

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА ОСТРОГРАДСЬКОГО**

На правах рукопису

Єлесін Петро Володимирович

УДК: 94 (477) “18/19” – 058.237: 262.1

**СІЛЬСЬКЕ ДУХОВЕНСТВО ЯК СЕРЕДОВИЩЕ ФОРМУВАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ. – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор
Капустян Ганна Тимофіївна

Кременчук – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	4
 РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ПРИНЦИПИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	13
1.1. Історіографія теми	13
1.2. Джерельна база, принципи та методи дослідження.....	26
 РОЗДІЛ 2 ДУХОВЕНСТВО ЯК СУСПІЛЬНИЙ СТАН: ТЯЖІННЯ ДО ІНТЕЛІГЕНТНОСТІ	39
2.1. Професійна соціалізація вихідців духовних родин на селі	39
2.2. Позацерковні функції сільського священства крізь призму проповідництва та соціальних зв'язків з населенням	49
 РОЗДІЛ 3 СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ФУНКЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА	62
3.1. Охорона здоров'я сільського населення	62
3.2. Боротьба сільського кліру за моральність односельців	73
3.3. Участь сільських священників у громадських справах: досягнення і проблеми	88
3.4. Господарська діяльність православного духовенства, її вплив на підвищення аграрної обізнаності сільських мешканців.....	108
 РОЗДІЛ 4 КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА.....	122
4.1. Розвиток початкової освіти як основний напрямок культурно-просвітницької роботи сільських священників.....	122
4.2. Поширення сільським кліром друкованого слова серед парафіяльного населення	138

4.3. Краєзнавча робота духовних осіб на селі	155
--	-----

ВИСНОВКИ	166
-----------------------	------------

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	176
---	------------

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасні тенденції відродження українських духовно-релігійних традицій визначають необхідність звернення дослідників та широкої громадськості до кращих надбань українського православ'я, адже воно значним чином визначало риси духовної культури українців, збагачуючи її високоморальним християнським сенсом. Провідна роль у цьому належала представникам сільського священства, як безпосереднім активним діячам, що транслиували гуманістичні цінності в середовищі сільських громад.

Українське православне сільське духовенство другої половини XIX – початку XX ст. (професійно свідоме, персонально відповідальна його частина), крім виконання безпосередніх богослужбових обов'язків, за умов традиційного селянського середовища здійснювало ряд важливих соціокультурних функцій, які мали яскраве інтелігентне забарвлення і гуманістичну спрямованість, а також суттєво впливали на рівень громадського, культурного, освітнього, господарського, інтелектуального розвитку сільського населення визначеного історичного періоду. Отже, для відтворення цілісної картини соціокультурного життя українського села модерного періоду виважене дослідження особливостей інтелігентної роботи кращих представників парафіяльного кліру є актуальним.

Відзначимо, що історичні аспекти різносторонньої діяльності українського православного духовенства в другій половині XIX – на початку XX ст. станом на сьогоднішній день перебувають в статусі тієї наукової проблематики, до якої в сучасній історичній науці відновлюється жвавий дослідницький інтерес. Це явище викликане передусім тим фактом, що тематика, яка стосується історії церкви,

духовенства і православ'я загалом, протягом десятків років радянського режиму, в зв'язку з її ідеологічно-класовою “безперспективністю”, перебувала фактично поза межами об'єктивного наукового розгляду. Отож, зважаючи на цю обставину, поглиблене вивчення даної проблематики допоможе спростувати численні міфи про духовенство, як “малозначиму” верству для суспільного прогресу, що склалися не лише в історіографії, але й у масовій свідомості в радянські часи, переглянути наукові висновки вчених радянського періоду, дати нову оцінку інтелігентним ініціативам сільських священиків шляхом неупередженого та поглибленого аналізу їхньої діяльності.

Православний парафіяльний клір, здійснюючи позацерковні функції інтелігентної спрямованості, ґрунтувався на конкретній системі практичної реалізації своїх ініціатив. Саме тому вивчення соціокультурної діяльності православного сільського духовенства України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. є важливим з практичної точки зору. Це не лише допоможе осягнути сутність досвіду роботи, накопиченого духовними особами, а й зробить можливим застосування найкращих його здобутків у сучасній практиці.

Важливо, що, маючи гуманістичне забарвлення, інтелігентні ініціативи сільських кліриків та практичні способи втілення їх у життя були особливо цінними під час різноманітних суспільних потрясінь другої половини ХІХ – початку ХХ ст. У зв'язку з цим практичні здобутки сільського священства в царині громадської роботи з парафіяльним населенням як ніколи можуть стати в нагоді в акумуляції зусиль сучасного суспільства для досягнення миру, злагоди і соціальної гармонії в Україні.

Нарешті вивчення інтелігентного компоненту в діяльності православного парафіяльного духовенства досліджуваного періоду є

досить актуальним, зважаючи на глибинні процеси, що тривають нині в Україні у сфері налагодження результативних двосторонніх взаємозв'язків між церквою та державою, церквою та суспільством. Інтелігентна суспільно корисна активність носіїв духовного сану модерної доби хоч і стосувалася передусім конкретних парафій, проте аж ніяк не була відокремленою від загальної картини соціокультурного життя держави визначеного періоду, значною мірою була пов'язана із відповідними ініціативами світської влади, суттєво залежала від соціальних, економічних, культурних, морально-психологічних характеристик тієї громади, на розвиток якої вона спрямовувалася. Тож розуміння внутрішніх засад позацерковної гуманістично-орієнтованої роботи сільського кліру відкриває можливості створення додаткових шляхів і розробки ряду сфер спільної роботи в соціокультурному полі, опанування методики партнерських взаємовпливів між духовенством та іншими суб'єктами сучасного суспільства.

Таким чином, зважаючи на вищенаведене, обрана для вивчення тема має науково-практичне і суспільно-політичне значення. Цим і зумовлено її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано відповідно до комплексної програми науково-дослідницької роботи кафедри теорії, історії держави та права Кременчуцького національного університету ім. М. Остроградського. Вона тісно пов'язана з темою наукового пошуку Науково-дослідного інституту селянства Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького «Історичні форми ментальності, соціально-економічної та громадсько-політичної організації українського селянства» (номер державної реєстрації 0102U006795).

Об'єктом дослідження є православне сільське духовенство України другої половини XIX – початку XX ст.

Предмет дослідження – позацерковна гуманістично-орієнтована діяльність православного парафіяльного духовенства у соціокультурному просторі українського села модерної доби.

Хронологічні межі дисертації охоплюють другу половину XIX – початок XX ст. Вибір нижньої хронологічної межі (початок 1850-х рр.) зумовлено початком суспільної активності українського парафіяльного духовенства за умов перших спроб підготовки ліберальних реформ 1860 – 1870-х рр.; верхньої (1917 р.) – кардинальними змінами суспільно-політичної ситуації в державі за умови революційних подій 1917 р. і викликаними ними трансформаціями статусу і діяльності православного сільського кліру.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані автором матеріали стосуються тієї частини України, що перебувала у складі Російської імперії. Відповідно до тогочасного адміністративно-територіального поділу, це Київська, Волинська, Подільська, Полтавська, Харківська, Чернігівська, Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії.

Мета дисертації полягає у тому, щоб на основі аналізу залучених до роботи джерел, досягнень історіографії, керуючись сучасними принципами і методами науково-історичного пізнання, дослідити соціокультурну діяльність інтелігентно налаштованих представників православного сільського духовенства України другої половини XIX – початку XX ст. в українському селі.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких науково-дослідницьких завдань:

- визначити ступінь наукової розробки теми, репрезентативність її джерельної бази, окреслити науковий апарат дослідження;
- охарактеризувати інтелігентні риси суспільного портрету духовенства крізь призму професійної соціалізації вихідців

сільських духовних родин та особливостей церковного проповідництва сільських священиків;

- виокремити основні позацерковні функції духовенства, шляхом реалізації яких втілювалися в життя основні інтелігентні ініціативи православного кліру;

- вивчити профілактично-практичну діяльність духовенства, спрямовану на збереження морального та фізичного здоров'я сільських парафій;

- проаналізувати досягнення і проблеми, властиві громадській активності інтелігентно налаштованих сільських пастирів;

- розкрити передові аграрні ініціативи православного духовенства, оцінити їх вплив на підвищення рівня аграрної обізнаності сільських громад;

- окреслити характерні напрями, форми та риси культурно-просвітницької діяльності кращих представників православного сільського духовенства;

- визначити внесок парафіяльного духовенства у формування та розширення мережі закладів початкової освіти в українському селі досліджуваного періоду.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що:

- вперше у вітчизняній історіографії на основі сучасної методології середовище православного сільського духовенства України модерної доби розглянуто як інтелігентне;

- визначено основні напрями соціокультурної діяльності інтелігентно налаштованих представників сільського духовенства українських єпархій;

- показано глибинну гуманістичну спрямованість інтелігентних ініціатив православного парафіяльного кліру (зокрема, у сфері охорони здоров'я, суспільної моралі, освіти, бібліотечної справи, краєзнавства);

- з'ясовано інтелігентні мотиви позацерковної діяльності духовенства у соціокультурному просторі українського села;

- подальшої розробки набули науково-теоретичні питання, пов'язані з ефективністю участі парафіяльного священства у справі підвищення загальної культури українського селянства, не лише духовної та освітньої, але й аграрної, громадсько-поведінкової тощо;

- у контексті розгляду громадської роботи кращих представників православного сільського кліру продовжено з'ясування ролі духовних осіб у політичних, революційних та соціальних процесах модерної доби;

- спростовано ряд чисельних висновків радянської історіографії про характер позацерковної діяльності православного духовенства другої половини XIX – початку XX ст. у соціокультурному просторі українського села.

Практичне значення дисертації полягає у тому, що висновки, положення дослідження будуть корисними для налагодження сучасної ефективної взаємодії духовенства та управлінських структур різного рівня, органів місцевого самоврядування, сільських голів, представників благодійних і громадських організацій, наукової спільноти у визначенні спільних форм роботи духовних осіб і широкої громадськості у справі реалізації сучасних соціокультурних проектів і програм. Матеріали дисертації стануть у нагоді під час підготовки узагальнювальних праць із історії України, історії українського селянства, історії православної церкви, а також у викладанні університетських фундаментальних і факультативних курсів із історії.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорено на засіданнях кафедри теорії, історії держави та права Кременчуцького національного університету ім. Михайла

Остроградського. Наукові результати, здобуті під час роботи над дослідженням, відображено у виступах та повідомленнях автора на Шостій Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток наукових досліджень '2010» (м. Полтава, 22-24 листопада 2010 р.), П'ятих (Міжнародних) Гуржіївських історичних читаннях (м. Черкаси, 23-24 вересня 2011 р.), Четвертій Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Одеські читання. Актуальні проблеми історії, археології та етнології» (м. Одеса, 16-17 березня 2012 р.), Міжнародній науковій конференції «Проблеми гуманітарних і суспільно-економічних наук – 2014» (м. Будапешт, 16 листопада 2014 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Шості Богданівські читання» (м. Черкаси, 10 грудня 2010 р.), IX Всеукраїнській історико-краєзнавчій конференції з міжнародною участю (м. Суми, 24-25 листопада 2011 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 10 наукових публікаціях, 5 з яких – у фахових виданнях України, 1 – у зарубіжному періодичному виданні. Загальний обсяг публікацій становить 3,7 друкованих аркушів.

1. Боротьба з пияцтвом у діяльності православного сільського духовенства Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Вісник Черкаського університету. Серія “Історичні науки” / Відп. ред. В.В. Масненко. – Черкаси, 2012. – Вип. 9 (222). – С. 73-80.

2. Представники православного духовенства як фундатори осередків початкової освіти в українському селі другої половини XIX – початку XX ст. // Гуржіївські історичні читання / Ред. кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. – Черкаси, 2012. – Вип. 5. – С. 161-163.

3. Проповідь сільського священика як явище соціокультурного життя українського селянства другої половини ХІХ ст. // Часопис української історії / За ред. А.П. Коцура. – К., 2011. – Вип. 20. – С. 18-22.

4. Сільськогосподарські заняття в повсякденному житті православного сільського духовенства України (1850 – 1917 рр.) // Часопис української історії / За ред. А.П. Коцура. – К., 2012. – Вип. 24. – С. 23-27.

5. Шляхи професійної соціалізації дітей православного сільського духовенства України у середині ХІХ – на початку ХХ ст. // Гуржіївські історичні читання / Ред. кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. – Черкаси, 2011. – Вип. 4. – С. 155-156.

6. Розбудова церковних та парафіяльних книгозбірень в діяльності православного сільського духовенства України (друга половини ХІХ – початок ХХ ст.) // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences / Ed. X. Vamos. – Budapest, 2014. – II (5), Issue: 31. – P. 31-34.

7. Бібліотека сільського священика: до питання просвітницької діяльності православного духовенства у другій половині ХІХ ст. // Шості Богданівські читання: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції / Ред. кол.: В. Масненко, Ю. Присяжнюк, В. Гарнага. – Черкаси: Вертикаль, ПП Кандич С.Г., 2011. – С. 140-143.

8. Благодійні грошові пожертвування православного сільського духовенства Наддніпрянщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології / Відп. ред. С.В. Ковальський. – Одеса, 2012. – С. 187-189.

9. Краєзнавча робота православного сільського духовенства українських губерній Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Матеріали ІХ Всеукраїнської історико-краєзнавчої

конференції з міжнародною участю (24-25 листопада 2011 р.). – Суми: Видавництво СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2011. – С. 203-209.

10. Піклування православного духовенства про здоров'я сільського населення як напрям культурного просвітництва (друга половина ХІХ ст.) // Розвиток наукових досліджень' 2010: Матеріали шостої міжнародної науково-практичної конференції, м. Полтава, 22-24 листопада 2010 р. – Полтава: ІнтерГрафіка, 2010. – Т. 4. – С. 35-37.

Обсяг і структура дисертації зумовлені метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, 4 розділів, 11 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (373 позиції). Загальний обсяг дисертації становить 220 сторінок, основного тексту 175 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ПРИНЦИПИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія теми

Хронологічно дослідження різних сторін суспільно корисної діяльності православного сільського духовенства України другої половини XIX – початку XX ст. триває в науковій літературі понад півтора століття. Увесь наявний історіографічний масив, який стосується проблематики, розглядуваної в дисертації, можна розділити на кілька груп: 1) дорадянська (до якої відносимо також роботи вітчизняних авторів другої половини XIX – початку XX ст., видані закордоном); 2) радянська; 3) українська діаспорна; 4) українська сучасна; 5) сучасна зарубіжна.

В історіографії дорадянського періоду різними авторами вперше була зроблена спроба дати оцінку позацерковній діяльності православного сільського духовенства, визначити, чи притаманні їй інтелігентні риси, розібратися, як саме співвідносяться між собою культурні, освітні, соціально-економічні, громадські ініціативи духовних осіб та діячів інтелектуальної праці (власне інтелігенції в класичному її значенні).

Одна з досить показових спроб історичного аналізу позацерковної соціокультурної діяльності сільського священства була зроблена на початку XX ст. В. Андрієвським [6; 7], який у своєму нарисі розглянув особливості інтелігентної праці православного духовенства і діячів розумової праці у 1860-х рр. Ось що писав автор про відносини духовенства із новою соціальною верствою, яка стала позиціонувати себе, як інтелігенція: “православный пастырь считал себя и действительно был до сих пор

единственным почти руководителем простого народа в его воспитании и просвещении; теперь является новая сила – интеллигенция, которая претендует на ту же роль в отношении к народу. [...] Итак, пошли ли эти две культурные силы рука об руку, при взаимной поддержке, в деле духовного развития и просвещения народа, или разошлись, как ничего общего в своих воззрениях и идеалах не имеющие? Случилось последнее” [6, 126].

Виключно окремим суспільним станом вважав духовенство і публіцист З. Зосімовський [114]. На його переконання, попри притаманність частині духовних осіб таких рис, як освіченість, грамотність, благородність, обдарованість, вони не можуть вважатися інтелігенцією, а за своїм соціальним статусом більше споріднені з буржуазією або селянством. Класичне розуміння інтелігенції, як виключно корпорації гуманістично налаштованих і громадсько активних представників інтелектуальної праці, є характерним для поглядів ще одного публіциста другої половини XIX ст. І. Кабліца [125].

Як бачимо, дореволюційна історіографія, визнаючи високу просвітницьку цінність соціокультурної діяльності духовенства, не вважала діяльність духовних осіб інтелігентною, попри спільні напрямки роботи сприймала духовенство та інтелігенцію, як різні соціальні верстви. Таке бачення було викликано передусім різницею в ідейних переконаннях, якими керувалися православні клірики та діячі розумової праці в своїх гуманістично спрямованих ініціативах [7, 149-150].

Значна увага авторів другої половини XIX – початку XX ст. зосереджувалася довкола питань, пов’язаних із діяльністю православної церкви на ниві народної освіти. Даючи оцінку освітнім ініціативам сільського духовенства, ці автори (зокрема, П. Знаменський [112], І. Преображенський [244]) притримувалися, за

класифікацією Г. Надтоки та І. Горпинченко [177, 137], традиціоналістської концепції, а саме: церковнопарафіяльні школи сприймалися як надзвичайно важлива складова суспільного життя, а роль духовних осіб в розбудові освітньої сфери високо оцінювалася. Цікаво, що така думка досить часто звучала не лише у вітчизняних виданнях, але й у працях російських публіцистів, опублікованих в другій половині XIX ст. закордоном [257].

Зі встановленням радянської влади об'єктивне вивчення діяльності православного духовенства стало неможливим, адже офіційна марксистсько-ленінська ідеологічна доктрина віднесла духовенство до категорії суспільних станів – антагоністів селян і робітників. Саме тому дослідження радянського періоду, які стосувалися інтелігентної діяльності духовенства, в своїй переважній більшості передбачали розгляд політичної, соціально-економічної, ідеологічної складових в роботі представників парафіяльного кліру з метою доведення тези про антисоціальну спрямованість цієї роботи, підпорядкування її інтересам правлячих верств.

Яскраво-показовими працями радянського періоду, в яких діяльність духовенства у сфері освіти, культури, соціальному житті нещадно критикувалася, є монографії Є. Грекулова. Одна з перших праць цього автора була присвячена дослідженню характерних особистісних рис, притаманних парафіяльному духовенству [33]. Виокремивши в документальних джерелах приклади антисоціальної поведінки і ряд негативних рис у соціально-психологічному портреті духовенства XIV – XVII ст., радянський вчений доводив, що ці характеристики притаманні для носіїв духовного сану й інших періодів (в тому числі другої половини XIX – початку XX ст.) і є демонстративними для оцінки усієї духовної верстви, його “паразитичного” способу життя в цілому.

Подібну спрямованість мали й інші монографії Є. Грекулова. У них він намагався довести негативний вплив православного парафіяльного духовенства на рівень освіченості, ідеологічної грамотності простого народу, що здійснювався духовними особами у церковнопарафіяльних школах та інших закладах освіти [34]; твердив про підпорядкування громадської, просвітницької роботи духовенства інтересам поміщиків, великих церковних ієрархів та представників світської влади різних щаблів [35].

Відверта атеїстична спрямованість радянської історіографії, її підпорядкування гаслу соціальної боротьби між різними верствами, призводили до того, що деякі автори навіть дуже показові суспільно значущі ініціативи православного духовенства схильні були трактувати як такі, що загрожували інтересам селянства. Демонстративною є стаття радянського історика Ф. Путінцева [248]: розглядаючи роль православного духовенства в подіях революції 1905 – 1907 рр., автор наводить приклади громадської роботи сільських священиків, в яких клірики прагнули утримати сільську громаду від порушень правопорядку під час аграрних виступів, але трактує цю діяльність, як таку, що слугувала виключно інтересам поміщиків.

Водночас потрібно відзначити, що вченими радянської доби були також створені праці, які мають незаперечну ґносеологічну цінність, а їх наукове значення “червоною ниткою” проходить крізь усі історіографічні дослідження. Однією з таких робіт вважається монографія М. Нікольського [189], яка, згідно влучної оцінки Г. Калініч, упродовж всієї радянської доби залишалася неперевершеною за докладністю викладу теми [130]. Серед великого масиву інформативних даних, фактів, статистичних відомостей М. Нікольський наводить показові господарсько-економічні, побутові характеристики життя сільського духовенства другої

половини ХІХ ст., розглядає особливості його соціального стану, аналізує прояви культурно-освітньої та громадської роботи тощо. Автор визнає, що сільське духовенство було тим середовищем, яке активно постачало інтелігентні кадри, щоправда, це явище трактувалося вченим, як “яскравий показник кризи державної церкви” [189, 411].

Досить зважений погляд, як для атеїстичної доби, на інтелігентну роль православного сільського духовенства був висловлений знаною радянською дослідницею В. Лейкіною-Свірською [154; 155]. Оцінюючи інтелігентний потенціал пересічного парафіяльного кліру, вона твердила, що сільське духовенство за своїм соціальним походженням і укладом життя найбільше тяжіло до селянства, але належність до духовного стану було важливою умовою, яка забезпечувала активніший перехід вихідців духовних родин до когорти інтелігентних професій. Примітно те, що В. Лейкіна-Свірська визнавала інтелігентний компонент в діяльності не лише вихідців духовних родин, але й самого духовенства, але, на думку дослідниці, успішна його трансляція могла реалізуватися лише за умови відходу носіїв духовного сану від виконання безпосередніх богослужбових функцій [154, 105].

Серед масиву праць радянських науковців особливої уваги заслуговує також монографія української дослідниці Н. Шип [364], що була опублікована вже на початку 1990-х рр. Згідно міркувань, викладених у дослідженні, духовенство не відносилось до інтелігентної верстви, однак при цьому Н. Шип наводить такі факти, які непрямо свідчать на користь того, що духовенство не стояло осторонь процесу формування інтелігентних кадрів. Так, дослідниця твердить, що основним джерелом формування інтелігенції було студентство, чисельний склад якого в свою чергу нараховував

досить значну кількість вихідців духовних родин.

Як бачимо, попри всю неоднозначність позиції радянських дослідників, наукову літературу радянського періоду, що стосується теми дисертації, не можна залишати абсолютно поза увагою, тому що впродовж десятиліть радянської влади в ній відклалися чисельні приклади інтелігентної діяльності православного сільського духовенства другої половини ХІХ – початку ХХ ст., які, з одного боку, становлять собою додатковий науковий ресурс для встановлення інтелігентної ролі парафіяльних священиків на селі, а з іншого – продовжують чекати на свою об’єктивну оцінку.

Цікаве наукове бачення проблематики, що розглядається у дисертації, було створене представниками діаспорної української історичної літератури. Одним із перших власний погляд на проблему інтелігентної діяльності українського православного духовенства висловив І. Огієнко (митрополит Іларіон) [202], який наголошував на деструктивному впливі “офіційної” російської православної церкви на національну та культурно-просвітницьку активність духовенства, але виділяв т.зв. “священічі родини”, які до початку ХХ ст. “порозросталися українськими оазами в московському морі на Поділлі, на Волині, Київщині, Полтавщині” [202, 34]. І. Огієнко, виділяє 4 характерні риси, які були притаманні найбільш свідомим представникам парафіяльного духовенства (які також можуть свідчити на користь їх інтелігентності), а саме: висока освіта, авторитетність, національність, народність.

Серед найяскравіших дослідників української діаспори значиться І. Власовський [19; 20], який, виходячи з україноцентристських позицій, слідом за І. Огієнком з масиву православного духовенства виокремлював частину національно свідомих парафіяльних кліриків, наголошував на незаперечному

позитивному впливі її діяльності на розвиток української культури, освіти, науки, національного руху та громадського життя, стверджував, що саме ця соціальна категорія була базисом для формування професійних кадрів національної інтелігенції: “ці діячі національної української культури, маючи зв’язок з її минулими традиціями і йдучи по тернистому шляху її творчості до кращого будучого свого народу, свою національну свідомість отримували здебільшого в своїх духовних родинях, змалечку виростаючи в атмосфері національно-церковних традицій рідної хати, рідного українського села. Впродовж віків українська духовна верства була продуцентом і репрезентантом української національної культури під покровом Церкви з її школами” [19, 288].

Слід відмітити, що теоретико-методологічні підходи, започатковані в українській діаспорній історіографії проблематики, що вивчається у дисертації, були перейняті частиною авторів сучасної української наукової спільноти.

Здобуття Україною незалежності викликало активізацію наукового інтересу до питань, що пов’язані з традиційним духовним, культурним, суспільним життям українців, в якому православне духовенство завжди відігравало помітну роль, тому закономірним процесом стало звернення науковців до вивчення історії парафіяльного кліру.

Досить актуальною для сучасної української історіографії залишається проблема з’ясування інтелігентної ролі сільського духовенства, його належності / неналежності до інтелігентної верстви. Деякі міркування з приводу цього питання були висловлені Г. Касьяновим [132], який є автором однієї з перших вітчизняних праць пострадянського періоду, що присвячені історії української інтелігенції. Розглядаючи інтелігенцію, як специфічну соціально-професійну групу з притаманними лише їй соціально-

психологічними рисами, дослідник залучає до неї “всіх людей, професійно зайнятих кваліфікованою розумовою працею у сфері культури, управління, освіти, науки та матеріального виробництва”, деякі категорії митців і частину студентства [132, 4]. Духовенство, як бачимо, до перерахованих верств, дослідником віднесене не було, однак, при цьому Г. Касьянов звертав увагу на те, що впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. духовенство залишалося одним з джерел формування інтелігенції.

Значний інтерес та цінність для розуміння проблеми визначення інтелігентної ролі духовенства становлять наукові статті С. Шамари [362; 363], які присвячені розгляду основних теоретико-методологічних позицій, якими керуються дослідники при визначенні ролі духовенства в інтелігентній діяльності. Автор визначає 3 основні позиції: одні дослідники твердять, що діяльність духовенства суперечила суспільно-політичній та соціокультурній ролі інтелігенції; другі розглядають носіїв духовного сану, як окрему елітарну верству, яка хоч і становить цілісну соціальну групу, проте може бути зарахована до інтелігенції; треті сприймають духовенство, як одну з груп інтелігенції [363, 188].

Впродовж років української незалежності у вітчизняній історичній науці була захищена низка дисертацій, які відображають різні сторони інтелігентної діяльності православного сільського духовенства України досліджуваного періоду. Зокрема, у дисертаціях А. Нарадька [179], І. Петренко [230], Г. Степаненко [278], С. Федоренко [283] відображені ініціативи православного сільського духовенства, що спрямовувалися на розвиток освіти; О. Кравченко [140] аналізує благодійний компонент в діяльності духовних осіб; О. Гейда [28] встановлює внесок парафіяльного кліру у становлення церковно-історичного краєзнавства. Ряд дисертаційних праць має більш тематично

розширений характер: такими, наприклад, є дисертації С. Гладкого [30], В. Меші [166], Г. Надтоки [176], В. Перерви [226], в яких висвітлені різні аспекти суспільної роботи православного парафіяльного духовенства, які також включають до свого складу інтелігентні ініціативи. Варто відмітити, що частина перерахованих дисертаційних досліджень звужена територіальними межами і стосується лише окремих регіонів України, що відкриває значні перспективи подальшої наукової розробки даної проблематики.

Якщо говорити про дослідження окремих аспектів діяльності православного сільського кліру, то вони розпочалися з середини 1990-х рр. Цілком логічним та закономірним, на наш погляд, є той факт, що серед питань, які цікавили (і продовжують цікавити) українських науковців найбільше, значиться роль парафіяльного духовенства у національному та суспільному русі кінця XIX – початку XX ст. Встановлення цієї ролі відбувається, як правило, шляхом аналізу громадської роботи православних священників на селі, її відносин із парафіяльним населенням, поміщиками, вищим духовенством і світською владою тощо.

Досить показовою у цьому сенсі є монографія Н. Шип [365], в якій дослідниця зупинилася на вивченні суспільно-політичної та національно-патріотичної активності православних кліриків на початку XX ст., при чому звернула особливу увагу на громадську роботу тієї частини пересічного парафіяльного священства і церковних причетників, які залишилися відданими україноцентристській позиції і, не захлеснуті хвилею русифікації, продовжували підтримувати національні ідеї і бути носіями національної свідомості.

Напрямок досліджень, започаткований Н. Шип, не втратив своєї актуальності й у XXI ст. На користь цієї думки, зокрема, може свідчити монографія А. Опрі [205], присвячена участі українського

православного духовенства в реформаційному і національно-визвольному русі початку ХХ ст. Автор підкреслює (а також доводить свою думку чисельними прикладами), що сільське духовенство було одним із хранителів національних традицій, а в своїй роботі з сільською громадою намагалося різними способами підтримувати український національно-патріотичний дух. Думки подібного роду звучать також в наукових статтях сучасних авторів, як-от І. Хроненко [289], Т. Ковальчук [135] та ін.

До найбільш ґрунтовних наукових праць сучасного періоду, що присвячені різним проявам позацерковної діяльності духовенства, а тому мають комплексний характер, належать наукові монографії В. Меші [165] та Г. Надтоки [175]. Перший з перерахованих авторів розглядає участь громадсько свідомого духовенства у суспільно-політичних процесах 1875 – 1900 рр., його діяльність в контексті національного відродження, натомість другий зосередився на аналізі проблем, що стосуються самовизначення духовенства в політичному спектрі у 1900 – 1917 рр., його позиції в соціально-економічних рухах та під час воєнних подій.

Крім проявів інтелігентної діяльності православного духовенства у громадській сфері, дослідники також звертаються до вивчення культурних та просвітницьких ініціатив сільського кліру. Наприклад, духовно-культурний зміст позацерковної активності парафіяльного священства аналізує у своїй брошурі С. Гладкий [29]; окремі аспекти культурно-просвітницької діяльності духовних осіб представлені в наукових доробках О. Колесник [138], Б. Опрі [208], Г. Надтоки [175], О. Чижова [357].

Серед найбільш популярних тем, які привертають увагу українських дослідників сучасної доби, значиться також внесок парафіяльного духовенства у розвиток освіти, як найбільш показової сфери, в якій виявлялися інтелігентні ініціативи православних

пастирів. Однією з найбільш ґрунтовних монографій, що присвячені даній проблематиці, є праця І. Петренко [229]. Спираючись на широку джерельну базу, дослідниця висвітлює різносторонню діяльність парафіяльного духовенства у справі організації та налагодження процесу роботи церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України в 1884 – 1917 рр.

Інтелігентні зусилля сільського духовенства, що спрямовувалися ним на розвиток освіти, досить докладно висвітлені у монографіях В. Перерви [220; 223]. На матеріалах Київської єпархії дослідник зробив досить вдалу спробу з'ясувати внесок православного кліру у розвиток церковнопарафіяльної мережі, вплив священиків на підняття престижу освіти в селянському середовищі. До речі, риси, що свідчать на користь інтелігентної діяльності сільських пастирів, наведені й в ряді інших робіт В. Перерви [221; 222; 227], в тому числі й написаних у співавторстві [225].

Чисельні сюжети, в яких розкриваються особливості діяльності православного сільського духовенства України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. на ниві народної освіти, відображені в ряді наукових статей, серед яких звертають на себе увагу розвідки М. Казьмирчук [126], М. Канишевої [131], Д. Лебедева [152], М. Мінца [171], А. Федьківа [284]. Досить цікавою в контексті теми нашого дослідження представляється стаття І. Лісниковської [159], яка відносить православне духовенство саме до інтелігентної когорти і встановлює його внесок у розвиток освіти, публіцистики і благодійної справи.

Впродовж останніх років сучасні українські вчені звертають також увагу на вивчення краєзнавчої роботи сільського духовенства. Даний напрямок досліджень представлений, зокрема, науковими статтями Н. Діанової [107], В. Лукашук [160], А. Непомнящого [186], І. Ярмошик [371]. Поза сферою наукових

інтересів дослідників не залишаються також поки що недостатньо вивчені питання благодійної діяльності православних пастирів [178], особливості їхнього матеріального забезпечення [167; 206; 366] тощо.

У сучасній історіографії розглядуваної проблеми протягом останніх років намітилася досить характерна тенденція, яка полягає у бажанні авторів віднаходити маловідомі імена сільських священиків – пересічних трударів української культури, освіти, громадської, соціально-економічної сфери тощо, досліджувати їхні інтелігентні ініціативи у визначених галузях. Прикладами саме таких досліджень можуть слугувати наукові розвідки В. Борщевича [14] та О. Семенчук [270]. Досить значна кількість імен духовних осіб, фактів їхньої інтелігентної діяльності наведена у працях, які висвітлюють історію розвитку православ'я у конкретних регіонах України [38; 149; 223; 271].

Слід відзначити, що супутником активізації історичних досліджень, які стосуються соціокультурної діяльності духовенства, в сучасній українській історіографії, на жаль, став процес надмірного захоплення церковною тематикою: В. Ластовський визначає дану методологічну проблему, як “клерикалізація історичних досліджень у певному розумінні”. Вона характеризується героїзацією духовенства і його вчинків, ідеалізованому сприйнятті даних дослідників історії церкви дорадянського періоду тощо [151, 5-6]. У зв'язку з цим ще раз наголосимо на тому, що об'єктом нашої роботи є саме представники кращої, суспільно свідомої частини православного сільського духовенства другої половини XIX – початку XX ст., а предметом – його просвітницько-гуманістична та соціально корисна діяльність, тому ми свідомо не зупиняємося на вивченні негативних рис позацерковного життя духовних осіб.

Певний погляд на проблему, якій присвячене дисертаційне дослідження, сформований у зарубіжній історіографії, що представлена передусім працями російських вчених.

Для сучасної російської історіографії, як і для української, притаманними є спроби оцінити рівень інтелігентного компоненту в позацерковній діяльності сільського духовенства. Доволі оригінальну думку з приводу вирішення даної задачі висловила в одній зі своїх публікацій дослідниця О. Самарцева, яка допускає досить точний, як на наш погляд, термін “церковна інтелігенція” [263, 51].

Одним із новітніх підходів, якими керуються сучасні російські дослідники при вивченні історії православного духовенства, є розгляд даної проблематики з позицій історії повсякдення. Зокрема, серед особливостей повсякденного життя православної парафії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., що розглядаються у праці “Российская повседневность” [256], відзначається той, факт, що православне духовенство за стилем життя, майновим станом у згаданий період почало значно зближатися із інтелігенцією.

Серед російських дослідників, які в своїх працях так чи інакше торкаються інтелігентного компоненту в соціокультурній діяльності православного сільського духовенства досліджуваного періоду, значаться також С. Римський [252], А. Скутнев [274], В. Ципін [355] та ін.

Особливою відмінністю російської історіографії від української є те, що російські дослідники (так само, як і переважна більшість радянських) розглядають православне духовенство в масштабах усієї Російської імперії, українські ж наукові праці мають більш локальний характер і стосуються лише українських губерній [130, 54]. Для дослідника православного сільського духовенства України таке явище російської історіографії має двоїстий характер: з однієї

сторони воно дозволяє поглянути на українське духовенство з урахуванням загальнодержавних особливостей становища носіїв духовного сану, а з іншої – містить недостатній ресурс для встановлення особливих інтелігентних рис, яким парафіяльне духовенство України відрізнялося від православного кліру інших губерній.

Отже, потреба встановлення інтелігентних рис в діяльності православного сільського духовенства України другої половини XIX – початку XX ст. звертала на себе увагу не одного покоління вчених. Історіографічні процеси об'єктивної оцінки цих рис, започатковані дорадянськими авторами, актуалізувалися в сучасній науковій літературі і потребують подальшої своєї розробки.

1.2. Джерельна база, принципи та методи дослідження

Усі наявні джерела, які є базисом для якнайповнішого вивчення обраної нами наукової проблематики, за видовою ознакою можна розподілити на декілька груп.

Основою джерельної бази дисертаційного дослідження є *архівні документи*. До неї входять неопубліковані матеріали, що зберігаються в архівосховищах центральних і регіональних архівних установ України. Вони виділяються у першу групу джерел

Найбільш репрезентативний масив архівних документів, які є надзвичайно інформативним джерелом для вивчення діяльності кращих представників православного сільського духовенства України середини XIX – початку XX ст., віднайдений нами в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). Переважна більшість матеріалів, що стосуються теми представленої дисертації, міститься у фондах, які зберігають

документацію установ духовного відомства.

Так, значну кількість документів, що допомагають виокремити інтелігентний компонент в діяльності православного сільського кліру України, вміщує ф. 127 “Київська духовна консисторія”. Матеріали цього фонду представляють чисельні укази, журнали і протоколи зібрань Київської духовної консисторії, синодальні розпорядження і циркуляри, різного роду звіти, статистичні відомості, рапорти, пояснювальні записки, що надсилалися до консисторії духовенством усіх рангів, а також світськими особами, єпархіальними, повітовими та училищними радами, службові формуляри духовних осіб, клірові відомості церков, офіційне листування та інші документи. Комплекс матеріалів цього фонду дозволяє прослідкувати риси інтелігентної діяльності православного сільського духовенства України практично в кожній сфері суспільного буття – в культурі та освіті, медицині, громадському, господарському житті, у царині охорони суспільної моралі тощо. Водночас документація Київської духовної консисторії дає досліднику змогу не лише виокремити успіхи сільського духовенства у досягненні ним певних суспільно корисних результатів, але й встановити недоліки в церковній та позацерковній роботі парафіяльного кліру.

Матеріали ф. 127 суттєво доповнюються та конкретизуються архівними справами інших фондів, які також зберігають документацію установ, що входили до структури церковного відомства. Серед них цікавими, зокрема, є документи ф. 182 “Канцелярія Київського митрополита”, що являють собою доповідні записки і прохання сільського духовенства до Київського митрополита, в яких відображені погляди парафіяльних пастирів на те чи інше питання суспільного буття; звернення парафіян, посадовців, землевласників, у яких наведені приклади і результати

конкретної участі духовенства в житті українського селянства досліджуваного періоду.

Певний джерелознавчий інтерес для якнайширшого розкриття обраної наукової проблематики становлять окремі справи ф. 711 “Київська духовна академія” та ф. 712 “Київська духовна семінарія”. Із формулярних списків духовних осіб, офіційних характеристик православних священиків маємо можливість встановити особистісні та професійні риси пастирів, які напряду впливали на результати їхньої роботи на селі.

Якщо ф. 127, ф. 182, ф. 711 та ф. 712 репрезентують переважно внутрішню документацію духовного відомства, яка дозволяє поглянути на інтелігентну діяльність православного священства так би мовити “з середини”, то матеріали ф. 442 “Канцелярія Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора” дають змогу оцінити позацерковну активність духовних осіб з точки зору світської влади. Згаданий фонд ЦДІАУК серед солідного переліку архівних справ вміщує, зокрема, офіційне листування Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора з установами духовного відомства і вищим духовенством українських єпархій стосовно різних питань (наприклад, фінансування народних шкіл, освітньої та місіонерської діяльності духовенства, відзначення кращих представників духовного сану державними нагородами тощо). Спираючись на ці документи, дослідник отримує потужний науковий ресурс для об’єктивного розгляду позацерковних функцій парафіяльного духовенства, осягнення їхнього спектру, широти і значущості для громади.

Ряд фондів ЦДІАУК містять архівні джерела тематично звуженого характеру. Так, важливими для розуміння освітніх ініціатив сільського духовенства є окремі справи ф. 707 “Канцелярія попечителя Київського учбового округу”. Різноманітні циркуляри,

звернення, рапорти проливають світло на діяльність священиків щодо організації церковнопарафіяльних шкіл, їхнього облаштування та налагодження навчального процесу. Аспекти господарської діяльності парафіяльних пастирів, їхнього впливу на поширення аграрної культури серед сільських мешканців відображені в матеріалах ф. 619 “Головна Смілянська контора цукрових і рафінадних заводів графів Бобринських”.

Певну специфіку мають архівні документи, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). Для вивчення інтелігентної діяльності і загального становища українського православного духовенства досліджуваного періоду інтерес представляють матеріали ф. 1. “Центральний виконавчий комітет”, ф. 2 “Рада народних комісарів УРСР”, ф. 27 “Народний комісаріат земельних справ Української РСР”, ф. 3984 “Українська автокефальна православна церква”. Незважаючи на те, що хронологічно документація перерахованих архівних фондів створювалася вже наприкінці 1910-х – в середині 1920-х рр., але інформація, що міститься в цих документах, стосується й діяльності православного сільського духовенства України в дорадянський період. Офіційні циркуляри, інструкції, положення, листи, характеристики духовних осіб містять чисельні відомості про конкретні ініціативи представників православного кліру щодо розвитку освіти, культури, поширення передових агрономічних знань, розбудови церковного життя, підтримки сфери моралі в українському селі на початку ХХ ст.

Досить своєрідними для дослідження обраної нами наукової проблематики є архівні документи, що становлять собою частину архівосховищ Центрального державного архіву громадських організацій України (далі – ЦДАГОУ). Особливий інтерес представляють справи ф. 57 “Колекція документів з історії

Комуністичної партії України”. Вони містять чисельні циркуляри, донесення, повідомлення, акти, відомості та інші документи кінця XIX – початку XX ст., що дають змогу з’ясувати основоположні риси громадської діяльності сільських священиків, виокремити досягнення та проблеми, які супроводжували парафіяльних кліриків в роботі з сільськими мешканцями, особливо в революційний та воєнний період.

Відомості про діяльність православного сільського духовенства України в середині XIX – на початку XX ст., які відображає архівна документація центральних архівів, суттєво доповнюють матеріали регіональних архівних установ: вони дозволяють поглянути на специфіку розглядуваної науково-історичної проблематики на місцях. У процесі роботи над дисертацією нами були залучені документи трьох регіональних архівів – Державного архіву Київської області (далі – ДАКО), Державного архіву Одеської області (далі – ДАОО) і Державного архіву Черкаської області (далі – ДАЧО).

Показові приклади корисних ініціатив православного кліру України досліджуваного періоду віднайдені нами у фондах ДАКО. Документи ф. 1 “Київське губернське правління” і ф. 2 “Канцелярія Київського губернатора” відображають характерні риси становища духовенства Київської губернії, дають змогу встановити його внесок у розвиток соціального, господарського та культурного життя регіону. Особливості суспільної позиції духовенства, його відносин із іншими верствами населення можна прослідкувати в матеріалах ф. 36 “Київський губернський землемір” та ф. 183 “Прокурор Київського окружного суду”.

Риси інтелігентної діяльності православного сільського духовенства України середини XIX – початку XX ст. дозволяють дослідити архівні матеріали ДАОО. Чимало цікавих документів

(звітів, відомостей, звернень, рапортів, доповідних записок, архієрейських розпоряджень та резолюцій, послужних списків духовенства, клірових відомостей сільських церков) вміщує ф. 37 “Херсонська духовна консисторія”. Вони стосуються найрізноманітніших сфер суспільного буття, в яких втілювалися позацерковні ініціативи та обов’язки сільських священиків, і допомагають скласти уявлення про загальне становище парафіяльного духовенства Півдня України, особливості діяльності найбільш свідомих його представників у галузях освіти, науки, медицини, громадському житті тощо. Матеріали ф. 37 добре доповнює документація інших фондів ДАОО, зокрема ф. 762 “Балтське духовне правління” і ф. 67 “Кандельське сільське правління”.

Значний інтерес для розуміння регіональної специфіки в діяльності найбільш свідомих представників українського парафіяльного кліру становлять архівні справи ДАЧО. Серед них особливо виділяється ф. 660 “Чигиринське духовне правління”, в якому відклалися такі документи, як укази Київської та Полтавської духовних консисторій, офіційні рапорти, постанови, журнали засідань, переписка з консисторіями, державними установами та приватними особами. Вони містять численні приклади суспільних та культурних ініціатив сільських священиків, які дозволяють кваліфікувати діяльність представників парафіяльного кліру як інтелігентну. Досить детальну інформацію про діяльність духовних осіб на селі можна почерпнути з фондів, які містять документацію благочинних округів різних повітів Полтавської та Київської губ.: Золотоніського (ф. 485 “Благочинний Золотоніського повіту Полтавської єпархії”), Звенигородського (ф. 150 “Благочинний 1 округу Звенигородського повіту”), Черкаського (ф. 348 “Благочинний 5 округу Черкаського повіту”).

Другу групу джерел складають *офіційні синодальні постанови та укази вищих органів світської влади*, що стосуються духовних осіб. З ряду документів цієї групи, які зазвичай публікувалися в офіційній частині православних періодичних видань другої половини XIX – початку XX ст., виділяються передусім розпорядження Священного Синоду [24; 204], які стосувалися регламентації найрізноманітніших сфер діяльності парафіяльного духовенства. Цінним джерелом для розуміння особливостей соціального статусу носіїв духовного сану, його змін в динаміці є “Сборник церковно-гражданских постановлений в России, относящихся до лиц православного духовенства” [264], в якому вміщена не лише документація церковного відомства, але й відповідні акти світської влади.

Третя група джерел представлена *внутрішньою звітною документацією духовного відомства*. Передусім до цієї групи належать звіти обер-прокурорів Священного Синоду та окремі витяги з них [23; 120 – 122], в яких у стислій формі відображалися основні результати інтелігентної діяльності православного парафіяльного духовенства різних єпархій в культурно-освітній та суспільній галузях тощо. Щорічні звіти обер-прокурорів Священного Синоду значною мірою конкретизуються звітною документацією духовних осіб на місцях – починаючи від єпархіальних ієрархів [117] і закінчуючи парафіяльними ієреями та протоієреями [215]. Крім цього, важливим джерелом для встановлення внеску духовенства у розвиток народної освіти представляються чисельні звітні відомості, які стосувалися стану шкільної мережі конкретних єпархій і активно публікувалися у православній періодиці [214; 266; 267].

Четверту групу джерел репрезентують опубліковані *праці сільського духовенства*, що присвячені найрізноманітнішим темам і

жанрам. Одним із найбільш масових жанрів, в якому писали інтелігентно налаштовані сільські священики, були церковні проповіді. Саме в церковній проповіді парафіяльні пастирі могли висловити власну думку з приводу тих чи інших аспектів суспільного розвитку, тому ці праці є важливими для розуміння світоглядних засад кращих представників православного священства досліджуваного періоду, які лежали в основі їхньої суспільно корисної роботи в українському селі [26; 27; 141; 148; 217; 218].

У масиві друкованих праць парафіяльного духовенства окремо виділяються різні за змістом та об'ємом нариси, що стосуються висвітлення кліриками краєзнавчих питань. Ряд інтелігентно налаштованих пастирів активно долучалися до краєзнавчих досліджень, вивчаючи місцеві пам'ятки старовини власних парафій, цікавилися історичним минулим тих населених пунктів, де проходила їхня служба, відтак відповідні наукові напрацювання сільських священиків не раз потрапляли на сторінки друкованих видань [137; 146; 156 – 158; 234; 356] і являють собою гарний джерелознавчий ресурс, що дозволяє розглянути краєзнавчий компонент в інтелігентних ініціативах парафіяльного духовенства.

Найбільш творчо обдаровані та професійно свідомі представники сільського духовенства публікували праці полемічного характеру. Однією з найбільш показових таких праць можемо вважати змістовний витвір А. Розанова [253]. У вигляді лаконічних за своїм змістом записок сільський священик намагався привернути увагу широкої громадськості до проблем та потреб православного парафіяльного священства. Подібну спрямованість у своїй переважній більшості мали також публічні звернення [111; 115; 181] та відкриті листи духовних осіб [116; 211].

П'ята група джерел вміщує *публіцистичні матеріали* середини XIX – початку XX ст. За своєю жанровою спрямованістю вони

розділяються на 3 основні підгрупи: 1) дискусійні нариси; 2) інформаційні статті, замітки, повідомлення; 3) некрологи.

Дискусійні нариси являють собою такі публіцистичні матеріали, в яких викладалися погляди духовенства, світських суспільних чи культурних діячів на різноманітні питання (часом доволі неоднозначні), які стосувалися статусу, повсякденного життя та суспільної діяльності духовних осіб на селі. Як правило, основною метою таких публікацій була стимуляція активності тих чи інших позацерковних функцій в діяльності сільських пастирів. Наприклад, дискусійні нариси могли містити рекомендації щодо відкриття церковнопарафіяльних шкіл, налагодження в них навчального процесу [12; 13], нагляду сільських пастирів за сферою суспільної моралі [3; 15; 105; 136; 139; 196], облаштування церковних і парафіяльних книгозбірень [16; 21; 25; 36; 228], діяльності у воєнний та революційний період [103; 128; 219; 359] тощо.

Цінними джерелами публіцистичного характеру є інформаційні статті, замітки, повідомлення, адже їх зміст дає можливість почерпнути цілу низку фактів про практичну діяльність духовенства в інтелігентній сфері. Православна та світська періодика другої половини XIX – початку XX ст. регулярно друкувала на своїх сторінках інформацію про відкриття та облаштування сільськими кліриками церковнопарафіяльних закладів освіти [1; 198 – 201; 233; 353; 354], церковних і парафіяльних бібліотек [8; 212], діяльність церковнопарафіяльних опікунств [104; 232; 246; 272], інші питання пастирської практики православних священиків [116; 209; 285].

Досить своєрідним джерелом, яке відноситься до матеріалів православної публіцистики досліджуваного періоду, є некрологи сільського духовенства [10; 172; 182 – 184; 251; 361]. Ознайомлення із ними дозволяє виокремити приклади суспільно корисної роботи кращих представників парафіяльного священства, якими воно

вирізнялося із загальної спільноти православних кліриків, тим самим демонструючи інтелігентні риси в своїй діяльності.

Отож, як бачимо, джерельна база дисертації є досить репрезентативною. Виокремлені групи джерел відзначаються високим ступенем різноплановості, об'єктивності, критичності. Усе це дозволяє підійти до проведення дослідження цілісно та всебічно.

Теоретико-методологічною основою дослідження є комплекс загальнонаукових (фундаментальних або універсальних) і конкретно-наукових (спеціально-історичних) методів, принципів і підходів, комплексне використання яких дає змогу реалізувати науково-дослідницькі завдання роботи і досягнути таким чином поставленої мети дослідження.

Серед загальнонаукових принципів і підходів під час роботи над дисертацією нами були задіяні наступні:

- *принцип об'єктивності*, який дозволяє висвітлити інтелігентні риси в діяльності православного сільського духовенства другої половини XIX – початку XX ст. неупереджено, шляхом відокремлення особистих релігійних, ідейних та світоглядних переконань автора від об'єктивної дійсності досліджуваного періоду;

- *принцип історизму*, за допомогою якого досліджувані в роботі історичні явища розглядаються в їх хронологічній динаміці, з урахуванням особливостей взаємозв'язків та взаємовпливів між ними; при цьому до уваги беруться ті процеси, що відбувалися як в середині духовної верстви, так і ті, що чинили вплив на її становище “зовні”;

- *принцип світоглядного плюралізму*, який при роботі з науковою літературою дозволяє виокремити різні погляди на визначену проблематику, а при її дослідженні виходити з позицій того, що, попри неоднозначність ролі церкви в духовному житті

народу, православні традиції суттєво впливали на культурне і суспільне життя українців другої половини XIX – початку XX ст.;

- *принцип багатofакторності*, який передбачає врахування низки факторів (як об'єктивних, так і суб'єктивних), які по-різному впливали на діяльність православного сільського духовенства, тим самим визначаючи її особливості та спрямованість у кожному конкретному випадку;

- *проблемний підхід*, за посередництвом якого ми мали можливість з'ясувати суперечливі моменти в позацерковній діяльності православного парафіяльного духовенства України, а також дати їм власну оцінку;

- *системний підхід*, який дозволяє використовувати усі види джерел і науковий доробок із теми комплексно, сприймати розглядувані історичні явища та процеси з позицій структурності, органічної єдності всіх складових єдиного цілого.

Для максимального збалансування методологічних засад наукового дослідження у дисертації застосовано цілий спектр універсальних методів, серед яких значаться такі:

- *індукція* – накопичення та систематизація низки окремо взятих фактів, що дозволяють зробити висновки про цілісне;

- *дедукція* – на основі знання про загальне одержання часткових тверджень та умовиводів;

- *аналіз* – теоретичне розкладання цілісних процесів і явищ на окремі складові частини, виявлення їхніх характерних ознак;

- *синтез* – поєднання різних елементів та складових досліджуваного предмету в єдине ціле;

- *опис* – деталізована характеристика явищ, процесів, тенденцій на конкретному етапі їхнього існування;

- *аналогія* – знання про окремі явища, закономірності, процеси, тенденції моделюються на основі того, що усі вони мають подібні

ознаки;

- *порівняння* – вивчення набору складових з метою вивчення спільних та відмінних рис між ними, закономірностей та суперечностей у їх взаємовідношенні.

Крім універсальних методів, нами були залучені наступні спеціально-історичні методи наукового дослідження:

- *конкретно-пошуковий*, що активно використовувався нами у ході пошуку, накопичення та систематизації різних видів джерел, які стали базисом для написання дисертації;

- *хронологічний*, за посередництвом якого характерні зміни в напрямках інтелігентної роботи парафіяльного духовенства на селі були проаналізовані та викладені нами в їх хронологічній послідовності;

- *історико-географічний*, що дозволив визначити регіональну специфіку соціально-економічної, громадської, культурної, освітньої діяльності православного сільського духовенства України різних єпархій;

- *історико-типологічний*, який на основі визначення спільних та відмінних рис у позацерковній роботі православного сільського духовенства дав змогу виокремити типові явища, що свідчать на користь інтелігентної спрямованості суспільних ініціатив духовних осіб;

- *метод кількісного аналізу*, який надав можливість оцінити розмах того чи іншого компоненту в інтелігентній діяльності парафіяльного священства українських губерній (передусім у сфері освіти, культури, суспільної моралі, господарського життя);

- *метод дослідження випадку*, який базується на вивченні окремо взятих ситуацій, випадків, сценаріїв і дає можливість поглянути на особливості мікрорівня проблематики, що розглядається у дисертації.

Отже, широкий спектр залучених джерел, діалектичне поєднання усіх обраних методів, принципів і підходів наукового дослідження дозволили підійти до розгляду теми комплексно і системно, що в кінцевому результаті позитивно вплинуло на отримання логічних і обґрунтованих висновків.

РОЗДІЛ 2

ДУХОВЕНСТВО ЯК СУСПІЛЬНИЙ СТАН: ТЯЖІННЯ ДО ІНТЕЛІГЕНТНОСТІ

2.1. Професійна соціалізація вихідців духовних родин на селі

Традиційна замкнутість православної духовної верстви середини ХІХ ст. суттєво визначала шляхи професійної соціалізації дітей священно- та церковнослужителів по досягненні ними повноліття. Вже при народженні діти духовних осіб зараховувалися до духовного відомства, не маючи обов'язку обирати інший рід діяльності [192, 160]. Діти сільських священників, окрім цього, знаходилися під суттєвим впливом соціокультурного становища в українському селі: загальний низький рівень освіченості населення та авторитетність й відповідальність посади сільського священника, що нерідко передавалася від батька до сина [322, 110зв.], стали причинами появи обов'язкового порядку, згідно якого діти духовних осіб мали віддаватися на навчання до закладів духовної освіти [192, 159]. Незважаючи на те, що у 1850 р. цей обов'язок священників був скасований, і духовенству було надано формальне право виховувати дітей відповідно до здібностей та нахилів [154, 103-104], вихід останніх з духовної верстви був вкрай обмеженим.

У зв'язку з означеними факторами основним шляхом професійної соціалізації дітей духовенства було продовження справи батька. Зазвичай діти сільського священника з дитинства долучалися до церковної повсякденності: сини допомагали в ході Богослужіння, доньки співали в хорі, виконували господарські роботи.

Вже на початку 1850-х рр. в офіційних документах духовного відомства було зафіксоване правило, згідно якого

церковнослужителі в обов'язковому порядку повинні були вдома навчати своїх дітей грамоті, а потім віддавати їх на навчання до початкових училищ. Примітно, що це ж правило зобов'язувало кліриків піклуватися про домашню освіту тих своїх дітей, які не вступили до закладів освіти або були виключені з них. Щоправда реалії дотримання цього правила не завжди мали гідний рівень: документація Подільської духовної консисторії середини XIX ст. підтверджує, що не всі духовні особи своєчасно віддавали власних дітей на навчання, належним чином піклуючись про їх розвиток і освіту [73, 2 – 2 зв.].

Варто при цьому звернути увагу і на той факт, що існували випадки, коли діти духовенства отримували досить пристойну домашню освіту: підтвердження такої тези, зокрема, міститься у біографії українського священика Н. Пашкевича, який будучи сином парафіяльного пастиря с. Бранів (Горохівський пов. Волинської губ.), виніс із “батьківського гнізда” знання грецької, латинської, давньоєврейської, німецької та французької мов [14, 113].

Інколи малолітні діти сільського кліру відвідували нижчі духовні училища-школи, що працювали при монастирях на благодійних засадах, де їх навчали церковному співу та церковному статуту [282, 65]. По досягненні повноліття сини священика вступали до духовних училищ, після закінчення яких могли продовжити навчання в семінаріях, та приймали духовний сан. До речі, спадковість духовного сану в родинях священнослужителів добре підтверджує соціальний склад студентів духовних академій: наприклад, у Київській духовній академії в 1887 – 1888 н.р. 123 студенти були дітьми священнослужителів, натомість чиновників – лише 5 осіб, міщан – 2 особи та по 1 особі з селянського та купецького стану [145, 233].

Син священика, який прагнув отримати власну парафію,

зазвичай одружувався, при чому існував неписаний закон, згідно якого син духовної особи мав брати за дружину дівчину зі свого ж стану [208, 459]. Син священика, який мав братів, котрі також претендували на місце батька, за умови одруження, мав великі шанси отримати в спадок парафію свого тестя. Однак, у 1867 р. існуючий порядок наслідування церковних посад шляхом одруження на доньці попередника був офіційно скасований [154, 104], також було відмінено наслідування батьківських місць у парафіях [252, 452].

Дещо інший шлях професійної соціалізації обирали ті діти православного сільського духовенства, котрі не знаходили свого місця на ниві власне духовного служіння. У найбільш розвинутих єпархіях для дітей священиків, які не виявили здібностей навчатися в духовному училищі чи семінарії, або не бажали продовжувати батьківську справу духовно-церковного служіння, а також для дітей тих пастирів, чиї батьки не мали коштів утримувати їх в навчальних закладах духовного відомства, відкривалися спеціальні заклади освіти, де вони вивчали ремесла. Найбільш поширеним предметом був іконопис, серед інших ремесел викладалися столярне, токарне, слюсарне та палітуркове [123, 521]. Зміст навчальної програми свідчив про її адаптованість до потреб осіб, які по закінченні навчання мали зайняти посаду при церкві, у даному випадку не священика, а одного з причетників. Опанування ремесел було особливо актуальним для дітей сільського духовенства, котрі по закінченні навчання, як правило, поверталися в село.

Загалом пошук альтернативних занять для дітей православного духовенства, у тому числі й сільського, були нагальною проблемою 1850-60-х рр. Найбільший негативний наслідок обмеженого виходу з духовного стану полягав у тому, що кількість випускників семінарій та духовних училищ значно перевищувала кількість священицьких

вакансій. Наприклад, в середині 1860-х рр. курс Київської духовної семінарії в середньому закінчували 160 осіб, а вільних священицьких місць у Київській єпархії на рік було не більше 35-ти [174, 470]. Схожа картина спостерігалася і в інших українських губерніях, наприклад в Херсонській: за даними благочинного Новоросійського воєнного поселення Ф. Бермацького, станом на початок 1856 р. у 54-х підвідомчих йому парафіях із потрібної кількості священиків не вистачало лише одного [54, 28 зв. – 29].

Відтак, на випускників закладів духовної освіти, які не займали священицьких посад, очікувало 3 сценарії: в кращому з них вони ставали вчителями церковнопарафіяльних шкіл, в більшості – отримували посади дяків та пономарів, які не відповідали отриманій освіті, в гіршому – допомагали батькові в церкві та по господарству [174, 470].

Така ситуація викликала в дітей духовенства прагнення вийти з духовного стану, при чому такий шлях професійної соціалізації був у зв'язку з його клопітністю хоч і мало поширеним, проте реальним. Згідно норм офіційного законодавства початку 1860-х рр., діти священиків, які не вступили до духовного училища, ті, хто був відрахований із закладів духовної освіти через неуспішність в навчанні, а також ті, хто закінчив навчання, але не вступив на службу, могли бути виключені з духовної верстви як за власним бажанням, так і шляхом примусового “відрахування”. Діти церковнослужителів, які вийшли з духовного стану за власним бажанням, мали визначитися з родом діяльності впродовж 1 року. У випадку примусового виключення особі надавалося 6 місяців для того, щоб знайти собі посаду на цивільній або військовій службі, а якщо цього не траплялося, то ще півроку на пошуки місця в іншій губернії. У випадку невиконання цих умов така особа записувалася до однієї з податних верств, яку вона обере. До речі, це правило

стосувалося не тільки осіб, які були виключені з духовної верстви, але й тих, хто по досягненні повноліття не визначився зі своєю подальшою долею [264, 22-23].

Суттєві зміни в соціальному становищі нащадків духовних осіб відбулися з прийняттям закону 26 травня 1869 р., згідно якого діти православного духовенства при народженні не зараховувалися до духовної верстви і могли вільно реалізовувати себе в царині цивільної чи військової діяльності. Закон розмежував права різних вихідців духовного стану наступним чином: у випадку, коли діти священика не обирали шлях духовного служіння, вони отримували права особистих дворян; діти церковних причетників (дячків, пономарів та псаломщиків) – права почесних громадян; діти нижчих церковних служителів (церковних сторожів, дзвонарів, півчих тощо) повинні були приписатися до міських або сільських общин та зараховувалися до 3-го розряду канцелярських служителів [24, 70-71].

Про прогресивність закону свідчить той факт, що роль його підписання для духовної сфери порівнювали зі значенням видання маніфесту 19 лютого 1861 р. для кріпаків [164, 34; 174, 478]; на думку ж сучасних авторів, дана зміна в положенні православного священства призвела до того, що духовне звання офіційно перетворилося зі стану в професію [256, 25].

Незважаючи на те, що після видання закону 1869 р. багато дітей сільського кліру за традицією ставали священно- та церковнослужителями, а відособленість духовного стану зберігалася [17, 182], вихідці духовних родин тяжіли до інтелігентних професій. Передусім, значно збільшився відсоток тих вихідців духовного стану, хто навчався у закладах світської освіти [322, 113]; наприкінці XIX ст. в середньому 36 % юнаків та 44 % дівчат – дітей священиків складали учительські кадри тогочасного села [363, 189],

багато хто прагнув йти навчатися на медичні факультети [154, 105].

Говорячи про залучення представників духовних родин до студентської когорти вищих навчальних закладів, цікаво відзначити, що вихідці з духовних родин, як правило, виявляли високий хист до навчання і ставали кращими за рівнем успішності. Що ж стосується вступу до закладів середньої освіти, то, оскільки навчання у гімназіях та реальних училищах, на відміну від семінарій, було платним, навіть ті діти сільських кліриків, які в подальшому не бажали присвятити себе пастирському служінню, вважали за потрібне спочатку закінчити семінарію, а потім вступати до університету або на службу до цивільних відомств [355, 112].

Втім, архівні документи зафіксували також і протилежні сценарії: характерною, наприклад, є біографія диякона Л. Петропавлівського, пастирське служіння якого локалізувалося на Київщині: будучи сином псаломщика, майбутній клірик спочатку закінчив навчання в учительській школі, отримав звання вчителя церковнопарафіяльної школи і безперервно впродовж 1900 – 1912 рр. працював на вчительській ниві, а вже потім (у 1910 р.) вирішив здобути духовний сан. Зазначимо до слова, що біографія Л. Петропавлівського ілюструє ще один характерний момент професійного зростання вихідців з духовних родин, про який вже йшлося вище: успішно здавши екзамен і одержавши сан диякона, клірик був призначений працювати на посаду псаломщика, яка була нижчою за дияконську [351, 2 зв.].

Стосовно ж обрання дітьми духовенства професійного шляху їхніх батьків, то в суспільстві все частіше лунали думки, що священиками, зважаючи на глибоку моральну сутність цієї професії, повинні ставати тільки ті особи, котрі відчують покликання до неї [360, 579]. До речі, російським богословом і публіцистом Д. Хом'яковим була висловлена цікава думка про те, що

беззаперечну користь справі пастирського служіння можуть принести ті особи, які відчують у собі справжній поклик священства і при цьому самі є вихідцями з інших суспільних станів (а не з духовної верстви) [288, 519].

Варто розуміти, що на особу, яка все ж таки обрала для себе долю парафіяльного священика, в незалежності від її соціального походження, покладался значний ряд обов'язків та повноважень. Передусім, звичайно, вони стосувалися виконання чисельних церковних функцій. Серед них провідна роль належала відправленню Богослужінь у парафіяльних храмах, які здійснювалися різним чином по неділях, у свята, в період постів тощо. Задля проведення служби у церкві з дотриманням усіх церковних канонів, священик мав безпосередньо долучатися до створення церковного хору та налагодження його роботи, навчання причетників читанню богослужбових книг, таких як Євангеліє, Псалтир, Часослов, акафісти різним святим та ін.

Обсяги подібної роботи та рівень відповідальності, яких вимагала від пастиря гідна організація недільної служби у церкві, дозволяє зрозуміти приклад священика с. Бриків (Новоград-Волинський пов. Волинської губ.), про який захоплено писав один із публіцистів середини 1880-х рр.: “Священник с 6 ч. из церкви не выходил. В 10 ч. еще шли часы, и церковь стала наполняться снова молящимися [...]; началась обедня; церковь огласилась стройным, сильным пением всех молящихся; совершалось что-то необычное; вместо гнусливого пения голоса одного дьячка, как обыкновенно бывает в деревенских церквях, мы услышали что-то до крайности поразительное – стройное хоровое пение всех молящихся; хорами управляли регенты [...]. Все, что читалось и говорилось в церкви, все было совершенно ясно, понятно; девушки, даже маленькие дети, читали по церковным книгам толково, осмысленно и вразумительно;

все шло необыкновенно гармонично [...]. В церкви царил величайший порядок и благочиние” [2, 1004-1005]. Навіть один цей приклад дає змогу осягнути широту внутрішньоцерковних повноважень, які покладалися на парафіяльного священика у справі підготовки та проведення Богослужінь.

У комплексі професійних повноважень священика із проведенням церковних служб безпосередньо був пов’язаний обов’язок правити треби: хрестити новонароджених, відспівувати померлих, вінчати подружні пари, відправляти молебні тощо [268, 682-683].

Церковнослужитель мав також виховувати православну релігійну культуру у середовищі власних парафіян, а саме: навчати їх правильно хреститися, знати і належним чином читати молитви [181, 61]; пояснювати, що таке храм Божий і для чого православні християни мають відвідувати Богослужіння, як правильно вести себе в церкві, як ставити свічки [27]; виховувати повагу до ікон і тих святих, які на них зображені, розповідати про сутність і значення православних свят, постів, особливих храмових днів та багато іншого. До церковних функцій священиків слід віднести й обов’язок регулярно виголошувати проповіді та повчання, які стосувалися широкого спектру питань (детальніше див. підрозділ 2.2.).

Крім цього, саме православному пастирю відводилася провідна роль у нагляді за станом християнської моральності населення. Усе перераховане вище священнослужитель повинен був здійснювати не лише у стінах храму, але й під час регулярного відвідування парафіян вдома, таким чином маючи змогу не лише тісніше спілкуватися із мирянами на найрізноманітніші теми, але й отримувати необхідні відомості про духовні потреби односельців [3, 419].

Сучасний український дослідник православного духовенства

С. Гладкий слушно відзначає, що в цілому православні священники були переобтяжені різними церковними та нецерковними функціями. До спектру останніх, наприклад, входили місіонерська робота, організація просвітницьких читань для народу, створення та опіка над школами та бібліотеками, організація церковних братств, товариств тверезості, кооперативів, дослідження історичних пам'яток, видавнича діяльність тощо [30, 12]. Про переобтяження священників багатоманіттям внутрішньоцерковних та суспільних функцій, які суттєво обтяжували пастирське служіння, говорить і В. Меша [166, 11]. Зрозуміло, що виконання повного або хоча б часткового, але якісного обсягу такої роботи могло бути під силу лише найосвіченішим, відповідальним з професійної та громадянської точки зору носіям духовного сану, які у внутрішній спрямованості власної щоденної діяльності тяжіли до інтелігентності.

Вище означені моменти соціалізації дітей духовенства стосуються насамперед синів священників. Яка ж доля спіткала доньок сільських пастирів по досягненні повноліття? Зазвичай дівчина виходила заміж за чоловіка духовного стану, при чому, щоб зберегти цю традицію, в окремих єпархіях, у випадку смерті священника, як вже зазначалося вище, парафії інколи закріплювалися за його малолітніми доньками, щоб коли ті підростуть, могли вийти заміж тільки за священника. Найбільш поширеним варіантом поєднання двох молодих людей була домовленість між їхніми батьками, при чому нерідко почуття наречених до уваги не бралися. Світогляд та реалії тогочасного українського селянина змушували священника-батька будь-якими способами швидше видати доньку заміж. У деяких випадках у своєрідній ролі свата виступала єпархіальна влада. Якщо у дівчини, яка мала посаг з пристойної парафії, з якихось причин не було нареченого, її відправляли до

семінарії, де проводилися “оглядини”: семінаристи підходили до неї, знайомилися, цікавилися парафією, яка могла дістатися їм з рукою дівчини [208, 459].

Найчастіше донька духовної особи виходила заміж за священника і ставала матушкою, на яку також покладалися чисельні обов’язки, як внутрішньо-, так і позацерковні, серед яких робота півчою в церковному хорі, допомога в організації храмових свят, безпосередня участь в культурно-освітній, медичній, господарській діяльності парафіяльних пастирів [208; 358].

Проте, зустрічались також випадки, коли доньки священників, в незалежності від того, чи були вони заміжні, йшли здобувати освіту у закладах світської освіти (жіночих гімназіях, жіночих курсах) [154, 105] або в єпархіальних установах. По закінченні єпархіальних жіночих училищ випускниці, як правило, направлялися до церковнопарафіяльних шкіл у якості вчительок, за свою роботу отримували жалування [282, 64].

Отже, шляхи професійної соціалізації дітей українського православного сільського духовенства змінювалися протягом другої половини XIX – початку XX ст. в залежності від наявних соціально-станових перспектив. Незважаючи на те, що впродовж усього зазначеного періоду основним шляхом професійної соціалізації досліджуваної соціальної групи традиційною залишалася реалізація її представників у сфері духовного та церковного служіння, до кінця XIX ст. все більш актуальним та поширеним ставало включення дітей сільського духовенства до цивільних, передусім інтелігентних, професійних галузей.

2.2. Позацерковні функції сільського священства крізь призму проповідництва та соціальних зв'язків з населенням

Широта позацерковних функцій, які були покладені на парафіяльне духовенство, обумовлювали надзвичайну різновекторність соціальних контактів духовних осіб із сільською громадою. Один із православних публіцистів кінця 1880-х рр. характеризував соціально-економічні та культурно-духовні площини, в яких міг бути налагоджений взаємозв'язок священства із парафіянами, наступним чином: “Сельский священник – священник и пастырь, но он в то же время и законоучитель церковно-приходской школы; он – священник, но он и привилегированный член мирского схода; он – священник, но он и помещик – крупный землевладелец, могущий подавать пример усовершенствованного земледелия и вообще всего сельского хозяйства; он... что такое больше он – укажите мне хоть какую-нибудь функцию деревенской жизни, в которой бы священник не принимал, или мог не принимать участия, и участия действительного, прямого, а не только косвенного, которое ему всюду принадлежит по праву пастырского назидания. Вы не можете отвергнуть этой широты и разнообразия жизни в звании священника” [115, 763].

Позацерковний компонент в діяльності духовних осіб дозволяв священикам відігравати помітну роль в різних сферах життя сільського населення України другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. При цьому в своїй практичній діяльності представники православного кліру користувалися різними методами і формами роботи з населенням своїх парафій, головними з яких були усні бесіди. Основним їх видом вважалася церковна проповідь, що являла собою промову священика по закінченні Богослужіння або проведення іншого релігійного обряду з настановами щодо

духовного та світського життя. За справедливим твердженням дослідниці О. Колесник, проповідь була найхарактернішим і чи не найвпливовішим з-поміж виховних заходів православної церкви [138, 40], а тому у ньому, наче у дзеркалі, відображалися вектори та площини соціальних контактів інтелігентно налаштованого духовенства із сільським населенням.

Варто мати на увазі, що проповідь сільського священика, виголошувана перед сільськими жителями, суттєво відрізнялася від проповіді, призначеної для міської аудиторії. Якщо в місті головними вимогами до церковного проповідництва вважалися підкреслена красномовність, жвавість та чітка відповідність подіям і настроям сучасності [286, 590], то основоположними рисами проповіді сільського священика були простота, ясність, актуальність та лаконічність.

Зважаючи на порівняно низький рівень освіченості сільського населення, простота і ясність проповіді вважалися головними умовами найбільш ефективного розуміння сутності промови священика. Відтак, в основі церковного проповідництва другої половини ХІХ ст. лежали “не новость предмета, не глубина исследования и великое обилие мыслей, не утонченное искусство расположения, не книжное красноречие” [216, 383], а саме порівняно нескладний його рівень. Якщо проповідь була занадто зарозумілою, насиченою великою кількістю специфічних понять і термінів, завуальованих алегорій, а її візуальна подача – незвичною (наприклад, не бесіда чи монолог, а читання власних підготовчих записів), то спантеличені селяни сприймали проповідь не як традиційну промову священика після Богослужіння, а як читання ним якогось офіційного документу [129, 406]. Враховуючи цей факт, сільським священикам радилося говорити церковну проповідь як імпровізацію, попередньо обдумуючи її зміст, але не спеціально

заготовляючи текст [237, 205].

Ясна і зрозуміла проповідь значно краще сприймалася та усвідомлювалася слухачами, особливо якщо зміст промови відповідав внутрішнім переживанням сільських жителів та їхнім головним життєвим турботам, відтак сільський священник мав дбати про актуальність своїх слів задля налагодження більш тісних соціальних контактів із паствою. Окрім цього, сільська церковна проповідь мала бути досить короткою. Деякі священники особливо звертали увагу на цей момент у зв'язку із тим, що Богослужіння у церкві тривало досить довго [184, 431], тому по його закінченні селянин поспішав швидше повернутися додому до своїх господарських і родинних турбот і не мав часу, а подекуди й бажання, слухати надто довгу проповідь. У випадку, якщо селянин і залишався в храмі після служби, то думки про домашні клопоти не давали йому змоги повністю сконцентруватися на розумінні того, що розповідав священник. До того ж суб'єктивні психологічні моменти взаємовідносин сільського пастиря з прихожанами церкви, вимагали, щоб обов'язковими умовами проповіді були відвертість та переконливість оратора [255, 507].

Успіху проповіді в умовах українського селянського середовища сприяло виголошення її українською, а не церковнослов'янською чи російською мовою. На початку 1850-х рр. сільські священники хоч і користувалися в основному церковнослов'янською лексикою, проте часто розбавляли проповідь, або, як її називав простий народ, “казання”, звичайним живим словом українського селянина [185, 129]. Починаючи з вересня 1861 р. сільським священникам Полтавської єпархії був наданий офіційний дозвіл говорити проповіді українською мовою. Самі хлібороби у своїй переважній більшості були задоволені тим, що священник звертався до них у церкві “по-нашому” [260, 82].

Тематика церковних проповідей включала до свого складу широкий спектр питань, серед яких досить популярними були богословські, але в своїй переважній більшості вони містили виражений гуманістичний підтекст. Так, у недільних проповідях сільський священик найчастіше пояснював зміст уривку Євангелія, котре читалося в той день у ході літургії, у святкових – розповідав про історію та релігійний зміст подій, котрим приурочувалося свято. Якщо свято віншувало окремого святого, то темою для проповіді ставало його життя, настанови щодо наслідування найкращих рис, котрі були йому притаманні. Окремими темами для проповіді ставали тлумачення та поради щодо дотримання церковно-релігійних обрядів. Наприклад, сільським священикам рекомендувалося читати такі проповіді як “Когда мы получаем пользу от поста”, “Как должно проводить масленицу?”, “О важности и необходимости поминовения усопших” [203, III-V].

Із богословською тематикою проповідей були тісно пов’язані промови на морально-етичні теми. У них сільські священики наставляли своїх парафіян жити за основами християнської моралі: в любові до ближнього, милосерді, мирі та злагоді [27, 318]. Яскравим зразком морально-етичних проповідей були “Поучение против злоречия и злословия” [203, II], “Как мы должны относиться к больным?” [203, V], “В чем состоит любовь к ближним?” [203, XI] та ін.

Проповіді сільського духовенства не обмежувалися лише церковними, богословськими та загальними християнськими питаннями. У своїх “казаннях” сільські священики торкалися й родинно-побутових тем, однак, виголошувалися вони найчастіше не після недільного або святкового Богослужіння, а після проведення основних церковно-релігійних обрядів. Наприклад, після хрещення немовля сільський священик у своїй проповіді міг дати поради щодо

виховання дитини у християнському дусі [218, 372], після вінчання сказати слово на тему “Какова должна быть семейная жизнь христианских супругов?” [203, V].

Особливе місце серед промов родинно-побутової тематики займали проповіді, присвячені згубному впливу пияцтва. Своє слово сільські священики обґрунтовували не лише основами християнської моралі та церковними заповідями, що засуджували надмірне вживання алкоголю, але й загальними очевидними негативними наслідками пияцтва, такими як негаразди в родині, марне витрачання грошей, гаяння часу, осуд зі сторони близьких, хвороби, непрацездатність [217, 416-417]. Із розвитком сільського церковного проповідництва питання боротьби з пияцтвом набуло такого розмаху, що окрема промова могла бути присвячена конкретному підпитанню, наприклад, повсякденному пияцтву, пияцтву в період посту, пияцтву в період свят, пияцтву в зв’язку з подіями в родині, жіночому пияцтву (детальніше про антиалкогольну діяльність духовенства йдеться у підрозділі 3.2.).

У сільській церковній проповіді нерідко розкривалися й суто світські питання, градація яких коливалася від культурних до соціально-економічних та політичних, – саме в цій частині проповідництва інтелігентна спрямованість парафіяльних кліриків проявлялася найбільш яскраво.

Отож, однією з найперших і найважливіших тем світського характеру, котра звучала з кафедри сільського священика, була пропаганда освіти. У середині 1860-х рр. сільське духовенство було зобов’язане в церковній проповіді звертати увагу селян на необхідність навчання грамоті, тим самим стимулюючи їх до цього процесу [121, 303]. Важливу просвітницьку роль відігравали ті проповіді, в яких священик пояснював сільським жителям необхідність дитячої освіти. Наприкінці XIX ст. серед сільського

духовенства популярними були проповіді на такі теми: “Отдавать детей в школу – священный долг родителей”, “Грамотность полезна и необходима в жизни человека” [203, XI], “О цели и значении народных чтений”, “О необходимости обучения детей грамоте” [203, VIII].

Соціально-економічні та суспільно-політичні моменти, розглядувані сільським священиком у ході проповіді, торкалися актуальних питань селянської повсякденності, наприклад, відбуття рекрутчини, податкових зборів, неврожаїв, розподілу земельних наділів, рішень волосного суду, відносин з поміщиком, війни і т.п. Щодо культурних тем, то особливо високоосвічені сільські священики здійснювали огляд і критичний аналіз журнальних і газетних статей та п’єс гастролуючих театральних труп, особливо тих, які, на думку духовенства, суперечили основоположним моментам християнської етики [287, 420].

Варто відзначити, що присутність світських питань у церковній проповіді нерідко викликала неоднозначні реакції в суспільстві: якщо обговорення культурних тем сприймалося з цікавістю, то дискусії з приводу суспільно-політичних питань нерідко засуджувалися, оскільки вважалося, що священик є некомпетентним у цій сфері, тому потрібно, щоб він не виходив за рамки церковно-релігійно-моральних питань. При цьому до уваги брався й той момент, що проповідь повинна була сприйматися слухачами як Слово Боже, а тому мати авторитет непогрішності у своїх судженнях і висновках. Отже, предмети проповіді повинні були мати константний, а не відносний характер, не змінюватись чи залежати від обставин, як це нерідко трапляється з питаннями політичними [287, 423].

Починаючи з кінця 1860-х рр. проповідницька діяльність сільського духовенства перебувала під особливим контролем

Священного Синоду. Задля її покращення сільським священикам рекомендувалося звертати особливу увагу на стиль викладу проповіді: вона повинна була стати більш живою, цікавою та актуальною. Зверталася увага й на приміщення, в якому читалася проповідь: рекомендувалося навіть виголошувати проповідь не в церкві, оскільки переважна більшість сільських церков не могла вмістити великої кількості слухачів, а в місцях, де простору було більше [120, 315].

Загалом, підготовка успішної церковної проповіді вимагала від священика високого рівня інтелектуального розвитку, наявності бази знань з різних сфер суспільного буття, начитаності, грамотності. Успіху проповіді значно сприяло регулярне читання священиком як богословської, так і світської літератури. Деякі представники сільського духовенства жваво цікавилися розвитком церковної проповіді як літературного жанру. Для цього в особистих бібліотеках вони тримали такі книги, як “Пособие к доброму чтению и слушанию Слова Божия” В. Смараглова. На книжкових полицях сільських пастирів нерідко знаходилися збірники готових проповідей, адже далеко не кожен мав хист красномовства та здібності до складання авторської переконливої та повчальної проповіді. В одному з листів сільський священик розповідав: “У меня крепко засела мысль учить народ, сколько сумею, и для сей цели я запасся собранием проповедей, как напр. Путятина и еще других проповедников; говорю их раз, другой, третий и т.д., вижу, что народу все это нравится” [195, 948].

Благочинний Звенигородського пов. Київської губ. А. Сікорський у 1895 р. також доповідав Київській духовній консисторії, що священики його благочиння у більшій своїй частині виголошують проповіді, відібрані з готових тематичних збірок, “каковых теперь почти в каждой церкви имеется достаточно”. При

цьому також благочинний зазначав, що частина (хоча й менша) підзвітних йому парафіяльних пастирів говорить проповіді, підготовлені власноруч [323, 1]. Необхідно відмітити, що, починаючи з кінця ХІХ ст., духовне відомство та місцеві єпархіальні консисторії звертали особливу увагу парафіяльних пастирів на те, щоб останні обов'язково виголошували певну частину проповідей, складених ними особисто. На допомогу священикам консисторії розсилали список церковно-релігійних і державних свят, з нагоди яких священики повинні були виголошувати проповіді, підготовлені персонально: наприклад, на Новий рік, впродовж тижня Православ'я, з нагоди пам'ятних дат представників монаршої родини тощо [303, 1; 325, 2].

Ще одним фактором, котрий підсилював успіх церковної проповіді і ставав значною запорукою налагодження міцних соціально-психологічних зв'язків між парафіяльним пастирем і населенням, було вивчення священиком тієї аудиторії, перед якою йому доводилося тримати слово. Суттєву роль при цьому відігравало не лише розуміння взаємовідносин всередині сільської громади, але й особливостей способу життя її членів, спрямованості їхньої господарської діяльності, матеріального становища [254, 384]. У цьому випадку проповідь священика в поєднанні з дотриманням вищевикладених обов'язкових умов мала конкретну цільову спрямованість.

Незважаючи на наявність позитивних результатів від сільського проповідництва у тих парафіях, де священик сумлінно готувався до виголошення проповіді та працював над власною самоосвітою, існували й такі випадки, коли йому не вдавалося справити належного враження на слухачів, тому просвітницька і виховна мета позацерковної діяльності не досягалася: у сільській місцевості росло пияцтво, не відзначалося позитивної динаміки у показниках

грамотності тощо. До речі, у православній публіцистиці другої половини XIX ст. не раз піднімалося питання про те, що, незважаючи на регулярне виголошення проповідей, вони рідко справляли позитивний вплив на слухачів, часто залишаючись “медью звенящею или кимвалом звучащим, бьющим только воздух и не достигающим до глубины души человеческой” [254, 380].

Найбільш слабкі сторони проповіді полягали в її неактуальності, відсутності логічного зв’язку між промовами або словом священика та змістом Богослужіння. Основною причиною цього найчастіше була неналежна підготовка: священик або не обдумував змісту своєї промови взагалі або зловживав допоміжною літературою, у першу чергу зібраннями проповідей, зводячи своє слово до штучного комбінування окремих частин різних проповідей, святого письма та уривків із життя святих [37, 20]. Якщо священик не міг адаптувати “писану” лексику до розуміння її звичайним селянином, то зміст проповіді залишався йому абсолютно недоступним [247, 225].

Суттєвим недоліком проповіді вважалося те, що з плином часу для багатьох священиків та парафіян вона ставала формальністю, справою звички: “так уж заведено, чтобы священник в конце литургии поговорил несколько минут о вере и благочестии и, пожалуй, сделал обличие людских пороков, с угрозою грешникам гневом Божиим” [286, 590], таким чином слово священика нерідко було позбавлене актуальності, смислової гостроти, нагальності. Усталене сприйняття проповіді призводило до того, що навіть найбільш переконливі слова священика здавалися парафіянам звичайною справою.

Причини неуспішності проповіді могли критися й у невідповідності слів проповіді зі способом життя самого священика. У випадку, якщо священик сам не вів того життя, якого навчав парафіян, слухачі проповіді не сприймали її як авторитетне

повчання. Ті ж пастирі, котрі усвідомлювали недоліки свого власного життя, не наважувалися звертатися до парафіян з промовами, які засуджували людські пороки повною мірою [255, 512].

Перераховані недоліки призводили до того, що багато парафіян, і найголовніше найбільш інтелігентна їх частина, залишали церкву одразу після Богослужіння, не чекаючи проповіді священика за небажанням її слухати [37, 20]. Нівеляцію ефекту від проповіді здійснював ще й той факт, що деякі віряни, котрі залишалися у церкві, не слухали “казання” священика, перемовляючись між собою [253, 143].

Відмітимо, що сукупність вище означених моментів, на наш погляд, є доброю ілюстрацією причин, в яких крилися слабкі сторони позацерковної діяльності сільського духовенства, і які не дозволяли носіям духовного сану вповні розкрити свій інтелігентний потенціал.

Варто звернути увагу й на той факт, що прорахунки або недостатні зусилля в сфері реалізації інтелігентних ініціатив загалом і церковного проповідництва зокрема впливали на характер соціальних контактів парафіяльного кліру із місцевою громадою. Свідомо не зупиняючись на предметному висвітленні даного питання, відзначимо лише декілька основоположних моментів, що є важливими для більш повного розуміння розглядуваної нами проблематики.

Відносини між духовенством та парафіянами не мали однорідного характеру, так само, як і соціально-психологічні характеристики духовної верстви не є монолітними. У соціальних контактах православного кліру та парафіян, попри доволі неоднозначні моменти у матеріальних, земельних, моральних взаємовідносинах, прослідковується показова тенденція: характер

соціальних зв'язків пастиря із парафіянами значною мірою визначався його ставленням до громади, персональним способом життя і особистісними рисами [207, 177]. Чим більш порядний, чесний, справедливий спосіб життя вів сільський священник, чим уважніше ставився до потреб парафіян, тим більшим авторитетом він сприймався у їхніх очах.

Добрим прикладом саме такого священника може бути головний герой роману О. Кобилянської “Апостол черні” – о. Захарій, який, за словами дослідниці Л. Починок, “щедро розсіває християнські ідеї, запалює оточення задумами духовного, ідейного піднесення... Добрий, мудрий душпастир не цурається громади, живе радощами і бідами своїх парафіян, добре знає їх повсякденні турботи, з відкритим щирим серцем і палким Христовим словом заходить в їх убогі хатини, подаючи мудру пораду і практичну допомогу” [241, 185-186]. Представники сільського духовенства, наділені подібними рисами, у своїй інтелігентній діяльності й транслювали гуманістичні цінності в простий народ.

Водночас, аннали історії зберегли чимало прикладів асоціальної поведінки духовенства, негативних вчинків його представників: їх різноманіття представлене інцидентами, починаючи від неналежного ставлення до своїх богослужбових та церковних обов'язків, вимагання більшої плати за треби, хабарництва, незаконного заволодіння майном, нецільовим витрачанням коштів, і закінчуючи пияцтвом, схильністю до нецензурної лайки, перелюбством, фізичним насиллям над іншими особами тощо. Чимало подібних прикладів зберігають архівні документи [43; 46; 55; 63; 75; 84; 88; 306; 328; 329; 338; 339; 352], підтверджують висновки ряду дореволюційних [114, 9], радянських [33] та сучасних авторів [110, 110-112; 269, 147-148; 144, 159-162; 207, 178]. Ми ж не торкаємося розгляду цієї проблематики, тому що вона не входить до об'єкту

нашого дисертаційного дослідження.

Насамкінець маємо констатувати, що можливості духовенства здобути авторитет відразу в усіх соціальних верствах були вкрай обмеженими. В. Перерва слушно твердить: “Аристократична адміністрація, з якою був змушений рахуватися священник, прагнула мати справу з представником свого кола, але якщо духівникові вдавалося цього досягнути, то в очах більшості мирян він перетворювався на пана незалежно від своїх особистих якостей” [226, 10].

Ці ж “соціальні лещата” працювали і в дзеркальному відображенні: якщо священник діяв наперекір місцевим представникам поміщицтва, якимось чином відстоюючи інтереси селян, то це загрожувало втраті його авторитету в аристократичних колах, або навіть ставало приводом для зміни місця пастирського служіння.

Показовим прикладом, зокрема, може бути історія священника с. Селище (Канівський пов. Київської губ.) І. Дісковського, який у 1854 р. переховував односельця Христенко, що в свою чергу прагнув уникнути рекрутства. У результаті місцевий поміщик князь П. Лопухін, дізнавшись про це, звернувся до київського митрополита із проханням перевести священника на інше місце пастирського служіння, що знаходилося б за межами його володінь [330, 1 зв.].

Схожий випадок у 1858 р. архівні документи зафіксували й у Звенигородському пов. Київської губ.: там священник Лисицький заступився перед місцевим поміщиком І. Ячевським за своїх односельців В. Камінникова і М. Хоменко, на яких був накладений штраф за ухилення від відбуття обов’язкових повинностей. Як наслідок, поміщик звернувся до повітового ісправника із жалобою на священника, який своїми діями, на думку І. Ячевського, своїми

діями втручався в економічні та майнові права землевласника, тим самим порушуючи порядок в маєтностях [337, 1 зв.].

Таким чином, шляхом відповідального церковного проповідництва сільське духовенство України модерної доби не лише зміцнювало церковно-релігійні основи православ'я, але й реалізувало ряд інтелігентних функцій, впливаючи на формування морально-етичного клімату в сільській громаді, здійснювало позитивний вплив на функціонування родинно-побутових відносин і виховання, займалося просвітницькою діяльністю. Незважаючи на загальну позитивну динаміку розвитку сільського церковного проповідництва, у другій половині XIX ст. у ньому спостерігалися й негативні тенденції, наслідками яких ставало послаблення інтелігентної ролі духовних осіб і дисбаланс у відносинах православного кліру з парафіянами.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ФУНКЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА

3.1. Охорона здоров'я сільського населення

Історичні аннали українського православ'я зберігають ряд прикладів вдалого поєднання духовними особами справи церковного служіння з безпосередньою медичною практикою. Одним із найбільш показових таких прикладів може слугувати життя архієпископа Луки (Войно-Ясенецького), який, однак, прийняв духовний сан вже після закінчення медичного факультету Київського університету святого Володимира і тривалої роботи лікарем-хірургом у чисельних земських лікарнях та отримання наукової ступені доктора медицини [162, 24].

Необхідно відразу наголосити, що переважна більшість представників духовного стану, особливо сільських, навіть приблизно не мали відповідної медичної освіти і трудового досвіду подібного до професійного шляху Луки (Войно-Ясенецького). Проте, реальні обставини життя українського села другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (такі як, наприклад, незабезпеченість віддалених населених пунктів медичними кадрами, високий ступінь поширення епідемічних хвороб, низький рівень обізнаності сільського населення у сфері гігієни та охорони здоров'я) змушували найбільш освічених, свідомих і відповідальних з трудової і моральної точки зору пастирів надавати медичну допомогу своїм односельцям. Недаремно один із публіцистів середини 1880-х рр. влучно наголошував, що для багатьох сільських жителів священник сприймався в одній особі, як “и учитель, и врач, и адвокат” [232, 367], тому заняття медициною дійсно нерідко ставали

невід'ємною складовою суспільної діяльності сільських батюшок.

Уже на етапі навчання в духовних семінаріях майбутніх священиків готували до того, що, крім виконання прямих богослужбових обов'язків, їм доведеться працювати й над поліпшенням стану здоров'я мешканців власних парафій. Задля теоретичної підготовки пастирів у цій сфері починаючи з кінця XIX ст. медицина, як предмет, була включена до навчальної програми духовних семінарій, а опанування даної дисципліни дозволяло духовним особам отримати уявлення про ази лікування тих чи інших хвороб [210, 83].

Більше того: духовне, втім як і ряд світських, відомств того часу звертали увагу на необхідності подальшого розширення медичних знань тих осіб, які вже закінчили навчання у семінаріях і прийняли священицький сан. Так, у православних і деяких світських періодичних виданнях другої половини XIX – початку XX ст. постійно акцентувалося, що саме сільський священик чітко має знати, як надавати першу медичну допомогу у разі нещасних випадків (наприклад, при опіках, переломах, вивихах, побутових травмах). На допомогу батюшкам навіть створювалися спеціальні посібники, різноманітні тематичні картки із відповідними ілюстраціями та пояснювальними записками, що містили детальні пояснення з приводу того, в який спосіб слід надавати той чи інший вид першої медичної допомоги травмованим односельцям. Приміром, у 1891 р. духовенству Харківської єпархії журнал “Вера и разум” радив придбати набір тематичних карток, об'єднаних загальною назвою “Первая помощь в несчастных случаях до прибытия врача”, в яких доступно і зрозуміло були викладені вказівки щодо надання невідкладної допомоги при нещасних випадках до приїзду медичного персоналу [113, 474]. А серед парафіяльного духовенства Київщини у другій половині 1850-х рр.

розповсюджувалося видання придворного ветеринарного лікаря І. Пашкевича, який детально описав таку хворобу, як сказ у собак та інших домашніх тварин, і вказав способи надання медичної допомоги особам у разі укусу їх зараженими тваринами [98, 7-7зв.].

На сторінках видання “Руководство для сельских пастырей” спеціально для парафіяльного духовенства в другій половині ХІХ ст. була опублікована ціла енциклопедія корисних порад у галузі медицини. Крім цього, для сільських священиків, які прагнули глибше познайомитися з основами лікувальної справи, регулярно друкувалися рекомендації як вітчизняних професійних авторитетів, так і зарубіжних медичних спеціалістів [223, 137].

Отож, озброївшись відповідним багажем знань, найбільш освічені та свідомі духовні особи, навіть ще не отримавши сану священика, бралися за справу надання медичної допомоги своїм односельцям щойно прибувши до призначеної парафії. Так, наприклад, священик П. Васютинський, перебуваючи ще в сані диякона парафіяльної церкви с. Кунашівки (Борзенський пов. Чернігівської губ.), вдало поєднував безпосередні дияконські обов’язки із виконанням соціальних функцій, притаманних інтелігенції: організовував просвітницькі читання для сільської громади та займався наданням медичної допомоги, або, як це писалося у православній літературі, піклувався про лікування хвороб не лише духовних, а й тілесних [10, 313].

Виконання священиками медичних обов’язків здійснювалося кількома практичними шляхами. Чи не найбільш поширеним із них було надання парафіянам порад медичного характеру і допомога лікарськими засобами. Непоодинокі випадки діяльності подібного роду зустрічалися практично у кожній єпархії. Приміром, на Київщині значним розмахом відзначилася медична робота священика с. Трушок (Васильківський пов. Київської губ.)

Г. Радзієвського, який протягом 30-річного терміну свого служіння у згаданій парафії у випадку хвороби котрогось із своїх парафіян надавав їм зважені поради щодо способів боротьби з недугою, або ж безкоштовно приносив ліки [184, 432]. Необхідний запас ліків постійно тримав у себе вдома і священник Вознесенської церкви с. Куяльник (Одеський пов. Херсонської губ.) І. Заводов. Медикаменти цей сільський батюшка купував за власні кошти і використовував їх у випадку хвороби когось із парафіян. До речі, за словами самого І. Заводова, піклуватися про стан здоров'я односельців його спонукав той факт, що в парафії не було сестер милосердя [64, 5зв.]. А парафіяльний пастир с. Новачихи (Хорольський пов. Полтавської губ.) допомагав лікарськими препаратами і медичними порадами не лише мешканцям свого села, але й усім іншим хворим, які, знаючи про таку діяльність священника, нерідко зверталися до нього і з сусідніх парафій [368, 1338]. Серед парафіяльного духовенства Харківщини, яке впродовж багатьох років надавало безкоштовну медичну допомогу пересічним хліборобам, відомими стали священники А. Агнівцев (слобода Павлівка, Старобільський пов.) та С. Сулима (слобода Волоська Балаклея, Куп'янський пов.) [165, 199].

Цілком зрозуміло, що медична робота священників вимагала від них з одного боку високого рівня відповідальності, а з іншого – значного запасу знань і умінь. Ось що з цього приводу у своєму донесенні Одеському благочинному у 1881 р. писав священник Покровської церкви с. Гниляки (Одеський пов. Херсонської губ.) Л. Добрицький, який практикував надання медичної допомоги своїм односельцям: “С самых первых дней своего священства и до настоящего времени я постоянно оказываю посильную помощь страждущим различными недугами лицам своего прихода. Само собой разумеется, что за это дело я принимаюсь с охотою только в

случаях болезни несложной или в начале ее, когда опыт убеждает, что помощь возможна. Но когда встречается болезнь сложная или эпидемическая, тогда я обращаюсь за советами врачей и действую сообразно с их советами или же отсылаю больных в больницу городскую” [64, 5зв – 6]. Ці слова свідчать про високу громадянську позицію сільського священика, який, беручись за безумовно значущу справу надання медичної допомоги хворим парафіянам, одночасно розумів весь її потенційний ризик і міг адекватно оцінювати ту чи іншу ситуацію.

Незаперечно значущими на цьому тлі виступають приклади медичної активності тих сільських пастирів, які, попри всю складність та ризикованість лікувальної справи, не боялися брати на себе весь тягар відповідальності за здоров'я своїх хворих односельців. Цікавий приклад такої діяльності представників українського парафіяльного кліру вдалося відшукати досліднику В. Меші. Так, наприклад, священик с. Новоспасівки (Маріупольський пов. Таврійської губ.) С. Миропольський надавав медичну допомогу своїм парафіянам більше 17-ти років, беручись навіть за лікування тяжкохворих; одного разу батющі за допомогою мазей вдалося вилікувати небезпечний нарив на нозі своїй парафіянці П. Кальченко, незважаючи на професійний лікарський висновок про те, що хвору кінцівку жінці доведеться ампутувати [165, 199].

Особливо рельєфно суспільна користь, яку приносила діяльність сільського кліру у сфері охорони здоров'я, проявлялася під час епідемій різних хвороб (передусім інфекційних), що періодично спалахували в українських містах і селах досліджуваного періоду. Звичайно, в умовах епідемій сільські священики, не забуваючи про свої прямі обов'язки, передусім проводили богослужбові обряди, покликані на духовне убезпечення парафіян від тієї чи іншої

хвороби – служили спеціальні молебні, організовували хресні ходи, освячували воду, окроплюли домівки [245, 78], особливим чином правили літургії, причащали хворих вдома (чим, до речі, самі постійно наражалися на небезпеку заразитися і захворіти, адже дуже часто причащати доводилося тих, хто у зв'язку з хворобою знаходився вже на смертному одрі) [223, 135]. У своїх проповідях, позабогослужбових бесідах з парафіянами духовенство всіляко намагалось підтримувати хворих та їхніх близьких [232, 367].

Однак, крім моральної та духовної підтримки, бесіди сільського пастиря із парафіянами, нерідко носили конкретну практичну мету – убезпечити односельців від хвороби шляхом усного роз'яснення різноманітних засобів і способів попередження хвороби. Важливо, що антиепідемія профілактична робота часто здійснювалася у формі індивідуальних бесід: при відвідуванні парафіян вдома священики надавали їм детальні поради стосовно того, як вести себе під час епідемій [64, 5]. Очевидно, що індивідуальні роз'яснення були потенційно більше результативними, ніж той самий монолог пастиря у церкві в рамках проповіді.

Слід відзначити, що в період активного поширення епідемічних хвороб саме прошарок парафіяльного духовенства церковною і світською владою розглядався як та прогресивно-інтелектуальна сила, яка не просто може, а навіть мусить вживати профілактично-просвітницькі та санітарні заходи задля убезпечення населення від хвороби. Наприклад, у 1866 р. Херсонська губерньська земська управа шляхом звернення до Херсонської духовної консисторії просила зобов'язати єпархіальне духовенство, щоб у всі святкові дні, “и вообще при возможных случаях”, представники духовного сану пояснювали народу способи захисту від холери. На допомогу парафіяльним священикам були складені та поширені спеціальні тематичні пам'ятки у вигляді “наставлений” [56, 1].

У 1880 р. під час епідемії дифтерії на прохання Київського губернатора Київська духовна консисторія окремим указом зобов'язала духовенство губернії всіляко сприяти роботі санітарних загонів, які боролися з дифтерією на місцях. В указі, зокрема, йшлося про те, що сільські пастирі мають постійно наголошувати населенню на необхідності дотримання усіх заходів, які пропонувалися місцевими санітарними лікарями та втілювалися в життя санітарними загонами [87, 93]. Того ж року кожного сільського священика наділили невеликою бібліотекою літератури медичного профілю, видавши до храмів такі видання, як “Наставления для дезинфекции при заразных заболеваниях”, “Инструкция врача санитарных отрядов”, “Инструкция сестрам милосердия”. За влучним зауваженням В. Перерви, лише підбір цієї літератури певною мірою може ілюструвати широту медичних повноважень сільських пастирів [223, 137].

Дійсно, антиепідемія діяльність окремих представників парафіяльного духовенства у ряді випадків виходила далеко за рамки рядової профілактичної роботи і набувала суто медико-санітарних рис, сягаючи особливо значних розмахів. Зокрема, вже згадуваний вище сільський священик Одеського благочиння І. Заводов під час епідемії дифтерії 1879 р. виписував ліки з Одеської міської лікарні і роздавав їх своїм односельцям [64, 5зв.]. Так само чинив і його сусід священик Л. Добрицький під час епідемії холери 1866 р. та 1872 р. та епідемії дифтерії 1879 р., більше того: підтримуючи дії батюшки, місцевий медичний комітет також постачав його необхідними медикаментами [64, 6].

Раціонально виважено і досить практично у період епідемії холери 1872 р. вчинив священик с. Пологи-Чобітки (Переяславський пов. Полтавської губ.) С. Неронович. Оскільки на той час фельдшера на селі не було, то за справу боротьби з хворобою у своїй парафії

цей священник взявся власноруч. Уся територія села була розділена ним на 4 ділянки, в першій з яких працював він особисто, в другій – його дружина, в третій і четвертій – сини, учні Переяславського духовного училища В. і Д. Нероновичі. Весь вільний від служби у церкві час священник та його родина проводили біля хворих, допомагаючи їм ліками з власної аптечки та надаючи посильну медичну допомогу (за свідченням парафіян, інколи ці представники сільського кліру навіть ночували біля хворих). Коли ж запас медикаментів у священницької родини закінчився, то за його вказівкою батюшки сільська громада закупила у Переяславі протихолерні ліки і продовжила роздавати їх хворим односельцям. Найголовніше, що така робота принесла свої позитивні результати: за період епідемії, що тривала на селі впродовж 4-х місяців на 100 чол., які захворіли, були зафіксовані лише 9 смертельних випадків (для порівняння: кількість померлих від холери у сусідніх селах Войнинцях, Пологи-Вергуни, Пологи-Яненки у відповідний період рахувалася сотнями). На знак вдячності своєму парафіяльному священнику та його родині, які “не щадили своєї життя для пользи ближніх”, громада с. Пологи-Чобітки придбала для них будинок, а єпархіальне керівництво за зверненням парафіян нагородило священника церковною відзнакою [245, 78-80].

Досвід показує, що, маючи під рукою необхідні лікарські засоби та правильно застосовуючи їх, священники досягали помітних результатів у власній антиепідеміїній роботі на селі. Однак, навіть не маючи медикаментів, окремі духовні особи вдавалися до пошуку природних засобів, які могли б врятувати односельців, при чому в ряді випадків навіть це мало свою користь. Наприклад, на Київщині священник с. Нова Гребля (Київський пов.) Л. Трембовельський досить успішно лікував хворих холерою спеціально приготовленою сумішшю з перця, гірчиці та хрину. Власним лікарським засобом

користувався і священник с. Рославичі (Київський пов.) С. Левитський, внаслідок чого із 60 чол. хворих, яких торкнулася недуга у згаданому населеному пункті, жоден не помер. До речі, про такий успіх місцевого священника вдячні односельці написали листа до Києва, в якому десятки осіб засвідчили, що їх вилікував місцевий священник; цей же факт окремим листом підтвердила й місцева економія [223, 136].

Зважаючи на усі викладені вище аргументи на користь соціальної важливості медичної роботи священників на селі, зовсім недивно те, що найбільш гідні представники парафіяльного духовенства по-справжньому завойовували повагу та довіру місцевої громади. Відомі випадки, коли навіть за наявності в селі фельдшера чи лікаря, сільські жителі зверталися за медичною порадою чи допомогою до свого парафіяльного батюшки [210, 83]. Показовим є приклад священника с. Андріївки (Куп'янський пов. Харківської губ.) О. Попова, який тримав у себе вдома аптечку, до якої разом із дружиною вони закупували медикаменти першої необхідності. Ці засоби священницька родина використовувала для лікування хвороб односельців, при чому “ни один из заболевающих не обходился без их помощи”. Коли ж в повіті з'явилася земська медицина, то, за свідченням очевидця, у справі лікування хвороб місцева громада, особливо на перших порах, значно із більшою довірою ставилися до священника, ніж до земського фельдшера, який практикував в Андріївці. Вдячні парафіяни навіть повідомили про суспільно корисну діяльність свого пастиря єпископу Курському Іустину, який проїжджаючи проз згадане село, нагородив О. Попова подякою вищого духовенства [182, 475].

Така довіра людей до своїх сільських пастирів ставала останнім в нагоді при поширенні інформації, яка стосувалася способів профілактики різних хвороб, передусім – профілактичних щеплень

проти віспи. Відомо, що в народі ще й наприкінці XIX ст. цей спосіб попередження хвороби сприймався, як “печать антихриста” і в свідомості селян пов’язувався з чисельними забобонами [223, 135]. Виправити ситуацію бралися представники духовного сану. Так, у 1867 р. священник с. Водотії (Радомишльський пов. Київської губ.) П. Сенаторський звернув увагу на те, що його односельці масово не щеплюють своїх дітей проти віспи. Батюшка почав пояснювати громаді, що цей метод профілактики ефективно допоможе вберегтися від смертельних наслідків віспи не лише дітям, але й жителям усього села. Вживаючи конкретних заходів, парафіяльне опікунство на чолі зі священником, вирішило запросити до села фельдшера і в обов’язковому порядку провести щеплення усім дітям. Цікаво, що для батьків, які відмовляться це робити, була визначена адміністративна міра покарання у вигляді штрафу [272, 39].

Повертаючись до теми дещо упередженого, а тому обережного ставлення селянського середовища до професійної медицини, слід відзначити, що певний результат мали й попереджувальні бесіди сільських священників, які торкалися теми звернень односельців за допомогою знахарів, а не кваліфікованих лікарів [127, 439]. До речі, губерньська влада Київщини наполегливо просила сільських священників проводити роботу, спрямовану на те, щоб населення у разі хвороби зверталось саме до лікарів, а не до знахарів, і не займалося самолікуванням [223, 137].

До таких же попереджувальних заходів належали позабогослужбові бесіди, недільні читання, присвячені гігієнічним темам, у ході яких священники розповідали сільській громаді про здорове харчування, правильне з гігієнічної точки зору водокористування, облаштування житлових приміщень, догляд за собою і своїми близькими щодня та під час хвороби тощо [127, 439].

Бути особливо активним і пильним у провадженні профілактично-гігієнічної роботи духовенство мало у неврожайні роки, адже від неправильного і неповноцінного харчування серед населення поширювалися різноманітні хвороби шлунково-кишкового тракту, які подекуди переростали в епідемії. У цей час увага священників зверталася на те, щоб донести односельцям, яку шкоду можуть нанести здоров'ю неякісні продукти харчування, яких саме санітарно-гігієнічних норм слід дотримуватися, щоб не допустити хворобу в умовах неповноцінного раціону [188, 465].

Окремим напрямком профілактично-просвітницької роботи православного духовенства була боротьба зі шкідливими звичками, які безпосередньо впливали на стан здоров'я сільського населення. Найпоширенішим видом такої роботи була антиалкогольна пропаганда (про неї детально йде мова у підрозділі 3.2.). Іншою шкідливою звичкою, на подолання якої акумулювали свої зусилля окремі представники сільського духовенства, було паління. На допомогу священикам у православних періодичних виданнях ХІХ ст. друкувалися замітки, в яких видатні лікарі того часу (наприклад С. Боткін) розповідали сільським пастирям про шкідливий вплив паління на організм людини [119, 496]. Крім цього, на сторінках газет і журналів друкувалися замітки із прикладами про негативні наслідки від паління, що призначалися для спільного читання і обговорення у ході позабогослужбових бесід священика з парафіянами [22, 440].

Варто також відзначити, що, крім виконання лікувально-профілактичних обов'язків, сільське духовенство турбувалося й про збереження життя людей у надзвичайних ситуаціях. У випадку, коли життю чи здоров'ю сільського населення щось загрожувало, православний клір активно використовував чи не найголосніший засіб того часу – церковний дзвін [297, 7]. Наприклад, у період

сильних зимових заметіль місцевий неодноразовими указами Київської духовної консисторії сільський причт єпархії був зобов'язаний вдень і вночі правити церковний дзвін, який призначався для подорожніх із метою убезпечення їх від можливості заблукати і замерзнути [100, 2-3; 204, 36].

Отже, піклування православного сільського духовенства про здоров'я сільського населення було невід'ємною та соціально значущою складовою в діяльності досліджуваної суспільної верстви. Показові результати у повсякденній лікувальній, антиепідемії та профілактичній роботі досягалися сільськими священиками за рахунок активації їх інтелігентних рис, освітнього потенціалу та високого рівня громадянської відповідальності.

3.2. Боротьба сільського кліру за моральність односельців

Найбільш виразним проявом антиморальної, а отже й антисоціальної, поведінки сільського населення в другій половині XIX – на початку XX ст. було пияцтво. Надмірне вживання алкоголю відносилось до помітних вад суспільного життя Російської імперії. За статистичними даними 1910 р. майже 90-мільйонне населення країни щорічно вживало близько 820 млн. літрів алкогольних напоїв. Про масштаби розмаху пияцтва в українських губерніях свідчать такі дані: у Подільській губ. щорічно споживалося 1,9 млн. відер спиртного, тобто 12,5 літрів на кожного жителя [175, 222], а в Київській губ. лише в 1891 р. було продано 2,3 млн. відер вина на суму 11 млн. руб. [4, 190]. Раптовою смертю у стані алкогольного сп'яніння кожного року помирало в середньому 4,7 тис. чол., при тому, що від убивств гинуло 2,8 тис., від самогубств – 2 тис., від отруєнь – 1 тис. [280, 243]. Згідно даних, які

враховують чисельність загиблих від нещасних випадків та хронічних хвороб, до яких призвело споживання алкоголю, кожного року в країні помирало не менше 40 тис. чол. [249, 764]. Крім летальних випадків, очевидними негативними наслідками пияцтва ставали антиморальна поведінка в родині та суспільстві (в тому числі різного роду злочини), погіршення здоров'я, зниження добробуту сільського населення тощо.

Необхідність боротьби з пияцтвом, переконливе усвідомлення якої відбулося в середині XIX ст., залишалося нагальним питанням суспільного розвитку протягом всього досліджуваного періоду. Досягнення успіху в його вирішенні у рамках українського традиційного селянського простору залежало й від активності парафіяльного духовенства, представники якого вважалися головними “наставниками и блюстителями народной нравственности” за покликанням професії [253, 15], а окремими публіцистами початку XX ст. відносилися до когорти найперших борців за тверезість [136, 111].

У 1859 р. Священний Синод вперше благословив священників на здійснення просвітницької діяльності, спрямованої на утримання населення від надмірного вживання алкогольних напоїв, однак ці починання не були повністю втілені в життя [15, 271]. Питання боротьби з пияцтвом знову актуалізувалося зі скасуванням кріпацтва, коли вживання алкоголю стало набирати все більших розмахів: практично у кожному селі, крім поміщицької корчми, з'явився подібний заклад, відкритий коштом селян [109, 587]. Відтак необхідність залучення сільського духовенства до боротьби з пияцтвом звучала у вищих колах церковної ієрархії все частіше починаючи з середини 1860-х рр. [120, 314], а саме вживання спиртних напоїв було визнане духовенством основною причиною “нравственной, физической и материальной гибели

крест'янина” [259, 790].

На перших етапах боротьби сільських священиків за народну тверезість основним їхнім інструментом у цьому процесі була церковна проповідь: “одно из сильных и целесообразных средств в борьбе с народным пьянством – неустанно проповедовать о трезвости и вреде пьянства” [196, 83]. Церковні проповіді на теми тверезості мали на меті засудження пияцтва шляхом викриття основних його негативних наслідків.

Одним з найважливіших завдань антиалкогольного церковного проповідництва був захист родинно-побутових відносин. Парафіяльні пастирі викривали та гостро засуджували негативні наслідки антиповедінки пияк, які мусили терпіти члени їхніх родин – сварки, побої, зниження добробуту тощо [218, 373]. При цьому важливо відмітити, що, незважаючи на те, що основною аудиторією, до якої зверталися священики, була чоловіча частина сільської громади, у проповідях дискутувалися проблеми й жіночого пияцтва [217, 416]. Актуальними питаннями в промовах сільських священиків, спрямованих на подолання родинно-побутових негараздів, були поглиблення прірви між поколіннями, дитяча безпритульність, викликана смертю батьків від надмірного вживання алкоголю [141, 160].

Окрім вище означених вад пияцтва, на подолання яких було спрямоване церковне проповідництво, сільські священики звертали увагу сільської громади на такі аспекти вживання оковитої, як втрата здоров'я, марне витрачання грошей тощо. Психологічно вивіреном моментом вважалося використання наочного протиставлення становища пияк і непитущих: “У него (священника – П.Є.) пред глазами картины жалкой жизни в семействе, где глава пьянствует, и вместе с тем картины порядка, довольства и благоустроенности в семье, где блюдетя трезвость, и эти картины

полезно выставлять на вид для более внушительного назидания” [105, 422].

Суттєвим компонентом церковного проповідництва була боротьба проти антигромадських проявів пияцтва. Так, священник с. Супрунівки (Полтавський пов.) І. Курдиновський засуджував негативні риси в поведінці молоді, котрі відбувалися в селі внаслідок зловживання нею алкоголем, зокрема, надто голосні нічні гуляння [148, 668]. До речі, апеляція священника до суспільного осуду дій пияк теж була досить дієвим інструментом у боротьбі за тверезість.

Звичайно, серед аргументів на користь тверезого способу життя з уст сільських душпастирів незмінно звучали й основні положення церковно-християнської моралі, у першу чергу гріховність надмірного вживання алкоголю. До речі, крізь призму розгляду цього питання до поля дискусій теоретиків церковного проповідництва незмінно потрапляла проблема вибору парафіяльним духовенством більш вірного смислового забарвлення антиалкогольних закликів: чи то просто до помірному вживання спиртних напоїв, оскільки церква та православні догмати не забороняли пити вино, чи до абсолютно повного зречення від спиртного [139, 316]. Варто відмітити, сільські священники в цьому питанні були зазвичай солідарні з сільською громадою, яка не вбачала в помірному вживанні спиртного якоїсь надмірної шкідливості, а засуджувала лише його крайності [247, 172].

Антиалкогольні заклики, котрі звучали у проповідях, знаходили продовження в позабогослужбових бесідах священника з парафіянами. Така форма спілкування дозволяла повернутися до окремих питань з метою їх поглибленого розгляду або звернутися до тих аспектів, котрі виголошувати з церковної кафедри було не досить зручно. Найчастіше темами для бесід ставали наукові факти

про шкідливість вживання спиртних напоїв. Зокрема, священники інформували селян про результати наукових дослідів, проведених з метою з'ясування негативного впливу алкоголю на живі істоти, ймовірні фізіологічні зміни та розвиток хвороб під його впливом (особливо в молодих людей) [153, 177; 169, 855]. Позитивний ефект від позабогослужбових бесід підсилювало розповсюдження духовенством безкоштовних антиалкогольних брошур [15, 276].

Варто розуміти, що досягнення успіху в боротьбі з пияцтвом залежало не лише від проповідницької активності священника, але й від загального соціального фону тієї чи іншої парафії. Наприклад, у тих парафіях, де пияцтво не було надто вкоріненим в повсякденне життя селян, діяльність священника давала свої позитивні плоди: кількість любителів випити не лише зменшувалася [109, 590], а, бувало, й повністю зводилася нанівець. Так, у 1863 р. жителі с. Рогізна, с. Дунаївці та с. Почуйки (Сквирський пов. Київської губ.) дали місцевому священнику урочисту обітницю не вживати спиртного [300, 1].

Важливою формою боротьби за тверезість були опосередковані спроби носіїв духовного сану вплинути на закриття місцевих питних закладів. Вони здійснювалися трьома способами. Перший полягав у переконуванні мешканців села винести колективне громадське рішення про закриття питного закладу. Значних успіхів цей спосіб не мав, незважаючи на те, що до затвердження Правил про спиртний продаж 14 травня 1885 р. питання про відкриття та закриття питних закладів в селі вирішувалося саме сільською громадою. Справа полягала в тому, що власники шинків, корчмів, трактирів, винних лавок сплачували селянам грошову ренту за функціонування закладу на території села, й ці кошти використовувалися останніми на суспільні потреби, як-то оплата податків, будівництво та ремонт громадських закладів тощо [196, 80]. Незважаючи на те, що випадків

закриття питних закладів та добровільної відмови сільських жителів від вживання алкоголю було мало, проте, вони таки траплялися. Зокрема, за ініціативою парафіяльного священика селяни с. Кордишівки (Бердичівський пов. Київської губ.) у 1870 р. постановили заборонити пити горілку кожному з жителів села протягом 1 року та закрити сільський шинок [285, 22].

Після 14 травня 1885 р. дозвіл на відкриття питних закладів стали давати “питейные присутствия”, а селяни свою ренту втратили. Відтоді сільські священики мусили вдаватися до другого способу опосередкованого впливу на закриття шинків: безпосередніх звернень до чиновників “питейных присутствий” з подібними пропозиціями. Однак, цей спосіб був ще менш успішним, ніж перший, тому що в цьому випадку зачіпалися прибуткові інтереси не лише виноторгівців, але й чиновників, що загрожувало сільському священику карними санкціями за втручання у “світські справи” [196, 81]. Варто відмітити, що діяльність окремих “питейных присутствий” зводила нанівець всі досягнення місцевих священиків у боротьбі з питними закладами. Так, незважаючи на те, що дбанням священика с. Неменки (Липовецький пов. Київської губ.) І. Ясинського в його парафії на 8 років було закрито шинок, цей заклад знову було відкрито, при чому не за вимогою жителів села, а за рішенням Липовецького “питейного присутствия” [373, 404].

Найдієвішим був третій спосіб впливу, який полягав у зверненні сільських священиків з клопотаннями до вищих церковних структур про сприяння закриттю (або принаймні перенесенню) місцевих питних закладів. Слід мати на увазі, що найбільш популярним та переконливим аргументом у цих зверненнях була близькість шинка до церкви, і своєї мети досягали майже виключно ті, хто спирався на це положення. Досить показовим у цьому сенсі був приклад

парафіяльного священика с. Тхорівки (Сквирський пов. Київської губ.) А. Закиського, котрий у 1862 р. скаржився єпархіальному начальству, що місцевий шинок знаходиться за 12 саж. від церкви, а безперервні гуляння в ньому заважають проведенню Богослужінь. Навіть незважаючи на тимчасові досягнення антиалкогольної проповідницької роботи серед парафіян власної церкви, священик не міг боротися проти п'яного дозвілля в шинку, оскільки на період сезонних робіт у господарстві місцевого поміщика в селі збиралися заробітчани й гуляння відновлювалися [308, 2зв.]. До вирішення проблеми долучилися представники не лише місцевого благочиння, духовного правління, але й губернатор, і незабаром шинок було перенесено [223, 142]. Варто додати, що перенесення шинка від церкви, яка в другій половині XIX ст. була центром громадського життя [223, 140], принаймні зменшувало потенціальну кількість відвідувачів питного закладу.

Поступове усвідомлення недостатньо успішних результатів від одноосібної боротьби з пияцтвом спонукало сільських священиків звертатися за підтримкою до православної громадськості. Одними з перших до антиалкогольної боротьби включилися парафіяльні опікунства, очолювані сільськими священиками. У с. Водотії (Брусилівський пов. Київської губ.) у 1867 р. парафіяльне опікунство постановило штрафувати тих парафіян, котрі будуть помічені у відвідуванні шинку та розпиванні горілки до закінчення Богослужіння в церкві на різні суми: вперше на 30 коп., вдруге на 50 коп., втретє на 1 руб. на користь опікунства [272, 39]. Члени парафіяльного опікунства с. Вільня (Радомисльський пов. Київської губ.) вирішили щодня робити рейд до місцевого шинка і помічених вперше нетверезих парафіян місцевої церкви одразу відводити додому (за участю місцевого старости чи десяцького), вдруге – на засіданні опікунства публічно вмовляти відмовитися від надмірного

вживання спиртного та давати догану, втретє – штрафувати на суму від 30 коп. до 1 руб. на користь опікунства [104, 406].

Серед комплексу опосередкованих покарань за пияцтво парафіяльні священики вдавалися й до церковно-релігійних санкцій. До таких відносилися заборона відвідувати церкву в нетверезому стані [249, 775], накладення єпитимії [236, 19] – виконання парафіянином церкви за призначенням духівника тих чи інших справ благочестя (найчастіше довгої молитви або посиленого посту) [9, 101].

Важливою запорукою плідної боротьби з пияцтвом була наявність в селі церковнопарафіяльної школи. Правильна просвітницько-попереджувальна робота священика серед її учнів, сприяли ранньому усвідомленню останніми шкоди від надмірного вживання алкоголю. При цьому вмілий священик у своїй просвітницькій роботі мав добру нагоду спиратися на психологічні особливості дитини, котра так чи інакше сприймала вживання алкоголю батьками (або одного з батьків) як очевидне зло [15, 278]. На початку XX ст. серед представників інтелігенції звучали навіть пропозиції внести до програми церковнопарафіяльних шкіл особливий предмет – “вчення про алкоголь та його згубний вплив на організм людини” [236, 15].

Розвиток грамотності, раннє прищеплення потягу до елементів справжньої культури, в першу чергу до самоосвіти та читання книг, давали селянину ресурси для задоволення потреб його духовної природи та були основою для організації альтернативного пияцтву дозвілля, особливо у вихідні та святкові дні, коли селянин був вільним від повсякденної роботи [109, 591]. Один із православних публіцистів середини 1880-х рр. звернув увагу на те, що в селах, де існувала церковнопарафіяльна школа, був менший відсоток жителів, котрі зловживали алкогольними напоями [109, 593].

Особливо складним завданням для духовенства була боротьба з пияцтвом у період свят та визначних родинних подій, оскільки, за влучним виразом О. Михайлюка, свято в народному сприйнятті було нерозривно пов'язане з випивкою, а сільське пияцтво було зумовлене обрядовими мотивами і громадськими звичаями, мало багато в чому ритуальний і навіть сакральний характер [170, 37]. Традиційність вживання алкоголю в народі була добре підмічена сільським священиком Л. Крамаренковим: “Вошло в обычай пить водку: пьют ее по случаю и без случая... Не на наших глазах и не за нашу память завелся такой обычай; так было прежде и гораздо прежде нас... Скажете: или мы лучше наших дедов и отцов, что захочем отменить обычай, которого они держались? – Но скажите по совести, хороший ли это обычай?” [141, 159].

За таких обставин священики, котрі вели антиалкогольну боротьбу на селі, починали з того, що, окрім попереджувального проповідництва, особисто відмовлялися вживати алкоголь у ході відзначення свят та родинних подій односельчан [141, 161] – хрестин, весіль тощо, які вони правили й на яких, відповідно, були обов'язковими гостями: “слово всегда сильнее, когда оно подкрепляется делом, примером; оно не сильно у проповедника, которому слушатели мысленно могут говорить: врачу, исцелися сам” [250, 15]. Особливо послідовні у своїй боротьбі за тверезий спосіб життя священики не лише відмовлялися від пригощання, але й самі не пригощали спиртним парафіян, котрі виконували якусь роботу в господарстві свого душпастиря [249, 769]. Варто відмітити, що, дбаючи про народну тверезість, сільські священики могли наражатися на нерозуміння парафіян, у котрих формувалася думка про те, що батюшка їх цурається.

Боротьба з пияцтвом, очолювана сільськими священиками, подекуди набувала форм справжнього руху за тверезість, в орбіту

якого втягувалася значна кількість учасників. Його практична реалізація здійснювалася шляхом заснування та організації різновекторної діяльності товариств тверезості. Початок їх виникнення припав на кінець 1860-х рр. і був локалізований переважно в містах, а в селах Наддніпрянщини в цей період особливо успішним не став [285, 23]. Серед основних проблем, з якими стикнулося сільське духовенство при заснуванні товариств тверезості, були відсутність єдиного ідейного спрямування (“в чем должна была заключаться деятельность обществ трезвости: в трезвом ли поведении самих членов, или же в активном противодействии народному пьянству” [196, 79]), малочисельність, невідповідність діяльності офіційному законодавству. Так, члени одного з сільських товариств тверезості постановили закрити шинок у своїй парафії, однак на закриття питних закладів юрисдикція товариств не розповсюджувалася [285, 25].

Масова організація товариств тверезості відбулася на початку 1890-х рр. Їх основу складали члени церковнопарафіяльних опікунств та братств [15, 278], а керівництво зазвичай покладалося на парафіяльних священиків. Цей організаційний кістяк проводив роботу по залученню до товариства якомога більшої кількості членів сільської громади. Наприклад, до товариства тверезості у с. Володівці (Ямпільський пов. Подільської губ.) могли вступати не лише чоловіки й жінки дорослого віку, але й діти (за згодою батьків) [243, 577].

Члени товариств тверезості давали обітницю не вживати алкоголь протягом певного терміну. На думку С. Гладкого, важливою запорукою успішності обітниці був саме її напівсакральний характер, адже в боротьбі зі шкідливою звичкою члени товариств покладалися на авторитет і силу церкви [29, 24]. Термін дотримання обітниці в різних товариствах міг коливатися. У

вже згаданому товаристві тверезості с. Володівці цей термін складав 1 рік [243, 578]. У с. Слободо-Потоці (Вінницький пов. Подільської губ.) товариство тверезості розділяло членів на 4 розряди: до першої групи входили ті, хто відмовився від вживання спиртного на все життя (12 чол. на чолі зі священником), до другої – ті, хто абсолютно обмежував себе у випивці на 3 роки (5 чол.), до третьої – ті, хто зобов'язувався не пити оковитої 1 рік (16 чол.), і до четвертої – ті, хто, не маючи достатньої сили волі, дали обітницю помірного вживання – не більше двох чарок на день (22 чол.) [259, 790]. До слова сказати, 55 чол. у вище згаданому товаристві було досить значною кількістю членів, беручи до уваги той факт, що у наддніпрянських губерніях на один шинок припадало близько 300 чол. [223, 140]. У 1891 р. у с. Михайлівці (Канівський пов. Київської губ.) колективну обіцянку не вживати горілки, не відвідувати питних закладів, а під час свят вживати лише дешеві хмільні напої принесли 170 членів місцевого товариства тверезості [223, 146].

Діяльність сільського кліру по заснуванню товариств тверезості була особливо ускладнена в районах локації робітничих об'єктів, передусім винокурних і цукрових заводів. Так в районі с. Малі Степанці (Канівський пов. Київської губ.) працювало кілька винокурних заводів, й, за оцінкою священника Ф. Бабчинського, на 100 місцевих господарів припадало 5-7 алкоголіків, 15 чол. тих, хто ходив до шинка мало не щодня, та 30 чол. тих, хто відвідував питний заклад досить часто. Та навіть за таких умов місцевому священнику Г. Лінчевському разом з учителями В. Шимановським і С. Губерначуком вдалося відкрити в парафії товариство тверезості: у 1889 р. після одного з молебнів 30 жителів села дали обіцянку не вживати ніяких алкогольних напоїв за будь-яких обставин. Незабаром товариство тверезості розширилося до 100 членів і навіть

змогло відкрити свою філію в сусідньому с. Ємчисі [223, 147].

Звичайно, слід мати на увазі, що така успішна робота по заснуванню товариств тверезості не мала масового характеру. У ряді випадків, якщо місцевому священику й вдавалося організувати товариство тверезості, членство в ньому було помітно малочисельним. Приміром, товариство тверезості у с. Яхнах (Канівський пов. Київської губ.) нараховувало лише 23 члени (12 чоловіків та 11 жінок) [223, 147].

Основу практичної діяльності товариств тверезості складала пропаганда тверезого способу життя: їх члени мали служити прикладом тверезості та всіляко переконувати своїх односельців вести тверезий спосіб життя. Усі разом мали клопотатися про закриття шинку в парафії або про віддалення його від церкви та церковнопарафіяльної школи [243, 578].

Окрім прямого завдання боротьби з пияцтвом, товариства тверезості ставили перед собою й низку непрямих завдань, сутність яких була добре сформульована у православній періодиці кінця першого десятиліття ХХ ст.: по-перше, розповсюдження в парафії знань шляхом створення бібліотек, читалень, недільних шкіл; по-друге, популяризація мистецтва шляхом організації церковних хорів, музичних гуртків, уроків малювання; по-третє, розвиток кооперативної сфери за посередництвом створення позичково-ощадних товариств, споживчих лавок, дешевих чайних та їдалень [280, 246-247].

Найбільш поширеним з перерахованих заходів було відкриття на селі бібліотек та чайних. Так, у с. Володівці дбанням товариства була відкрита чайна, при якій функціонувала невелика бібліотека, що вміщувала книги та брошури релігійно-морального та священно-історичного змісту для спільного читання та обговорення [243, 580]. У 1899 р. у с. Шамраївці (Київська губ.) на церковній землі,

непридатній для землеробства, була збудована народна чайна, якою відав священик Я. Ганицький [223, 98]. З розгортанням антиалкогольної кампанії чайна набувала все більшої популярності серед сільського населення: на початку XX ст. цей заклад був практично в кожному селі. Незважаючи на те, що пік відвідування чайної припадав на зиму [102, 29-29зв.], в окремих селах у ній, а не в шинку, навіть справляли безалкогольні весілля [276, 83].

Важливо відмітити, що наприкінці XIX ст. стали налагоджуватися тісні зв'язки між духовенством та представниками світської влади щодо спільної боротьби з пияцтвом. Така співпраця виражалася в контактах товариств тверезості та опікунств про народну тверезість, які організовувалися світськими органами влади [139, 313-314]. Наприкінці 1880-х рр. для боротьби з пияцтвом товариствам тверезості, парафіяльним опікунствам та братствам на ряду з волосними старшинами, волосними суддями та сільськими старостами державою були надані адміністративні повноваження щодо нагляду за встановленими правилами продажу спиртних напоїв [4, 190]. Окрім цього, сільське духовенство було зобов'язане за вимогою місцевих консисторій подавати офіційні рапорти стосовно загальної картини вживання алкогольних напоїв у парафіях, при чому бували випадки, що священики критикували дії уряду в сфері боротьби за народну тверезість. Подекуди відверта критика урядових заходів звучала й у статтях сільських священиків, опублікованих у православних періодичних виданнях [324, 108-109].

Говорячи про боротьбу духовенства з пияцтвом, варто розуміти, що далеко не всі носії духовного сану виступали єдиним фронтом у цьому процесі. Позитивні приклади участі в русі за народну тверезість, розкриті вище, стосуються передусім найбільш просвічених, послідовних у моральному та професійному сенсі представників сільського духовенства. У частини носіїв духовного

сану боротьба з пияцтвом не викликала особливого ентузіазму, а в частини – взагалі наражалася на відвертий супротив. Так, один зі священників Катеринославської губ. називав боротьбу з пияцтвом “шалапутством”, а інший на запитання одного з парафіян про товариства тверезості відповів, що це “зловредная секта” [236, 7]. Така малоосвіченість духовенства у ставленні до руху за тверезість становила серйозну перешкоду на шляху успішної боротьби з пияцтвом.

Суттєвим недоліком було й те, що у середовищі духовенства також було поширене надмірне вживання алкоголю, при чому деякі сучасні автори саме пияцтво схильні відносити до однієї з найбільших вад парафіяльного духовенства [274, 64; 11, 90]: “Пьянство в деревне развивается больше по праздникам. Первым действующим лицом на этих праздниках является священник, который служит молебны; его встречают в каждой избе, подчуют вином; иногда он напивается; народ видит это и следует его примеру. Если бы наше духовенство не вело себя таким образом, то народ стал бы меньше пить” [169, 856]. До речі, цей недолік особливо відмічали й вищі церковні ієрархи другої половини ХІХ ст., зокрема єпископ Курський Іустин (Платонов), котрий подорожував наприкінці 1880-х рр. Поділлям і описав стан тодішнього духовенства [352, 1зв.].

Особливо виражене надмірне пияцтво місцевих душпастирів засуджувалося й самими парафіянами, які прагнули вбачати у своєму батюшці зразок моральності та благочестя [116, 747]. Зловживання духовними особами алкоголем в окремих парафіях набувало таких загрозливих масштабів, що мешканці таких сіл, як наприклад, с. Гребені (Київський пов.), вимагали не просто змінити священника, але й виселити його за нетверезе життя та неканонічну поведінку [46, 23зв.].

У середовищі інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. неодноразово звучала думка про необхідність активного залучення до руху за тверезість якомога більшої кількості представників духовенства [236, 20], при чому основна ставка робилася на особистий авторитет священика та його особливу соціальну роль в суспільстві. При цьому важливою умовою участі в русі за тверезість було зречення сільського душпастиря від вживання спиртних напоїв, або принаймні обмеження в них: “Вида своего пастыря пьющим вино, но не напивающимся до потери рассудка, пасомые найдут в лице его живой пример самообладания, умеренности и воздержания” [15, 273].

Необхідно відзначити, що крім руху за тверезість, парафіяльне духовенство торкалося й інших заходів, спрямованих на підняття рівня моральності сільського населення. До них, зокрема, відносилася боротьба проти надмірного вживання ненормативної лексики. Найбільш поширеною формою цієї роботи ставали усні бесіди – проповіді, “вразумления, разъяснения и наставления” [370, 152], покликані тлумачити сутність лихослів’я з позицій християнської гріховності, викривати його антиморальний зміст.

Отже, у справі боротьби за моральність сільського населення Наддніпрянської України одна з суттєвих ролей належала свідомим представникам православного священства. Інтелігентні ініціативи парафіяльних кліриків другої половини XIX – початку XX ст., що спрямовувалися ними на розвиток руху за тверезість, значною мірою визначали не лише кондиції морально-духовної царини сільських громад, але й напрямку впливали на стан інших сфер суспільного буття.

3.3. Участь сільських священників у громадських справах: досягнення і проблеми

Служба у церкві, нагляд за духовним здоров'ям та моральністю парафіян у повсякденній діяльності сільських священників, звичайно, були головними їхніми обов'язками, але, так чи інакше, представники парафіяльного духовенства активно втягувалися до громадського життя, постійно долучаючись до вирішення різноманітних справ сільської громади, невід'ємною соціальною одиницею якої вони були. При цьому слід мати на увазі, що участь священників у громадському житті сільського миру диктувалася не лише (а в ряді випадків – не скільки) особистою ініціативою сільських пастирів, які з власної волі прагнули долучитися до вирішення того чи іншого громадського питання, – ряд обов'язків, що належав суто до світської площини, покладалася на священників як духовною, так і світською владою.

Зокрема, сільські священники були уповноважені з церковного амвону доводити до відома сільської громади не лише синодальні чи єпархіальні постанови духовного відомства, але й світські, як-то імператорські укази, розпорядження губернської, повітової, волосної влади, зміст яких носив найрізноманітніший характер і стосувався низки сфер суспільного буття другої половини ХІХ – початку ХХ ст. [223, 138]. Одним із найбільш показових прикладів такої роботи може бути обов'язок, який був покладений на священників після обнародування маніфесту 19 лютого 1861 р. про відміну кріпацтва: саме сільські пастирі мали довести до відома селян основні положення документу, зрозуміло пояснити простим людям його зміст і суть [189, 414].

Покладання на духовенство різних видів громадської роботи не в останню чергу зумовлювалося тим фактором, що саме сільські

священики, як ніхто інший, добре знали переважну (майже абсолютну) більшість мешканців парафій, за якими закріплювалося місце їхнього церковного служіння. Відомо, наприклад, що вже з середини XIX ст. у Київській губ. на парафіяльних кліриків був покладений обов'язок, спираючись на дані метричних книг, докладно вивчати персональні родоводи осіб, які вступали до шлюбу [89, 1 зв.]. Незважаючи на те, що основною метою даного виду роботи православного священства була профілактика виникнення можливих непорозумінь між селянами при розборі ступеню їхніх родових зв'язків вже після укладення шлюбу, така діяльність сільського духовенства не лише приносила свої позитивні результати у морально-сімейній площині, але й сприяла глибшому опануванню пастирями внутрішньої організації сільської громади. Така особливість, звичайно, не могла не враховуватися світською владою при організації тих заходів, які мали масовий громадський характер.

Так, у 1897 р. парафіяльне духовенство України активно долучалося до проведення Першого всеросійського перепису населення, при чому окремі батюшки демонстрували у цій справі реальні успіхи. Приміром, помітні соціально значущі результати були досягнуті духовенством Уманщини. Серед парафіяльних кліриків регіону за сумлінну працю відзнаку у вигляді бронзової медалі отримав священик с. Полянецького (Уманський пов. Київської губ.) А. Молчановський [271, 29]. Таку ж відзнаку за добросовісне виконання своїх громадських обов'язків у ході перепису населення отримав священик с. Доброводи (Уманський пов. Київської губ.) П. Крижановський [270, 71]. Осторонь сумлінної праці при проведенні Першого всеросійського перепису населення не залишилися й православні клірики південних українських губерній: бронзовими медалями у 1897 р. і 1989 р.

відповідно були нагороджені священики с. Вершино-Кам'янки (Олександрійський пов. Херсонської губ.) Ю. Рибальченко та І. Фролов [66, 76 зв. – 78 зв.].

При цьому, звісно, потрібно розуміти, що далеко не всі представники парафіяльного священства були настільки відповідальними у виконанні покладених на них громадських обов'язків. До чого могла призвести священицька неуважність та недостатня відповідальність у здійсненні громадської роботи добре демонструє селянське повстання 1855 р., що увійшло в історію під назвою “Київська козаччина”. Нагадаємо, що приводом до повстання став неправильно розтлумачений сільськими священиками царський маніфест, в якому селян закликали записуватися добровольцями в армію: в народі цей заклик зрозуміли так, ніби цар кликав людей записуватися у козаки. У результаті селяни перестали виконувати панщину і стали вимагати від священиків, щоб ті приводили їх до присяги. Тих же пастирів, які намагалися пояснити дійсний зміст маніфесту, селяни навіть били за те, що духовні особи нібито “ховали волю” від них [235, 303].

Корінь проблеми неналежного ставлення священиків до виконання громадської роботи, як правило, знаходився у площині недостатньої освіченості сільських пастирів. Показовим прикладом може слугувати випадок, який трапився у 1861 р. в Олександрійському пов. Херсонської губ. Неправильно зрозумівши положення маніфесту 19 лютого 1861 р. про відміну кріпацтва священик с. Варварівки І. Полянський розтлумачив його селянам таким чином, що начебто з дня обнародування документу усі жінки повністю звільняються від будь-яких обов'язкових робіт на поміщика. На щастя для батюшки місцеві жінки не стали ухилятися від роботи, оскільки одразу після священика перед селянами виступив спеціальний представник предводителя місцевого

дворянства Білоцерковцев, який і роз'яснив істинний зміст маніфесту [55, 1].

Зазначимо також до слова, що у свідомості традиційного селянства саме священики вважалися тими особами, які начебто завжди були в курсі останньої інформації, що стосувалася теми звільнення від кріпацтва. Ще раз пригадуючи “Київську козаччину” стає зрозуміло, що оберненою стороною такого селянського сприйняття подекуди ставали конфлікти простого люду з духовенством. Демонстративним випадком можна вважати ситуацію, про яку на сторінках “Київської старовини” розповів протоієрей В. Сікорський, який служив у с. Мала Березанка (Сквирський пов. Київської губ.) У 1855 р., після смерті Миколи I, усі представники вільних станів присягали на вірність новому імператору Олександру II, але за помилкою одного недосвідченого сквирського пристава до присяги також були приведені і кріпаки одного з сіл згаданого повіту. Чутки про те, що кріпаки теж присягають на вірність новому царю викликала у селян сусідніх парафій сподівання на близьке звільнення від кріпосної залежності. У результаті в парафії, де служив В. Сікорський, виникли селянські заворушення: люди стали вважати, що настоятель місцевої церкви просто не хоче оголошувати про звільнення від кріпацтва (або, як казали в народі, віддавати “добра”), тому священик зазнав чисельних нападок від селян [273]. І такі випадки у середині XIX ст. були аж ніяк не поодинокими.

Інший доволі показовий приклад, який демонструє, до чого могла призвести не зовсім сумлінна громадська робота сільського пастиря, стосується тих парафіяльних батюшок Київської єпархії, які у 1869 р. неправильно пояснили своїм односельцям розпорядження міністра фінансів, що стосувалося процедури обміну кредитних білетів старого зразка на нові. Викликана цим плутанина

у строках обміну в свою чергу активізувала діяльність єврейських лихварів, які почали обмінювати кредитні білети по великим відсоткам [301, 5].

Достатньо рельєфно діяльність православного сільського духовенства на громадській ниві проявлялася під час участі держави в тих чи інших воєнних подіях. У період російсько-японської війни 1904 – 1905 рр. “Черниговские епархиальные известия” писали: “В такое время (в умовах війни – *П.Є.*) пастырь Церкви, конечно, не может оставаться безучастным зрителем всего происходящего. Его долг – всегда откликаться на то, что волнует и занимает в известный момент народное сознание” [219, 267]. Цікаво, що офіційна православна епархіальна періодика початку ХХ ст. твердила про необхідність не лише “гарячих і частих молитов” пастирів на благо народу і держави, але й обов’язкових коротких промов перед парафіянами на теми війни, при чому основна ставка робилася на роботу саме сільських пастирів: “Крайне необходимо это в сельских приходах, где население недостаточно просвещено для понимания смысла и значения предстоящих ныне событий. Каких только фантастических объяснений не придумает иной деревенский грамотей по поводу настоящей войны!” [219, 268].

У період воєнних кампаній духовенству відводилася важлива роль своєрідних “соціальних працівників”, які мали здійснювати “соціальний патронаж” над родинами тих односельців, хто пішов служити до війська. Саме священники, в силу власного рівня освіченості, були тими особами, хто міг розповісти селянам про ситуацію на фронтах, вчитавши про неї з газет і журналів, а також, будучи духовними пастирями народу, підтримати і збадьорити сім’ї воїнів з моральної точки зору. Однак, крім суто психологічної та моральної підтримки, духовенство, добре знаючи своїх парафіян та їхні потреби, виступало також як посередник між родинами

військових з однієї сторони та земствами і сільськими товариствами, на яких покладався обов'язок офіційної соціальної опіки, з іншої: сільські священники клопоталися перед земствами і сільськими товариствами про задоволення матеріальних потреб своїх парафіян [103, 625].

Одним із досить помітних напрямків громадської діяльності сільського духовенства у воєнний час була благодійна робота на користь армії. Як правило, цей напрямок активності парафіяльного кліру виражалася у таких формах, як благодійний збір коштів, продуктів харчування тощо. Наприклад, священник с. Калужького (Херсонський пов. Херсонської губ.) Ф. Тарський під час російсько-японської війни 1904 – 1905 рр. ініціював у власній парафії благодійний збір продуктів харчування, у результаті чого на потреби війська було зібрано 1500 пудів борошна [67, 84 зв.]. Сусід В. Тарського священник с. Явкиного (Херсонський пов. Херсонської губ.) В. Михайловський відзначився тим, що в роки війни брав активну участь в діяльності Товариства Червоного Хреста, за що був нагороджений медаллю даного товариства [67, 170 зв.].

Громадська робота благодійного спрямування на підтримку поранених солдат і членів їхніх сімей велася також і на Київщині, а саме: в Миколаївській парафії с. Деренківця (Черкаський пов. Київської губ.). У 1909 р. місцевий священник Д. Черкаський доповідав благочинному, що у першій травневій декаді зазначеного року у церкві проводився збір пожертвувань на користь сліпих, у результаті чого була зібрана сума в розмірі 2 руб., яку передали безпосереднім адресатам благодійної справи [81, 34].

Говорячи про благодійну громадську діяльність православних сільських кліриків, слід звернути увагу не лише на ті ініціативи, в яких духовенство виступало в ролі суб'єктів добродійництва, але й на ті, в результаті яких сільські парафії ставали об'єктами

благодійних справ. Однією з показових ілюстрацій можна назвати вчинок священика містечка Коблевки (Одеський пов. Херсонської губ.), який у 1873 р. написав і надіслав лист в “Одеський вісник”, де розповів про нагальні проблеми і потреби мешканців своєї парафії у зв’язку з неврожаєм. На лист відгукнулися працівники і учні Курської Маріїнської жіночої гімназії, які вирішили прийти парафії на допомогу і зібрали з цією метою пожертвування на суму в 100 руб., що були передані нужденним [59, 1].

Повсякденне суспільне життя сільської громади другої половини XIX – початку XX ст. не було позбавлене спалахів незадоволення, різного роду соціальних конфронтацій. Сільські священики і в цих випадках грали не останню роль в запобіганні виникненню ситуацій подібного роду, зменшенні деструктивного впливу соціальних потрясінь на життя громади загалом та її окремих членів зокрема. Нерідко саме священики були тими особами, які утримували селян від бунтів та порушень громадського порядку.

Особливо яскраво ця діяльність проявилася під час антиєврейських виступів, що спалахнули в українських губерніях на початку 1880-х рр. на ґрунті майнових відносин єврейського та православного населення. Згідно розпорядження Київського генерал-губернатора О. Дрентельна (травень 1881 р.) православні клірики мали в обов’язковому порядку пояснювати мирянам ази християнського вчення у сфері ставлення до іновірців (передусім євреїв), тим самим утримуючи їх не лише від морального гріховного падіння, але й від насильства над людьми іншої національності та віри [224, 279; 165, 192].

Окремі парафіяльні пастирі дійсно досягали в цій роботі помітних успіхів. Архівні документи розповідають про вже згадуваного вище священика с. Калужького (Херсонський пов. Херсонської губ.) Ф. Тарського, який продемонстрував власну

громадську позицію під час антиєврейських виступів, всіляко переконуючи місцевих селян заспокоїтися, за що, до речі, отримав подяку від єпархіального керівництва та місцевого земського зібрання [67, 83 зв.]. Цікаво, що за працю на ниві врегулювання соціальної ситуації представникам православного священства дякували не лише уповноважені органи духовної та світської влади, але й безпосередньо єврейське населення українських губерній. Наприклад, єврейське товариство с. Рубанівки (Мелітопольський пов. Таврійської губ.) у 1881 р. зверталось до місцевого єпархіального керівництва в особі архієпископа Гурія зі словами подяки на адресу місцевих священиків, які втримали селянський натовп від знущань над майном єврейських родин згаданого населеного пункту [165, 192].

Згідно авторитетних висновків сучасного дослідника Г. Надтоки, який у монографії “Православна церква в Україні 1900 – 1917 років: соціально-релігійний аспект” детально з’ясовує місце та роль православної церкви в контексті соціально-економічного напрямку народного руху, православне священство виконувало роль стримуючої сили й під час аграрних виступів початку ХХ ст. Однак, оберненою стороною медалі в цілому позитивних наслідків від роботи священиків з угамування тих чи інших аграрних конфліктів, було поширене в народі сприйняття такої діяльності духовенства, як реакційної. Не в останню чергу така народна думка була викликана тим, що сільські священики достатньо легко піддавалися настановам духовної і світської влади. Так, у розпалі земельних селянських виступів 1902 р. у Полтавській та Харківській губ. місцеві консисторії одержали прохання губернаторів розповсюджувати у парафіях звернення, що носили миротворчий характер, а 18 травня 1902 р. обер-прокурор Священного Синоду К. Побєдоносцев закликав архієпископа Флавіана посприяти тому, щоб сільські

священики спрямовували вістря власних проповідей у сферу попередження посягань на земельну власність. На жаль, виконання такої громадської роботи інколи штовхало деяких пастирів у царину морального падіння. Приміром, після оприлюднення листа священика с. Сухорабівки (Хорольський пов. Полтавської губ.) хорольському ісправнику, в якому батюшка засвідчував свої особисті наміри таємно співпрацювати з поліцією, престиж сільського кліру зазнав серйозного удару [175, 169].

Але загалом дії священиків по утриманню селян від погромів не були сповнені реакційного змісту, у більшості випадків вони диктувалися бажанням сумлінно виконати пастирський обов'язок відповідно до заповідей християнського вчення. Так, багато сільських батюшок взагалі не вдавалися до яких би там не було реакційних або антиморальних методів впливу на громаду, а просто вдало використовували ситуацію. Одним із таких прикладів є дії священика с. Борівського (Старобільський пов. Харківської губ.): щоб виграти час і затримати назріваючий погром поміщицького маєтку, батюшка повільно правив богослужіння, а потім звернувся до парафіян із повчальним словом. На цей час до села вже прибув завчасно викликаний загін поліцейської сторожі [175, 171-172]. Парафіяльний священик слободи Вільшана (Лебединський пов. Харківської губ.) докладав усіх зусиль заради того, щоб "своїм пастирським словом" утримати селян від порушень громадського порядку під час аграрних заворушень, які відбувалися в губернії навесні 1905 р. [248, 219].

Говорячи про позицію православного священства щодо аграрного питання початку ХХ ст., слід наголосити, у 1905 р. духовенство було єдиною маєтною верствою, представники якої активно долучалися до боротьби за землю, при чому в Україні не було такої єпархії, де не були б зареєстровані антипоміщицькі

виступи, ініційовані або підтримані представниками православного кліру. Єпископ Таврійській писав з цього приводу: "... частина молодих, гарячих, захоплених неправдиво-визвольних рухом пастирів збуджувала своїх прихожан до повстання проти існуючого соціально-економічного устрою". Дійсно, окремі сільські священики не лише підтримували селянські настої, але й самостійно організовували селянські бунти, бойкоти, поширювали прокламації, тиснули на поміщиків тощо [175, 176]. За влучним твердженням вже згадуваного Г. Надтоки, це свідчить про певну соціальну гармонію у відносинах між православним духовенством та сільською громадою. Не підлягає сумніву також те, що аграрна реформа, розпочата наприкінці 1906 р., стала відлунням не лише селянського руху, але була наближена й офіційним повчальним словом православної церкви, активною громадською роботою прогресивно налаштованих пастирів [175, 179].

Важливою складовою громадської діяльності православного сільського духовенства була політична активність. Як відомо, царський маніфест 17 жовтня 1905 р. надав духовним особам можливість відкритої політичної діяльності. Незважаючи на активні процеси "політичної диференціації" кліру, найбільш масовим політичним табором, до якого схилялися представники православного сільського духовенства, був консервативний, оскільки він існував у вигляді офіційних духовних структур, в орбіті яких оберталися фактично усі сфери суспільного буття пересічних батюшок [175, 146].

Розмірковуючи про участь духовенства у політичному житті суспільства, слід також наголосити, що в середовищі православних кліриків існувала думка про те, що носіям духовного сану не слід долучатися до політичного життя взагалі. Прихильники даної тези аргументували свої переконання так: "пастырь есть духовно-

нравственный воспитатель людей, руководитель их на пути наивысшего развития их духа, проводник светлых идеалов в жизнь, сеятель чистых, всегда свежих зерен евангельской истины. Как такой по существу своего служения, он нравственно обязуется быть верным проповедником *только евангельских* [виділено нами – П.Є.] начал. [...] нам, пастырям, совершенно не к лицу приставать к различным партиям политическим” [211, 355-357].

У той же час існувало коло однодумців, які твердили, що православний священник має якщо не брати участі у політичному житті суспільства, то вже цікавитися ним обов’язково. На підтвердження такої думки її прихильники говорили: дійсно, основним обов’язком священника є духовні клопоти про спасіння душ парафіян, але у випадку, коли він зустрічається із нерозумінням парафіянами того чи іншого питання суспільного буття, то церковнослужитель повинен уміти відповісти на ці питання, дати правильне роз’яснення чи пораду, направити хід думок селянина у правильне русло [134, 105-106].

Відзначимо, що прихильників другої точки зору в реальності було більше. Зокрема, у звіті волинського архієпископа Антонія, направленого у 1907 р. Священому Синоду, йшлося про те, що більшість сільського духовенства очолюваної ним єпархії бере активну участь у громадсько-політичному житті, жваво знайомиться не лише із богословською літературою, але й з світськими газетами і журналами патріотичного напрямку, організовує позабогослужбові бесіди, в ході яких роз’яснює парафіянам ази нагального політичного життя країни [117, 232].

Громадсько-політична діяльність сільських священників зазвичай активізувалася у період революцій та викликаних ними революційних рухів, при чому політичні настрої пастирів мали різні забарвлення. Окремі сільські священники висловлювали, приміром,

демократичні настрої. У своїй монографії дослідник історії волинського духовенства С. Жилюк наводить такий показовий приклад: 3 лютого 1908 р. священник м. Чуднова (Житомирський пов. Волинської губ.) не дозволив чорносотенній процесії внести до церкви їх прапори і портрети царя. Як бачимо, дана громадська позиція пастиря не надто корелювалася із офіційним політичним курсом того часу. Але попри те, що цей випадок дійсно є досить яскравим, вже згадуваний вище С. Жилюк слушно наголошує: опозиційний рух всередині українського православного духовенства до 1917 р. не набув широкого розповсюдження, причиною чого був передусім страх перед жорстокими санкціями зі сторони церковних ієрархів [110, 126].

Окремо слід також відмітити, що активними учасниками різноманітних суспільних процесів у період революцій ставали не лише священники, але й інші представники духовних родин. На увагу заслуговує громадсько-політична діяльність доньки священника А. Міщенко та доньки псаломщика К. Михайловської, які проживали у с. Хорошки (Кобелянський пов. Полтавської губ.). У 1905 р. вони разом із місцевим лікарем А. Волкович організували Хорошківський волосний селянський союз і на засіданнях цієї організації агітували за відмову від сплати податків та відбуття військової повинності, а також запрошували приєднуватися до таємного товариства “Всеросійський селянський союз”. За даними архівних документів, особливо активно в цій роботі проявила себе А. Міщенко, яка виголошувала промови перед односельцями, допомагала організовувати агітаційні поїздки до сусідніх сіл, піклувалася про господарські справи у громадському будинку, який був місцем для зборів членів організації [298, 19].

У той же час, поряд із громадсько-політичною роботою священства, яка мала демократичне спрямування, в роки посилення

революційних та антиурядових рухів великий пласт представників православного духовенства не випадав із орбіти офіційного царського політичного курсу. Більше того: окремі представники парафіяльного кліру добровільно брали на себе зобов'язання здійснювати нагляд за політичним життям місцевої громади, вважали за потрібне виявляти “політично неблагонадійні” елементи у середовищі сільської громади. Зокрема, у 1907 р. священник м. В'язівка (Черкаський пов. Київської губ.) Пашевський звинуватив старосту і псаломщика місцевої Покровської церкви в тому, що вони притримувалися соціально-демократичних переконань, а також поширювали вчення відповідної партії серед парафіян. У результаті згадані причетники були відсторонені від виконання службових обов'язків, а також проти них було порушене слідство [82, 9].

Неоднозначний вплив на соціальний клімат громади у період революційної та постреволуційної нестабільності здійснювало покладання на священників ряду нових зобов'язань. Одним із таких, наприклад, був контроль над публічними лекціями, в яких розкривалися питання, пов'язані з релігією. Право здійснювати нагляд за такими лекціями священники отримали після революції 1905 – 1907 рр. за погодженням Міністерства внутрішніх справ і Міністерства народної освіти у зв'язку тим, що “многие лица [...] под видом лекций на общие темы, устраивают беседы по вопросам религиозным, при чем дают возбужденным вопросам освещение, несоответствующее догматам православной церкви, вызывая тем у населения соблазн, могущий угрожать общественной безопасности и нравственности” (із секретного указу Священного Синоду від 26 квітня 1908 р.) [307, 1].

Зрозуміло, що монопольний нагляд священників за розглядуваною сферою громадського життя мав негативний вплив на загальний культурний та суспільно-політичний клімат в середовищі

сільських громад і міг призводити до обернено очікуваних результатів, коли замість зміцнення авторитету православної церкви відбувалося формування негативного ставлення до діяльності священика з боку найбільш освічених членів сільської парафії (або всієї парафії загалом). Ризик соціальної критики на адресу духовенства з приводу втручання його представників у процес читання публічних лекцій зростав у тих єпархіях, де місцеві духовні консисторії (як-от Київська), спираючись на цитований вище указ Священного Синоду, взагалі заборонили читання тих лекцій, у програмах яких релігійні питання не були відображені, а також узгоджені із представниками світської і духовної влади [307, 3 – 3 зв.].

Громадська діяльність сільських священиків на початку XX ст. набула нових рис після оприлюднення положення про вибори від 3 червня 1907 р., яким царський уряд надав православному духовенству широкі виборчі права. Зокрема, право висувати на вибори власні кандидатури отримало практично все міське духовенство, що ж стосується сільського, то його виборча діяльність регулювалася відповідно до земельного цензу: ті парафіяльні батюшки, які мали у приватній власності визначену цензом кількість землі, могли брати участь у повітових з'їздах землевласників, а ті, що не мали – могли долучатися до попередніх з'їздів дрібних землевласників, які обирали уповноважених на повітовий з'їзд [110, 125]. Сільське духовенство мало обиратися в одній курії з дрібними землевласниками і встановлений для них ценз був таким, що надавав можливість використати отримане право лише за наявності у приватній власності 200-350 дес. землі (в залежності від регіону). Як бачимо, використання особистого виборчого права фактично унеможливлювалося, адже реальні земельні наділи священиків були далекими від таких розмірів [175, 154] (детальніше

про земельні наділи сільського духовенства йдеться у підрозділі 3.4.).

Нові обов'язки, які належали до громадської площини суспільного життя, були покладені на священників із початком виборчих кампаній до Державних Дум. Православному духовенству, особливо сільському, відводилася роль осіб, які мали допомогти розібратися парафіянам у різнобарв'ї програм політичних партій та їх агітаційній діяльності. Задля цього, сільські священники мали проводити бесіди із односельцями, розповсюджувати серед них тематичну літературу. Зрозуміло, що для організації такої діяльності духовенство повинно було мати власний багаж знань та уміння орієнтуватися у політичному житті країни. Слід відмітити, що далеко не всім це вдавалося. Зокрема, "Черниговские епархиальные известия" у 1906 р. писали з цього приводу: "Мало данных быть уверенным, что сельское духовенство, в массе, конечно, окажется в настоящий момент в курсе духовных запросов времени. Скорее можно ожидать, что по своей несплоченности, по привычке действовать врозь, по вековой привычке ожидать на всякий случай указа консистории, по неподготовленности наличное духовенство не справится, или плохо будет справляться со своей задачей" [359, 270].

І, дійсно, офіційна єпархіальна періодика відверто писала про чисельні випадки громадсько-політичної інертності сільських пастирів, які не прагнули розбиратися у політичному житті країни: "теперь сплошь и рядом случается, что пастырь... пребывает в приятном самомнении, что он достаточно получил знаний в школе за 11-летнее пребывание и что дальнейшее развитие для него излишне. "Мы – люди маленькие, неученые богословы", – нередко слышим от таких священников. – "с нас хватит знаний" [128, 780], – писалось про духовенство Чернігівської єпархії.

Незважаючи на всі складнощі, під час виборів до Державних Дум саме громадська робота пересічного парафіяльного духовенства набувала особливої цінності. Це можна прослідкувати на прикладі православного священства Харківщини. Так, у 1912 р. за ініціативи члена III Державної Думи протоієрея О. Станіславського та Харківського губернського передвиборчого комітету духовенству єпархії була розіслана спеціальна інструкція, в якій йшлося про те, що саме священники мають прискіпливо слідкувати за явкою електорату на вибори до IV Державної Думи. Більше того, в інструкції говорилося: “духовенство должно напрямъ все усилия к тому, чтобы провести в 4-ю Государственную Думу сколько возможно больше депутатов от самого духовенства” [299, 38]. Заради справедливості та контексту нашого дисертаційного дослідження відзначимо, що остання фраза, очевидно, стосувалася передусім духовенства великих міст, сільському ж священству, як уже було сказано вище, здебільшого відводилася роль активного наглядача за явкою виборців на місцях.

Однак при цьому сільські священники також обиралися депутатами до Державних Дум. Відомо, наприклад, що в II Державній Думі активно проявила себе українська депутатська фракція, одним із лідерів якої був протоієрей А. Гриневич, який разом з групою сільських священників-депутатів відстоював інтереси селян [175, 157]. У IV Державній Думі духовенство було представлене вже 47 депутатами від усієї держави [35, 134], при чому, цікаво, що, згідно підрахунків Г. Надтоки, у переважній більшості ці народні обранці були представниками села [175, 160]. Наприклад, депутатом до IV Державної Думи був обраний український сільський священник А. Лотоцький – парафіяльний пастир с. Милятина (Острозький пов. Волинської губ.) [110, 125].

Крім перерахованих вище суспільних та суспільно-політичних

ініціатив сільських священиків, представники парафіяльного духовенства також відігравали свою роль і в більш дрібних, повсякденних проявах громадського життя. Наприклад, думка сільського пастиря могла впливати на організацію недільних ярмарок. Так, у 1865 р. священик с. Листопадівки (Чигиринський пов. Київської губернії) І. Ісаєвич в одному із своїх звернень до вищого духовенства виступив з ініціативою, яка стосувалася перенесення недільної ярмарки на інший день тижня. Справа полягала у тому, що, за спостереженням пастиря, багато місцевих селян щонеділі відвідували ярмарок у сусідньому м. Златополі, у зв'язку з чим не ходили до церкви і не відвідували закладів освіти, а також зловживали алкогольними напоями. Тому батюшка пропонував проводити ярмарок у будній день [101, 7].

До роботи в громадській площині слід віднести й такі проповідницькі зусилля сільських пастирів, які були спрямовані на збереження української природи (зокрема, у православній періодиці друкувалися проповіді, вістря яких спрямовувалося на те, щоб утримати людей від ламання молодих дерев у період “зелених свят”, нищення пташиних гнізд тощо), інформування про природні та атмосферні явища (наприклад, сонячне затемнення, заради того, щоб уникнути неправдивих забобонних чуток), ознайомлення із азами протипожежної безпеки у кожному селянському господарстві тощо [223, 139].

Аналізуючи участь духовенства у громадських справах слід більш детально зупинитися на такому досить не зовсім типовому, але досить показовому її прояві, як особиста фінансова благодійність священиків на користь громади загалом та її окремих членів зокрема.

Необхідно мати на увазі, що такий вид благодійної діяльності православного сільського духовенства, як грошові пожертвування,

не став надто поширеним. Значно більш типовими добродійними акціями слід визнати заснування та організаційну підтримку шкіл, бібліотек, читалень, безкорисливу медичну допомогу тощо, що здійснювалися як у вигляді персональних ініціатив, так і в рамках участі в церковнопарафіяльних опікунствах та православних церковних братствах [178, 84-85].

Основою саме таких благодійних пріоритетів був низький рівень фінансової забезпеченості сільського кліру, про який свідчать як дореволюційні матеріали [194, 10; 277, 616], так і стверджують сучасні дослідники [366, 81]. Не вдаючись до детального розгляду матеріального становища священиків, зазначимо, що середній розмір їх річної заробітної платні коливався у межах 72 – 160 руб. [194, 6] (за виключенням Київської, Волинської і Подільської губ., де батюшка міг отримувати до 300 руб. на рік [167, 320]). Додатковими статтями прибутків була платня парафіян за відправлення треб, здача в оренду церковної землі. Сумарний річний дохід сільського священика складав у середньому 1000 руб. (в найбагатших парафіях міг доходити до 2 тис. руб.) [167, 321; 366, 81]. При цьому варто також пам'ятати, що грошові пожертвування, як і будь-який інший вид добродійності, апріорі не могли носити масовий характер, залишаючись справою особистого вибору.

Благодійні грошові пожертвування логічно різнилися між собою за своєю галузевою спрямованістю. Так, одними з найбільш поширених фінансових пожертвувань природно ставали благодійні внески до місцевих церков, що витрачалися в результаті на ремонт, прикрашання храмових будівель, придбання предметів церковного служіння та ін. Звідна відомість про пожертвування, що надійшли до церков Полтавської єпархії в 1863 р., містить, зокрема, дані про те, що священик І. Трипольський пожертвував 331 руб. до Преображенської церкви с. Фидрівки (Кременчуцький пов.

Полтавської губ.), а священник Л. Білявський – 110 руб. до Покровського храму с. Рудки (Лубенський пов. Полтавської губ.) [265, 62-64]. Менш типовим був приклад священника с. Романівки (Київський пов. Київської губ.) М. Власова, який у 1860 р. не лише власним коштом придбав окремі церковні речі до новозбудованої парафіяльної Георгіївської цвинтарної церкви, але й став одним з основних фінансових благодійників зведення її приміщення [313, 1-1 зв.].

Ще однією значною сферою, що відчувала на собі благодійну фінансову підтримку сільського духовенства, була церковнопарафіяльна освіта. Будучи водночас вчителями, завідувачами, а нерідко й засновниками шкіл, сільські священники вкладали гроші передусім у придбання мінімально необхідного шкільного приладдя та посібників. Наприклад, у с. Миронівці (Канівський пов. Київської губ.) священник А. Ковальський подарував місцевій церковнопарафіяльній школі 10 букварів, а причетники своїм коштом забезпечили учнів папером і чорнилом [220, 39]. Крім цього, благодійні пожертвування духовних осіб спрямовувалися на виплату заробітної платні шкільним педагогам. Зокрема, саме таке призначення мали пожертвувані 97 руб. священником В. Єрофаловим до Ново-Катеринославської церковнопарафіяльної школи (Куп'янський пов. Харківської губ.). Суми благодійних внесків подібного роду були й значно меншими, однак це не знижувало їх соціальної ваги. Наприклад, священник Г. Шебатинський виділив 25 руб. на користь Жигайлівської церковнопарафіяльної школи (Охтирський пов. Харківської губ.), П. Аксьоненков – 14 крб. 72 коп. для Липецької школи (Харківський пов. Харківської губ.) [229, 111].

На фоні дрібних благодійних пожертвувань солідно виглядають приватні асигнування сільських священників на будівництво

приміщень для церковнопарафіяльних закладів освіти. Так, у 1891 р. в Зіньківському пов. Полтавської губ. завідуючий Ковалівської церковнопарафіяльної школи священник Я. Богаєвський пожертвував 250 руб. на зведення шкільного приміщення [229, 82-83], а у с. Чернечий Яр (Зіньківський пов. Полтавської губ.) в 1895 – 1896 н.р. священник І. Корольов на будівництво школи витратив 1006 руб. [229, 111].

З фінансовим благодійництвом у сфері освіти була тісно пов'язана й підтримка бібліотек і народних читалень. Зокрема, священник с. Пішки (Канівський пов. Київської губернії) І. Чернавін пожертвував гроші на користь народної бібліотеки-читальні, що була організована в цьому селі Київським товариством грамотності [47, 9]. Невеликі грошові суми від місцевого священника надходили на влаштування сільської громадської бібліотеки в с. Лютенях (Гадяцький пов. Полтавської губ.) [212, 280].

Важливою сферою, на розвиток якої представники сільського духовенства спрямовували свої кошти, були заклади соціальної опіки. Хоч і нетиповим, але досить показовим, є такий приклад. У 1854 р. монах Київського Видубицького монастиря Павловський звернувся до мешканців с. Греблі (Київська губ.), де він раніше служив парафіяльним священником і залишив власний будинок, господарські приміщення та землю, з проханням повернути йому за це майно 70 руб., з яких половину він бажав пожертвувати на користь київських дитячих притулків [333, 1зв.].

Фактично винятковими, але все ж зафіксованими в джерелах, були грошові пожертвування священників безпосередньо своїм найбільш необхідним односельчанам [182, 475]. Зрозуміло, що такі приклади стосуються найбільш моральних представників парафіяльного духовенства.

Отже, участь парафіяльного духовенства у громадському житті

сільського миру мала різноманітні прояви та неоднозначний характер. Поряд із виконанням ряду важливих соціальних місій, значущих благодійних ініціатив, суспільно-політичної роботи демократичного спрямування, що сприяли розвитку різних сфер буття українського села другої половини XIX – початку XX ст., громадська діяльність (або ж навпаки громадська інертність) окремих представників православного священства супроводжувалася рядом проблем, що чинили деструктивний вплив на населення та мали негативні наслідки.

3.4. Господарська діяльність православного духовенства, її вплив на підвищення аграрної обізнаності сільських мешканців

Характерною рисою повсякденного побутового життя представників православного сільського духовенства був органічний зв'язок їхньої повсякденності з працею на землі, адже саме земельні наділи, які закріплювалися за церквами і якими користувалися члени церковних причтів, становили одне з основних джерел для отримання прибутків [161, 303; 111, 470; 194, 5].

Середній розмір церковних ділянок у центральних українських губерніях нараховував 30-35 дес., які включали до свого складу орну землю та сінокоси (без урахування присадибної ділянки, яка використовувалася для вирощування городини та фруктів) [165, 87]. Наприклад, на Київщині на початку 1880-х рр. лише 20 парафій володіли землею, площа якої сягала 100 дес. і більше; натомість 210 парафій мали у своєму користуванні земельні наділи розміром 50-93 дес., 313 парафій – 40-49 дес., а всі інші (що складали переважну більшість) – 33-39 дес. [31, 221]. Православні храми

Полтавської єпархії в основному теж мали у власному розпорядженні в середньому 30 дес. землі. Така обмеженість у земельних наділах, згідно твердження І. Шугальної, була пов'язана передусім із аграрним перенаселенням згаданого регіону [366, 79].

Сільські пастирі та причетники ділили між собою церковну землю пропорційно та, як правило, обробляли її власноруч [326, 5]. Здавати такі невеликі земельні ділянки в оренду було не рентабельно. Що ж до найму сільськогосподарських робітників, то духовні особи в своїй переважній більшості не мали для цього фінансової можливості: “Сельский священник в домашней жизни окружен бедностию и нуждою... Не имея средств нанять слугу и работника, он и жена его сами заменяют для себя и слуг и работников в потребностях своего дома, в присмотре и уходе за скотом и в полевых работах” [194, 10].

При цьому, однак, слід мати на увазі, що протягом 1842 – 1868 рр. в Київській, Волинській і Подільській губерніях парафіяни сільських церков мали в обов'язковому порядку обробляти для священиків частину церковної землі. Однак, “попівська панщина” (так в народі називався цей обов'язок) в дії нерідко не приносила священикам бажаного результату, більше того – спричиняла конфлікти духовенства як з парафіянами, так і з поміщиками, оскільки саме місцевими економіями регулювався графік роботи селян на церковній землі [187, 884]. Тим самим сільські клірики змушені були займатися своєю землею самотійно, й активніше – з відміною обов'язкових відробітків.

Варто звернути увагу на те, що сільські священики, крім безпосередньої праці на землі, нерідко займалися й ремеслами, органічно пов'язаними із землеробством, при чому окремі пастирі досягали у цій справі помітних успіхів. Доволі показовим можна вважати приклад О. Мініна, священика с. Нікольського

(Костянтиноградський пов. Полтавської губ.). У згаданому населеному пункті батюшка самостійно обробляв 30 дес. церковної землі, а його працю характеризували “редкая устойчивость, терпение, находчивость и то, что называют смекалкой”. У власному присадибному господарстві священник тримав увесь необхідний для обробітку землі сільськогосподарський реманент, більше того: у разі поломки того чи іншого знаряддя або машини священник, володіючи навиками слюсарного, токарного, ковальського ремесел, у самостійно обладнаній майстерні особисто брався за ремонт приладів, що вийшли з ладу. Крім цього, О. Мінін тримав у господарстві борошномельний топчак, який використовував не лише для власних потреб, але й для помолу зерна односельців [183, 1342].

Дещо іншими були особливості земельного забезпечення і безпосереднього землекористування духовенства в Катеринославській, Таврійській та Херсонській єпархіях, де церковні наділи становили подекуди понад 100 дес. [175, 48]. Як відомо, Південь України був колонізований пізніше, відтак розмір земельних наділів тамтешнього духовенства нерідко перевищував норму центральних українських губерній, про які йшлося вище. Наприклад, у Херсонській єпархії православні церкви володіли землею розміром до 120 дес., а в Катеринославській єпархії територія найбільш значних церковних наділів сягала 190 дес. Незважаючи на те, що практично абсолютна більшість представників православного українського духовенства була безземельною, на Півдні України зустрічалися навіть такі духовні особи, яким земля належала на правах приватної власності, при чому розмір приватних наділів теж був досить значним. Так, станом на 1899 р. із 1634 представників “білого” духовенства Катеринославщини землею, як приватною власністю, розпоряджалися близько 20-ти священницьких родин, однак із них

сім'я священника О. Четиркіна володіла угіддями розміром 104 дес., І. Біановського – 202 дес., І. Кретініна – 593 дес. [366, 79].

Саме такі значні за своїми розмірами ділянки здавалися в оренду або для їх обробляння використовувалася наймана праця, що була не вигідною для дрібних земельних власників. Незважаючи на те, що офіційні церковні правила, якими регулювалася сфера матеріального забезпечення парафіяльного духовенства, офіційно дозволяли здавати церковну землю в оренду [242, 117-118], з початком ХХ ст. духовенство все частіше відмовлялося від орендної форми використання церковної землі, оскільки вона, по-перше, виправдовувала себе лише в урожайні роки а, по-друге, також містила в собі небезпеку суспільного тертя з навколишніми селянами. Відтак, більш прийнятним був варіант, коли до обробляння великого земельного наділу представники сільського кліру залучали своїх найближчих родичів [175, 48].

Отож, як бачимо, сільське духовенство так чи інакше змушене було працювати на землі і за характером цієї діяльності мало чим відрізнялося від пересічних хліборобів. Цей момент, очевидно, враховувався і в учбових закладах, які займалися професійною підготовкою духовенства в окремих єпархіях. Навчальна програма деяких духовних семінарій давала змогу отримувати знання, що ставали священникам у добрій нагоді в сільській парафії: майбутні сільські пастирі вивчали агрономію та ветеринарну справу, подекуди навіть мала місце й прикладна сільськогосподарська спеціалізація. Так, у Київській семінарії діяли курси з бджільництва, які супроводжувалися практичними заняттями на пасіках [175, 38]. Суспільну цінність спеціальної сільськогосподарської підготовки майбутніх кліриків підтверджує і той факт, що наприкінці ХІХ ст. на активне вирішення цього питання звертало увагу не лише духовне відомство: практичні кроки у цій сфері ініціювалися на рівні

Міністерства державного майна [191, 522].

Якщо говорити про конкретні види сільськогосподарських занять, якими в своєму повсякденному житті займалося сільське духовенство, то найбільш поширеним з них, звичайно, було землеробство [309, 2]. Більше того: окремими публіцистами другої половини XIX ст. саме сільські пастирі розглядалися, як така суспільна сила, яка може власним прикладом донести односельцям, як вести землеробство, й усю агрономічну діяльність загалом, удосконаленими та раціональними способами [115, 763].

Як правило, церковна рілля оброблялася сільським духовенством за трипільною системою й, згідно сівозмінам, розділялася на 3 частини: озимі хліби, ярові хліби та парове (або т.зв. “толоки”). З ярових хлібів найбільше сіялися овес, просо та гречка, що використовувалися в основному як корм домашній худобі. Озимі хліби були якіснішими та давали вищий врожай, відтак саме вони призначалися на продаж для отримання прибутку [161, 304]. Наприкінці XIX ст. сільським священикам, з метою раціоналізації ведення сільського господарства, радилося відходити від системи трипільля та переходити на багатопілля, застосовуючи в чергуванні сівозмін не лише зернові, але й технічні культури та кормові трави [161, 307].

При цьому варто відзначити, що надання переваги тим чи іншим аграрним культурам, попри в цілому сталі стандарти, залежало й від конкретних місцевих особливостей. Так, поширеним аграрним заняттям священиків Київської губ., парафії яких знаходилися в межах маєткових володінь великих цукрозаводчиків Бобринських, було вирощування на продаж цукрових буряків. Наприклад, в 1863 р. головноуправляючим графськими маєтками були укладені договори зі священиком с. Будок (Черкаський пов.) Ільєвичем та священиком с. Малої Смілянки (Черкаський пов.) Стрижевським про

виращування ними 13 дес. та 8 дес. цукрового буряку відповідно задля подальшої доставки врожаю до цукрових заводів [346, 9].

Досить поширеним сільськогосподарським заняттям, притаманним передусім сільському духовенству, було бджільництво. Воно отримало свою популярність з огляду на кілька причин. По-перше, бджільництво було тим видом аграрних робіт, який, навіть за умови значних господарських масштабів, не потребував залучення значної кількості працівників: священик та члени його родини могли впоратися з пасікою самотійно [372, 308]. По-друге, це заняття, за умови, якщо воно було достатньо прибутковим, давало змогу відмовитися від обробляння ріллі, а отже – здати її в оренду і отримати додатковий заробіток. У випадку завідомої збитковості безпосередньої роботи на землі (неродючість ґрунту тощо) бджільництво також ставало вигідною сільськогосподарською альтернативою. По-третє, крім меду, бджільництво було джерелом отримання високоякісного воску, який використовувався як сировина для виготовлення церковних свічок.

Окремі сільські священики досягали в бджільництві суттєвих сільськогосподарських, а підчас і суспільних результатів. Зокрема, священик с. Мартинківців (Проскурівський пов. Подільської губ.) Н. Головатий тримав у господарстві близько 30 вуликів, які виготовляв власноруч. Предметно цікавлячись останніми новинками в підходах до ведення бджільництва, він не лише постійно вдосконалював власну пасіку, але й допомагав односельцям – робив на замовлення вулики, надавав поради [293, 72]. Священик Київської єпархії І. Ясинський за 8 років самотійно розбудував власну пасіку до 100 вуликів, які давали прибуток до 200 руб. на рік [372, 312]. Священик с. Ягубця (Уманський пов. Київської губ.) Ф. Терлецький вважався знаним пасічником далеко поза межами своєї парафії [172, 7].

У часовій динаміці бджільництво, як повсякденне господарське заняття сільського духовенства, найбільшого розвитку набуло в другій половині XIX ст., поступово втрачаючи популярність до кінця століття. Так, у середині 1890-х рр. у власних господарствах пасіки тримали лише 10 % сільських священиків Київської єпархії [372, 307].

Серед різноманітних аграрних занять представники сільського духовенства обирали для себе й садівництво. Оскільки результативність та прибутковість цього виду сільського господарства є віддаленою в часі, сільський клір доволі охоче займався ним в умовах звичаю передавати дітям місце свого служіння, коли разом з парафією синові чи донці відходив і сад. Із зникненням цього звичаю садівництво стало втрачати популярність, оскільки духовні особи прагнули уникати непорозумінь зі своїми наступниками при вирішенні питання подальшого користування церковними садами.

Маючи на увазі цей момент, вища церковна влада в прагненні підтримати садівництво, як вид аграрних занять сільського духовенства, на початку XX ст. робила кроки щодо врегулювання даного питання. Так, з 1902 р., згідно указу Священного синоду, церковнослужителям і священикам, які власними силами насадили та виростили сади на церковних землях, надавалося право продавати не лише плоди фруктових дерев, але й їх саджанці та дорослі рослини. У випадку зміни парафії, клірикам (за умови складення детального опису власноруч зроблених садових насаджень, завіреного членами церковного причту та місцевим благочинним) надавалося право отримувати половину прибутків від розведеного саду: ті, хто виходив за штат, користувалися цим правом довічно, а ті, хто переводився до іншої парафії за розпорядженням єпархіального керівництва, – протягом 10-ти років. По смерті

духовних осіб, які виростили сад, визначену половину отримували їхні найближчі родичі: вдови – довічно, діти – до вступу на безкоштовне навчання (у випадку не вступу: доньки – до повноліття, сини – до 17-річного віку) [193, 785].

Задля поширення садівництва в православній періодиці друкувалися приклади успішної садівничої діяльності сільських священиків різних губерній Російської імперії [106, 269-270], акцентувалася увага на продуктивних ініціативах парафіяльних пастирів у цій сільськогосподарській галузі. Наприклад, у 1894 р. на сторінках “Киевских епархиальных ведомостей” розповідалося про священика с. Ружинський Бистрик (Сквирський пов. Київської губ.) М. Дашкевича, який виростив прекрасний сад на церковних землях, при чому для цієї потреби батюшка випросив у місцевої поміщиці Е. Челіщевої пустуючу земельну ділянку, яка прилягала до церковної садиби [251, 659-660].

Як і переважна більшість сільської громади, крім перерахованих видів сільськогосподарських занять, практично всі сільські священики займалися городництвом, тримали в господарстві домашню худобу тощо.

Необхідно відзначити, що саме сільські священики певною мірою впливали на поширення новітніх агрономічних прийомів у господарствах пересічних хліборобів, тим самим підвищуючи рівень селянської аграрної освіченості. Примітним є той факт, що визначальна роль сільським священикам відводилася в цьому питанні не лише церковною владою, але й світськими можновладцями. У записці Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора М. Клейгельса, поданій в 1904 р. митрополиту Київському і Галицькому Флавіану, значилося: “К числу близких деревне деятелей, хорошо ознакомленных с разнообразными нуждами крестьянского населения, принадлежат сельские

священники, и в деле улучшения сельского хозяйства – им может принадлежать крупная роль” [326, 5]. Беручи до уваги той факт, що саме представники духовенства були чи не основними провідниками знань на селі, генерал-губернатор звертав увагу на те, що “сельские священники могут пользоваться всяким подходящим случаем для того, чтобы бросить зерно знания по сельскохозяйственной промышленности в народную массу”. Зокрема, духовенству радилося пробуджувати інтерес до раціональної агрономії вже у дітей: кожна весну висаджувати разом з учнями церковнопарафіяльних шкіл дерева, відвідувати з навчально-ознайомчими екскурсіями приватні господарства для огляду садів, городів, полів тощо. Для роботи з дорослими сільський клір мав брати на себе ініціативу щодо облаштування при церковних школах садів, плодових розплідників, показових пасік, городів, розсадників польових рослин та ін. [326, 5 зв.]. У середині XIX ст. сільському кліру також доручалося проводити серед населення роз’яснювальну роботу щодо активної участі успішних сільських господарів в різноманітних аграрних виставках [91, 1 зв.].

Однак, в реальному житті втілення такого доволі специфічного напрямку соціальної роботи сільського духовенства, як поширення в народі прогресивних агрономічних знань, здійснювалося дещо іншими, не настільки практичними, шляхами. Зокрема, сільськогосподарські аспекти ставали невід’ємним компонентом проповідей та позабогослужбових бесід, виголошуваних перед парафіянами. Усвідомлюючи, що успішні та результативні “казання” мали бути актуальними, священники доносили до селян попередньо вичитані корисні поради стосовно ефективного ведення тих аграрних галузей, які були поширені в конкретній місцевості. Так, священник с. Мізяківські Хутори (Вінницький пов. Подільської губ.), запозичивши інформацію з “Православного народного календаря”,

складеного протоієреєм І. Наумовичем, розповідав місцевим селянам про новітні прийоми ведення садівництва, бджільництва, домашнього господарства тощо [258, 314].

У часописі “Руководство для сельских пастырей”, який активно читало українське парафіяльне духовенство, за десятиліття була опублікована ціла енциклопедія відомостей, що могли бути корисними для осіб, пов’язаних із сільським господарством: духовні особи могли почерпнути, а потім і розповісти своїм односельцям про різноманітні способи рятування худоби від хвороб, методи боротьби зі шкідниками рослин, новітні види добрень тощо [223, 138].

Іншим вектором було безпосереднє ознайомлення селян з літературою сільськогосподарського напрямку шляхом комплектації нею бібліотек, що діяли в сільській місцевості за підтримки духовенства. У православних періодичних виданнях сільським священикам надавалися практичні рекомендації стосовно вибору конкретної літератури, при чому особливо наголошувалося на необхідності виписувати книги, журнали та популярні брошури по городництву, садівництву та землеробству, наводився їх приблизний перелік [238, 407-408]. Наскільки результативними були подібні рекомендації може свідчити приклад священика І. Чернавїна. У заснованій ним читальні в с. Пішки (Канівський пов. Київської губ.) сільські жителі мали змогу ознайомитися з такими журналами аграрного спрямування, як “Пчеловодная жизнь”, “Сельский хозяин”, “Сельский вестник” [47, 1].

З середини 1880-х рр. поширення сільськогосподарських знань у селянському середовищі стало здійснюватися сільськими священиками і в рамках їхньої роботи у церковнопарафіяльних школах, адже у 1884 р. до навчальної програми цих навчальних закладів наряду із загальноосвітніми предметами були включені

заняття сільськогосподарського профілю, зокрема рільництво, плідівництво, садівництво, бджільництво [261, 365], городництво. Заняття подібного роду відбувалися на земельних ділянках, що належали школам. Крім цього, на згаданих ділянках священикам та іншим учителям церковнопарафіяльних шкіл радилося влаштовувати пришкільні сади, різного роду розсадники і дослідні поля [18, 118]. Важливість такої діяльності демонструє той факт, що з 1892 р. за спеціальною домовленістю обер-прокурора Священного синоду і міністра державного майна на цю потребу щорічно виділялися кошти [191, 522].

Слід відмітити, що такий напрямок поширення агрономічних знань у сільському середовищі, як робота сільських священиків із учнями церковнопарафіяльних шкіл, слід визнати одним із найбільш перспективних, оскільки з малих років представники сільського середовища отримували знання, які в майбутньому дозволяли стати їм по-справжньому освіченими сільськими господарями.

Та найбільш непростим шляхом сприяння впровадженню прогресивних агрономічних прийомів ведення господарства в середовищі хліборобів був особистий приклад духовенства. Так, у 1850 р. влада запропонувала сільському духовенству Київської єпархії організовувати зразкові господарства, задля чого найбільш прогресивним у цьому відношенні пастирям відповідні державні відомства виділяли додаткову землю, сільськогосподарський інвентар, худобу, посівні матеріали, підбірки наукової літератури аграрного профілю тощо. У результаті, згідно висновків В. Перерви, селяни досить охоче переймали у батюшок передовий сільськогосподарський досвід, адже покладалися на грамотність і авторитетність своїх парафіяльних пастирів [223, 138].

У той же час застосування сільськими священиками новітніх прийомів господарювання містило в собі небезпеку соціальних

протирич із парафіянами, не говорячи вже про ризик отримати значні збитки у результаті своїх господарських ініціатив. Із показовою статтею на дану тему в 1896 р. на сторінках “Киевских епархиальных ведомостей” виступив священник І. Зданевич. Автором були змодельовані кілька показових та неоднозначних ситуацій, які могли виникнути через невідповідність режимів господарської діяльності духовенства та парафіян, чії земельні ділянки, як правило, знаходилися поруч. Один з прикладів стосувався проблеми невідповідності сівозмін, а відтак і способів використання сусідніх наділів, що неминуче призводило до господарських збитків однієї або й обох сторін, небажаних соціальних конфліктів між ними. Зокрема, священник писав про те, що, за правилами науково обґрунтованої системи обробки полів, оранку полів під озимі хліби слід проводити у другій половині травня, але селяни повсюдно здійснюють її не раніше початку липня, оскільки до цього моменту використовують ці землі, як пашу для домашньої худоби. Отож, якщо священник дотримувався правильної схеми сівозмін, то, крім того, що односельці “весьма косо смотрят на такого священника и часто высказывают ему недовольство и словом и делом”, прогресивний пастир терпів також шкоду економічного характеру, оскільки зорана навесні земля витоптувалася худобою, від чого у кінцевому результаті страждали посіви [111, 470-471].

Відзначимо, що крім реальних досягнень представників сільського духовенства в сфері ведення сільського господарства та вже означених вище проблем, з якими стикалися духовні особи, маючи справу з землею, існував цілий ряд супутніх проблем, що так чи інакше впливали на якість професійної роботи кліру та викликали справедливі нарікання з боку парафіян. Сільський священник, який, за влучним висловом Б. Опрі “вимушено ставав фермером”, працюючи на землі був змушений відволікатися від своїх

безпосередніх обов'язків: служіння в церкві, здійснення треб, навчання дітей в церковнопарафіяльних школах і школах грамоти, відвідування і підтримку хворих, спостереження за духовним і моральним станом парафії [206, 103]. Тому вкотре підкреслимо, що дійсно позитивних результатів у справі ведення власних господарств, а також, що важливо, у дієвому впливі на підняття аграрної обізнаності сільських мешканців, досягали ті священики, які підходили до цієї справи відповідально, спираючись на знання та вповні усвідомлюючи усю важливість власного громадянського обов'язку.

Насамкінець відмітимо, що попри всі складнощі та протиріччя, сільське духовенство українських губерній змогло досягнути значно більших результатів у підвищенні сільськогосподарської обізнаності сільських мешканців, ніж, наприклад, таке ж біле духовенство центральних губерній Російської імперії. Ось як про духовенство Рязанської губ. на початку XX ст. писав один із православних публіцистів В. Мінхевич: “Говорить о влиянии духовенства на прогресс сельскохозяйственной культуры совсем не приходится, потому что, если и сделано в этом отношении кое-что небольшое для крестьянства, то сделано земством [...]. Духовенство же впереди крестьян в этом отношении не шло, да и не могло идти, потому что для этого священнослужители должны бы отдавать сельскому хозяйству слишком много времени [...]. Понятно, что духовенству для занятий сельским хозяйством или недостает времени или нет охоты” [168, 49].

Отже, православне сільське духовенство України другої половини XIX – початку XX ст. в своєму повсякденному житті було органічно пов'язане з сільськогосподарською працею. Незважаючи на те, що основним аграрним заняттям духовних осіб було землеробство, значного поширення в священицькому середовищі

набули ті види сільського господарства, які потребували більших знань та не вимагали надто важкої фізичної праці, – передусім до них відносилося садівництво та бджільництво. Будучи однією з найбільш освічених категорій сільського населення, духовенство, попри ряд суперечностей та проблем, впливало на підняття загального рівня ведення господарства в українському селі досліджуваного періоду.

РОЗДІЛ 4

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА

4.1. Розвиток початкової освіти як основний напрямок культурно-просвітницької роботи сільських священиків

Галузь початкової освіти була однією із найсприятливіших сфер, в якій українське православне духовенство другої половини XIX – початку XX ст. могло реалізуватися, як інтелігента верства, проявити власну громадянську позицію та втілити суспільно значущі ініціативи. Сучасні вітчизняні науковці влучно відзначають, що історія діяльності духовенства, процес його становлення, безпосередньо пов'язані з навчальними закладами, більше того: одним із джерел формування освітньої інтелігенції українських губерній досліджуваного періоду було саме православне священицтво [159, 203].

Незважаючи на те, що в дореформений період початкова освіта (й церковна в тому числі) за браком належної уваги до цієї сфери з боку світської влади перебувала в досить неврегульованому стані [131, 46], все ж до початку 1860-х рр. саме духовенству відводилася пріоритетна роль у поширенні народної освіти [357, 46]. У пореформені часи повноваження духовенства у галузі початкової освіти зміцнювалися. “Правила про церковнопарафіяльні школи” (видані 13 червня 1884 р.), які регламентували діяльність початкових закладів освіти основного типу, відводили священицтву ряд провідних функцій, що стосувалися організації та існування церковнопарафіяльних шкіл. Зокрема, у “Правилах” йшлося про те, що місцевий священик має бути керівником школи, відкритої в його парафії [13, 4]. Нерідкими були й випадки, коли крім виконання

адміністративних функцій по управлінню навчальними закладами, духовні особи також ставали попечителями церковнопарафіяльних шкіл [58, 21], що зобов'язувало їх надавати освітнім установам регулярну допомогу [179, 13]. Зрозуміло, що покладення на духовенство таких повноважень вимагало від носіїв духовного сану суттєвих сил для вирішення чисельного ряду проблем, які неодмінно виникають в ході навчально-виховного процесу: починаючи від налагодження опалення приміщення і закінчуючи закупівлею шкільного приладдя [29, 31-32].

Крім цього, працюючи у галузі освіти, священство, звісно, широко залучалося до виконання безпосередньої педагогічної роботи. Як відомо, на духовенство був покладений обов'язок викладати Закон Божий у початкових церковних школах [230, 13], а також в початкових народних училищах, що належали до відомства Міністерства народної освіти. Цікаво, що впродовж священицької кар'єри носії духовного сану могли викладати дану дисципліну в цілій низці початкових закладів освіти. Добрим прикладом є послужний список священика с. Вершино-Кам'янки (Олександрійський пов. Херсонської губ.) І. Фролова, який впродовж неповних 15-ти років працював законовчителем освітніх установ Херсонщини такого рангу, як церковнопарафіяльна та церковна школи, земське однокласне та двокласне училище [66, 78 зв. – 79 зв.].

Погодинне навчальне навантаження священників, які читали Закон Божий у початкових закладах освіти, складало в середньому 50 уроків на рік з тривалістю уроку в 1 годину, а оплата відповідної викладацької роботи становила близько 50 руб. на рік (за даними Тираспольського земського зібрання (Херсонська губ.) станом на 1873 р.) [60, 3].

Примітно, що під час призначення законовчителів перевага

надавалася спочатку настоятелям парафіяльних церков, а вже потім нижчим за ієрархією членам церковного причту; світські особи викладали Закон Божий у тих школах, які територіально були суттєво віддалені від парафіяльної церкви [23, 187]. Доброю ілюстрацією того, як на ділі дотримувалися даного правила, можна назвати клопотання інспектора народних училищ Тираспольського пов. Херсонської губ. до архієпископа Херсонського і Одеського від 21 серпня 1874 р. про призначення священника с. Понятовки (Тираспольський пов. Херсонської губ.) Д. Добровольського законовчителем у міністерському однокласному народному училищі, відкритому 15 серпня того року в зазначеному населеному пункті [60, 13].

Якщо ж говорити про соціальний склад законовчителів церковнопарафіяльних шкіл, то в переважній своїй більшості за своїм соціальним походженням вони належали до представників духовного відомства: наприклад, станом на 1876 р. серед вчителів церковнопарафіяльних шкіл Сквирського пов. (Київська губ.) значилися не лише священники та інші члени церковного причту, але й діти духовних осіб [318, 4].

Варто розуміти, що реалії сільської буденності другої половини XIX – початку XX ст. були такими, що, виконуючи педагогічні функції, духовні особи викладали у церковнопарафіяльних школах не лише Закон Божий, але й інші предмети [126, 41], спектр яких був досить широким. Наприклад, псаломщик с. Малагіти (Тираспольський пов. Херсонської губ.) І. Васильченко викладав у місцевій церковнопарафіяльній школі такі предмети, як церковно-слов'янська мова, церковний спів, арифметика та ін. [71, 49 зв.].

Звичайно, якісний рівень суто педагогічної роботи православного духовенства суттєво різнився протягом досліджуваного періоду: якщо в добу скасування кріпосного права

священнослужителі – вчителі церковнопарафіяльних шкіл у переважній своїй більшості не мали педагогічної освіти [144, 159], то вже наприкінці 1890-х рр. у церковнопарафіяльних школах 27,5 % вчителів мали середню освіту, 12,7 % – закінчили прогімназії та духовні повітові училища, 13,1 % – міські та міністерські училища, 32 % – мали свідоцтва та звання народного вчителя [171, 133]. Крім цього, духовенство, як суспільний стан, висунуло зі свого середовища багато талановитих працівників освіти, що ще зближувало його на цьому ґрунті з інтелігентними колами суспільства [131, 49].

Досить показовим, як на нашу думку, видається той факт, що окремі представники сільського духовенства, працюючи на ниві освіти, мали більший хист (і відповідні професійні успіхи) саме у викладацькій царині, аніж у священицькій. Цікаві свідчення, що підтверджують цю тезу, зберіг послужний список священика Миколаївської церкви с. Байбаківки (Олександрійський пов. Херсонської губ.) М. Клопотовського. Зокрема, у документі зазначено, що впродовж своєї кар'єри пастир працював вчителем в навчальних закладах такого типу, як фельдшерська школа, церковнопарафіяльна школа, чоловіча прогімназія, при чому його освітянська діяльність характеризувалася такими словами, як “уміла, корисна та старанна”, за що пастир у 1890 р. за поданням Херсонської єпархіальної училищної ради отримав благословення архієпископа Херсонського і Одеського Никанора. Натомість у графі, яка стосується ставлення М. Клопотовського до своїх безпосередніх священицьких обов'язків значиться лаконічний запис, який не потребує коментарів: “Проповідував іноді. По службі недостатньо старанний” [70, 12 зв. – 13].

Як свідчать архівні документи, доволі нерідкими були випадки, коли представники духовного сану за свою педагогічну працю у

сфері початкової освіти на селі отримували заслужені нагороди. Найбільш поширеним видом були різноманітні подяки та відзнаки єпархіального керівництва, церковні нагороди. Крім цього, священики отримували відзнаки не лише від духовного відомства, але й від світської влади – губернські, міністерські, державні нагороди. Показовим прикладом можна вважати біографію священика с. Короткого (Тираспольський пов. Херсонської губ.) С. Делова, який відзначився тим, що впродовж багатьох років з особливим старанням та відповідальністю викладав Закон Божий у ряді повітових навчальних закладів. За свою роботу він неодноразово отримував нагороди єпархіального керівництва, подяки керівників народних училищ Херсонської губ., грошові винагороди від місцевих учбових рад, а в 1913 р. отримав орден св. Анни III ступені [68, 104 зв. – 105 зв.].

Як бачимо, в силу об'єктивних причин, серед яких з однієї сторони – традиційно вищий ступінь освіченості парафіяльного духовенства порівняно з іншими представниками сільської громади, а з іншої – підпорядкування церковнопарафіяльних шкіл та шкіл грамоти, як найбільш поширених типів навчальних закладів на селі [278, 13], духовному відомству (а отже й автоматичне входження їх до сфери безпосередньої позабогослужбової діяльності духовних осіб), саме представники сільського кліру були основними суб'єктами, що займалися поширенням освіти в селянському середовищі.

Серед цілого набору важливих культурно-просвітницьких функцій, які реалізовувалися в освітній діяльності парафіяльного духовенства, на наш погляд, найбільш принциповим моментом було те, що саме священику відводилася фактично монопольна роль щодо відкриття школи – однієї з найголовніших ініціатив, яка покладала початок існування навчального закладу. У “Правилах про

церковнопарафіяльні школи” 1884 р. йшлося: “Церковно-приходские школы открываются приходскими священниками или, *с их согласия* (виділено нами – П.В. Єлесін), другими членами причтов” [13, 4]. Слід погодитися із справедливим твердженням дослідниці І. Петренко, що на практиці це означало: фактично всі проблеми щодо відкриття школи та її благоустрою, забезпечення всім необхідним для навчально-виховного процесу лягали на плечі сільських священників [229, 108]. Відзначимо при цьому, що саме фундація початкових навчальних закладів, на нашу думку, була основоположним та найбільш перспективним заходом серед усіх, які здійснювалися духовенством на освітянській ниві, адже саме вона, як ніщо інше, являла собою базис для розбудови освітньої галузі, а отже – й для практичного поширення знань серед сільського населення.

Показовим моментом, який добре характеризує істинну соціальну спрямованість культурно-просвітницької діяльності сільського духовенства у галузі освіти, є те, що від самого початку становлення церковнопарафіяльної освіти, відкриті сільськими священниками початкові навчальні заклади в переважній своїй більшості розміщувалися в їхніх же будинках. Цей факт відзначався навіть у найважливіших синодальних документах: “Несмотря на крайнюю скудость сельского духовенства в вещественных средствах, оно в заведенных ими школах не только обучало народ, без всякого вознаграждения, но нередко жертвовало под училища часть своего необширного помещения” [244, 10].

Так, наприклад, основна частина відкритих у 1860 р. 759-ти шкіл Чернігівської єпархії не мали окремих приміщень, а працювали при оселях сільських священників [197, 119]. Ініціаторами заснування всіх без виключення шкіл, відкритих у сільській місцевості Полтавської єпархії в 1863 р., були представники духовенства, при

чому в їхніх же будинках функціонували 29 (62 %) з 47-ми початкових осередків освіти [266, 12-16; 267, 20-21]. Не виключенням у даному випадку був і ряд адміністративних одиниць Катеринославської губ., зокрема Слов'яносербського, Бахмутського та Маріупольського пов.: більшість церковнопарафіяльних шкіл цього регіону не мали власних приміщень, тому заняття або проводилися в оселях причту, або ж в орендованих для цього кімнатах; приміром, у с. Михайлівці (Бахмутський пов.) на уроки учні збиралися в будинку диякона [284, 30].

Схожа ситуація спостерігалася й у Київській єпархії, яка, до речі, в 1866 р. по заснуванню духовенством початкових навчальних закладів була одним із лідерів серед усіх єпархій Російської імперії [121, 301]. Переважаючу незабезпеченість окремими шкільними приміщеннями підтверджують і дані по окремих повітах: з 105-ти осередків освіти Сквирського пов. 94 розташовувалися в будинках священиків і причетників [220, 36]. При цьому, однак, згідно рапорту благочинного 3-го округу Васильківського пов., з функціонуючих у 1866 р. в окрузі 14-ти шкіл лише 2 працювали в будинках духовних осіб, всі ж інші – в будинках волосних управ та спеціально відведених чи збудованих для них приміщеннях [315, 1]. Зрозуміло, що таке явище було поодиноким виключенням, і, вочевидь, пов'язане з високим рівнем громадянської позиції представників місцевих органів громадського самоврядування.

На користь високої цінності освітньої активності духовенства, представники якого займалися навчанням з дітьми в тих же приміщеннях, де й проживали, свідчить наступна цитата зі звіту обер-прокурора Священного Синоду за 1866 р.: “Школы по большей части помещаются в домах духовных лиц... Столь бескорыстная деятельность могла бы быть в высшей степени благотворна, если бы само духовенство было бы достаточно обеспечено...” [121, 301].

Дійсно, далеко непоодинокими були випадки, коли духовні особи не мали власного житла, а проживали в церковних будинках, орендували квартири, кімнати тощо [197, 119].

Така ситуація у сфері житлового забезпечення парафіяльного духовенства була причиною того, що поширеним явищем стала організація шкіл при церковних будинках, які відводилися для священиків чи інших членів церковного причту. Наприклад, душпастир с. Леськового (Липовецький пов. Київської губ.) В. Колосовський, заснувавши церковнопарафіяльну школу в 1860 р., проводив заняття в церковному будинку, “в самом неудобном для помещения доме”, як характеризував шкільне приміщення сам священик [314, 35].

Навчання дітей в оселях духовних осіб об’єктивно містило в собі цілий ряд побутових незручностей як для представників сільського кліру, так і для членів їхніх родин, що в свою чергу не могло не впливати на організацію та хід навчального процесу. Доволі показовим був приклад священика с. Яцьки (Васильківський пов. Київської губ.) М. Вишинського, який, за відсутності окремого приміщення для церковнопарафіяльної школи, навчав селянських дітей у власному будинку, де, крім нього самого, проживало ще 9 чол. його родини. На честь пастиря та його готовності служити суспільно корисній справі свідчить той факт, що зазначеним чином школа працювала 10 років – з 1860 р. по 1869 р. [275, 663].

Необхідно відзначити, що кількість учнів, які приходили на навчання до будинків духовних осіб, в кожному окремому випадку суттєво різнилася між собою. Середній учнівський контингент сільських церковнопарафіяльних шкіл, які відкривалися та функціонували в оселях священиків і причетників, становив 10-20 осіб (або й того менше – 4-8 чол.), однак, при цьому в будинках окремих представників сільського кліру навчалось по

35-50 осіб [266, 12-14]. Наприклад, на початку 1860-х рр. священник с. Антонова (Сквирський пов. Київської губ.) О. Сікорський у власному будинку навчав грамоті, священній історії, катехізису та російській граматиці 30 дітей [201, 23], а у школі, яка була заснована в 1878 р. священником с. Крута Балка (Костянтиноградський пов. Полтавської губ.) Г. Головковим і діяла при його квартирі, знання здобували 40 дітей [199, 131]. Суттєву суспільну користь принесла церковнопарафіяльна школа с. Мазинок (Переяславський пов. Полтавської губ.), яка впродовж 25-ти років розміщувалася в квартирі псаломщика, де займала невелику кімнату: за роки існування цього осередку освіти його відвідало 700 хлопчиків [229, 109].

Уявлення про те, наскільки суттєвими могли бути незручності для родин духовних осіб, в будинках яких функціонували заклади початкової освіти, допомагає скласти не лише кількість учнів церковнопарафіяльних шкіл, але й окремі предмети, що вивчалися в оселях сільського кліру. Зокрема, священник с. Слободо-Потоку (Вінницький пов. Подільської губ.) Зайончковський у власному будинку навчав дітей співам у церковному хорі [1, 249]. Із поступовим розширенням навчальної програми початкової школи, яка була відкрита в своєму будинку дяком с. Шершенці (Балтський пов. Подільської губ.), до нього, крім учнів, стали приходити й спеціально наймані вчителі [354, 393].

Шукаючи практичний вихід із незручностей, носії духовного сану вдавалися до цілком оригінальних кроків. Наприклад, причетники церкви с. Озерян (Лохвицький пов. Полтавської губ.) диякон Якубовський та псаломщик Неліпа в 1863 р. відкрили одночасно 2 школи, кожен у власному будинку: перший навчав 7 учнів, а другий – 3-х [266, 15]. Такий крок, очевидно, був продиктований необхідністю розділити учнів по різних

приміщеннях, у зв'язку з недостатньою житловою площею обох причетників. Відкривши в 1860 р. у своєму будинку початкову школу для 20-ти учнів, священник с. Юшкового Рогу (Таращанський пов. Київської губ.) Г. Сікорський по тій же причині тісної оселі займався з дітьми в кімнатах лише взимку, а в теплий період року для потреб церковнопарафіяльної школи відводив комору, де спеціально була викладена підлога, прорубані вікна, поставлені лавки [201, 23].

Дуже показовим моментом видається той факт, що духовні особи, які бралися за організацію навчальних закладів при власних будинках, могли отримувати від селян певну винагороду за свою працю, а могли залишатися й без неї. Доброю ілюстрацією даного явища можуть служити приклади двох сільських священнослужителів Полтавської єпархії, які наприкінці 1870-х рр. відкрили церковнопарафіяльні школи при своїх будинках: якщо священнику с. Процівки (Роменський пов.) М. Чернявському, який навчав 19 хлопчиків, батьки платили за заняття по 50 коп. на місяць [198, 110], то диякон с. Демидівки (Кременчуцький пов.) Л. Сокологорський навчав 12 учнів, не отримуючи жодної винагороди за організовувані ним заняття [200, 179]. При цьому варто наголосити, що випадки на кшталт другого, були значно більш поширеними, ніж випадки на зразок першого. За оцінкою сучасних дослідників, напередодні Першої світової війни плата за завідування церковнопарафіяльними школами та викладання у них, була мізерною і складала в середньому 60 руб. на рік, а тому й близько не відповідала тим клопотам і відповідальності, які лягали на плечі сільських священників, у парафіях яких відкривалися заклади початкової освіти [142, 49].

Однак, попри всі складнощі, духовенство, будучи давнім просвітителем народу, було зацікавлене в організації осередків

освіти для дітей [230, 10], а тому шукало шляхи оптимізації власних ініціатив щодо заснування початкових навчальних закладів.

Одним із таких був пошук спеціальних приміщень для церковнопарафіяльних шкіл, адже цілком зрозуміло, що заклади початкової освіти, які функціонували в окремих будівлях, знаходилися у значно сприятливішому становищі. Отож дуже часто представники сільського кліру користувалися можливістю розмістити засновані ними церковнопарафіяльні школи у незайнятих церковних приміщеннях. Так, священник с. Ястребщини (Глухівський пов. Чернігівської губ.) М. Громаковський відкрив школу, учні якої збиралися на навчання в церковній сторожці [229, 111]. Священник с. Демидового (Херсонська губ.) навчав дітей у старому церковному будинку, що призначався для псаломщика [190, 23]. Парафіяльна школа, заснована в 1860 р. священником В. Крижановським у с. Янківці (Уманський пов. Київської губ.) також розташовувалася у вільному на той час церковному будинку [270, 70-71]. Незважаючи на те, що соціально-гігієнічні умови навчання в таких школах знаходилися інколи на низькому рівні, це ніяким чином не знижувало соціальної ваги освітніх ініціатив сільського духовенства.

Менш поширеними випадками були ті, коли при відкритті шкіл священиками (нерідко за власний кошт) одразу винаймалися окремі приміщення. Найчастіше такими ставали звичайні сільські хати [201, 23]. Показовим прикладом може служити ініціатива священика с. Позняків (Лохвицький пов. Полтавської губ.) Т. Гиренка, який, відкривши у 1879 р. церковнопарафіяльну школу, орендував для неї приміщення, а також за власний рахунок потурбувався про умеблювання навчального закладу та придбав підручники для 20-ти учнів [198, 111].

Однак, як правило, орендовані приміщення були не набагато

кращим варіантом для проведення занять, ніж будинки священників. Один із сільських пастирів Київської єпархії, ділячись власним досвідом, розповідав, що місцева школа терпіла багато незручностей від того, що не мала власного приміщення: “Ежегодно приходилось приискивать для нее новую квартиру на зиму; но во всякой новой квартире школа встречала новые неудобства и стеснения, неблагоприятствовавшие как увеличению обучающихся, так и их успехам. С одной стороны – теснота, сырость и темнота разных изб, в которых помещалась школа, а с другой – обстановка и занятия хозяев тех изб положительно стесняли школу” [233, 555].

Тому найбільш громадсько активні та відповідальні з професійної та громадянської точок зору духовні особи, звичайно за умови достатньої фінансової спроможності, якою відзначався далеко не кожен священнослужитель, будували або купували постійні приміщення для церковнопарафіяльних шкіл на власні гроші. Серед таких, зокрема, були священник с. Церковищ (Козелецький пов. Чернігівської губ.) Л. Могилевський [197, 119], священник с. Нікольського (Костянтиноградський пов. Полтавської губ.) О. Мінін [183, 1341], священник с. Рудого Села (Сквирський пов. Київської губ.) [220, 36], священник с. Ширмівки (Бердичівський пов. Київської губ.) А. Метельський [251, 660].

Окремі приклади освітніх ініціатив сільського духовенства яскраво свідчать про відверте та самовіддане прагнення священників поширювати грамотність серед населення. Наприклад, священник с. Маркушів (Літинський пов. Подільської губ.) Ф. Петрусевич на власний кошт у 1865 р. збудував приміщення для церковнопарафіяльної школи і квартиру для вчителя, при цьому сам до кінця земних років проживав у старому вологому будинку [361, 557-558]. А настоятель парафіяльної церкви с. Копенковатого (Уманський пов. Київської губ.), втомившись від

вкрай тяжкої організації навчального процесу в орендованих приміщеннях, за власний кошт звів будівлю для місцевої школи всього за кілька місяців 1869 р. [233, 556].

Оскільки джерелами для існування церковнопарафіяльних шкіл були нерегулярні асигнування єпархіальних і громадських коштів та різноманітні пожертвування з боку благодійних організацій і приватних осіб [152, 49], нерідко організаційний компонент в діяльності духовенства по розбудові шкільної мережі проявлявся в ініціативах щодо збору коштів на будівництво окремих приміщень для церковних шкіл. Так, наприклад, священник с. Володівців (Ямпільський пов. Подільської губ.) умовив селян асигнувати кошти на будівництво приміщення для школи. Отримавши на цю потребу 500 руб., але прагнучи зробити будівлю не просто “великою сільською хатою”, він звернувся із проханням допомоги звести гідне просторе шкільне приміщення до місцевих землевласників, які відгукнулися на бажання пастиря та допомогли справі, виділивши необхідні будівельні матеріали [353, 1329]. А священник с. Талалаївки (Роменський пов. Полтавської губернії) Х. Черняк бережливо заощаджував залишки коштів із щорічних сум, які виділялися громадою на утримання школи, у результаті чого в 1897 р. йому вдалося назбирати 100 руб. на будівництво нового будинку для навчального закладу [319, 11 зв.].

Ініціативно-організаційний аспект діяльності сільського духовенства в сфері освіти виражався, подекуди, в розбудові вже існуючої парафіяльної освітньої мережі. Так, священник с. Лучки (Кобеляцький пов. Полтавської губ.) М. Яновський для вже діючої церковнопарафіяльної школи почав будувати нове приміщення й, крім цього, відкрив у селі школу грамоти [229, 110]. Священник с. Чутового (Полтавський пов.) Г. Коломинський зі вступом на службу до означеної парафії, де вже діяла церковнопарафіяльна

школа для хлопчиків, ініціював відкриття закладу подібного типу для дівчат [108, 22].

Згадавши про жіночу освіту, треба звернути увагу на те, що у справі фундації шкіл, призначених для початкової освіти дівчат, видну роль відігравали не лише сільські священнослужителі, але й їхні дружини. Зокрема, в с. Ряському (Константиноградський пов. Полтавської губ.) школа для 20-ти дівчат була відкрита дружиною священника А. Романовською [267, 21]. Особливо діяльну допомогу при влаштуванні школи священнику с. Мар'яно-Чегодарівки (Ананьївський пов. Херсонської губ.) Й. Вербицькому надавала його дружина С. Вербицька, за що їй була висловлена подяка від вищого єпархіального керівництва, а священник отримав дозвіл прописувати це в своєму послужному списку [292, 5]. Говорячи про діяльність духовенства у сфері розбудови початкових навчальних закладів для дівчат, слід відзначити, що особливо активна робота з ліквідації безграмотності жіночого населення була зафіксована в українських губерніях в останній чверті пореформеного періоду [283, 14-15].

Суттєвим напрямком діяльності православного сільського духовенства, як фундатора осередків освіти на селі, була систематична усна просвітницька робота, спрямована на переконування сільських жителів підтримувати відкриття закладів початкової освіти – ухвалювати колективні постанови з цього питання на сільських та волосних зборах, виділяти кошти на облаштування приміщень, закупівлю навчальної літератури та приладдя, а найголовніше – віддавати своїх дітей на навчання [12, 45].

Окремі сільські клірики досягали в результаті такої роботи значних успіхів. Наприклад, священник с. Брянові Кустичі (Стародубський пов. Чергінівської губ.) В. Янчевський, переконав своїх парафіян віддати на навчання понад 130 дітей; священник

с. Британів (Борзенський пов. Чернігівської губ.) – збудувати будинок для школи, на що селяни виділили будівельні матеріали, а дехто – навчальну літературу [197, 119-120]. Просвітницька робота в даному напрямку приносила подекуди й особливі соціально значущі результати. Так, зусиллями псаломщика церкви с. Аврамове (Херсонська губ.) П. Варехи сільська громада постановила закрити шинок і відкрити школу [190, 20].

При цьому, однак, зустрічалися випадки, коли священику доводилося долати інерцію або свідому протидію парафіян, переконуючи їх у необхідності відкрити школу, при чому, як твердить С. Гладкий, ця процедура іноді тривала впродовж довгих років. Існували навіть випадки не просто “неспівчутливого”, а відверто ворожого ставлення громади до відкриття навчального закладу [29, 31]. Наприклад, “Подольские епархиальные ведомости” у 1885 р. розповідали історію сільського священика, який звернувся до парафіян із пропозицією відкрити в селі початкову школу, при чому на її утримання запропонував виділяти частину коштів з церковних прибутків. Спочатку громада погодилася на це, але коли єпархіальне керівництво стало вимагати офіційний “приговор” сільських зборів про бажання відкрити школу, народ відмовився, мотивуючи це так: “Завлечь – обмануть, видно, хотят нас; попу денег, видно, много захотелось... Мы будем работать, деньги давать, а поп получают: не надо школы”, – писалося у повідомленні. Однак, і за таких умов священик не відступився від свого задуму відкрити у селі школу і врешті-решт добився відповідного “приговору” місцевої громади [232, 368].

Чимало подібних випадків траплялося у дореформений період, коли церковнопарафіяльна освіта перебувала на стадії розбудови і ще не завоювала довіри малоосвіченого сільського населення. Показовим був приклад священика містечка Вільхівця

(Звенигородський пов. Київської губ.), який у 1858 р. відкрив школу для селянських дітей, але батьки ставилися до навчального закладу дуже недовірливо, так, що пастирю доводилося докладати чималих зусиль, щоб умовити багатодітних батьків віддати “в науку” хоча б одну дитину. Але така праця в результаті принесла свої позитивні результати: вже на початку 1860-х рр. селяни самі просили священика взяти їхніх дітей на навчання [201, 22-23]

Завершуючи розгляд особливостей фундаторської роботи сільського духовенства на ниві початкової освіти, необхідно відзначити, що крім навчальних установ церковного відомства, в окремих випадках представники сільського кліру ставали ініціаторами відкриття й світських початкових училищ. Зокрема, священики невеликого містечка Ротмистрівки (Черкаський пов. Київської губ.) Серговський і К. Гукович у 1913 р. від імені місцевих жителів висловили намір відкрити 4-класну чоловічу прогімназію. Незважаючи на те, що дозволу на це вони так і не отримали (очевидно, по причині недостатньої кількості населення для функціонування закладу такого типу), дана ініціатива є достатньо показовою [79, 30]. Іншим, доволі екстраординарним, прикладом є діяльність священика с. Пужайкового (Балтський пов. Подільської губ.) А. Тиховського, який, незважаючи на те, що в селі вже діяли 3 заклади початкової освіти – двокласне і однокласне сільські міністерські училища та церковнопарафіяльна школа, у 1912 р. клопотався про відкриття в населеному пункті ще одного училища більш вищого типу [341, 4].

Отже, дослідження фундаторської діяльності православного духовенства України в сфері початкової освіти другої половини XIX – початку XX ст. засвідчує, що організаційні ініціативи представників сільського кліру, незважаючи на всі труднощі їх практичного втілення, приносили суттєвий соціально важливий

результат, який виражався у поступальному розширенні шкільної мережі, а відтак – і поширенні грамотності. При цьому, однак, відкриття та початкове функціонування церковнопарафіяльних (а подекуди – й світських) навчальних закладів, здійснюване сільськими священиками та причетниками, значною мірою залежали від соціокультурного середовища конкретної місцевості, фінансової спроможності духовних осіб, добробуту сільських парафій тощо.

4.2. Поширення сільським кліром друкованого слова серед парафіяльного населення

Результативність культурно-просвітницької роботи сільського священика напряму залежала від його широти кругозору та рівня освіченості, розвиток яких досягався в першу чергу шляхом читання книг. Серйозне знайомство із літературою розпочиналося для майбутніх священиків у закладах духовної освіти. Обов'язковий список книг, які повинні були мати учні усіх класів семінарії, нараховував 59 позицій і включав у себе 2 Біблії слов'янською та російською мовами, 15 книг церковно-богословського спрямування, серед яких “Догматичне богослов'я”, “Моральне богослов'я”, “Священне Письмо”, “Літургіка”, “Пасхалія”, 5 різних словників грецької та латинської мов і кілька посібників для їх вивчення, серед яких “Посібник до перекладів”, “Посібник до вивчення латинської мови”, “Грецька граматика”, 12 книг з історії, а також навчальну літературу з педагогіки, психології, алгебри, геометрії, тригонометрії, фізики і твори античних класиків – Демосфена, Сократа, Плутарха [149, 88-89].

Зрозуміло, що, зважаючи на особливості професійної діяльності священиків, переважна більшість книг у їхніх особистих бібліотеках

стосувалася релігії та богослов'я. Окрім семінаристської літератури із богословської тематики, на полиці сільського священика можна було побачити “Жизнь Иисуса Христа” Ф. Феррара, “Жизнь Иисуса Христа” К. Скворцова, “Толковое Евангелие” та ін. Значну частину бібліотеки складали книги, що пояснювали сутність богослужіння, як-то “Новая скрижаль” Веніаміна та “Богослужебные каноны на трех языках: греческом, славянском и русском” Є. Ловягіна. Особливо поширеними були твори святих отців церкви, при чому найбільше сільські священики читали праці Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоуста, Єфрема Сіріна. Популярність творів саме цих авторів пояснюється не лише легким та зрозумілим стилем їх написання, але й тим, що вони видавалися книгами, які можна було купити за невеликі гроші [237, 203-204].

Саме за допомогою персональних книжкових зібрань представники духовенства нерідко ставали посередниками між односельцями та світом друкованого слова, знайомлячи сільську громаду з літературою різних жанрів і тематики в ході проповідей, позабогослужбових бесід, народних читань. До речі, чернігівський єпархіальний наглядач, протоієрей Ф. Васютинський у 1906 р. саме народні читання назвав одним з кращих просвітницьких засобів для селян [215, 185].

Основний масив літератури, яка містилася в персональних бібліотеках сільських священиків, крім суто богословських і релігійних питань, розкривав читачеві основи християнської моралі, відтак любов до ближнього, мир, правда і мудрість ставали найбільш розповсюдженими темами обговорення між священиком та парафіянами церкви в ході їхніх колективних бесід. Так, наприклад, священик с. Суботова (Чигиринський пов. Київської губ.) М. Грушевський у власній парафії на початку ХХ ст. регулярно проводив позацерковні бесіди та читання релігійно-морального

характеру [305, 26]. Доволі показовою є загальна статистика народних читань зазначеної тематики, проведених у 1905 – 1906 н.р. духовенством Полтавської єпархії при церковнопарафіяльних школах для учнів та дорослих слухачів. Так, в Полтавському пов. релігійно-моральні (та окремі історичні) питання були обговорені в ході 41 читання, в Золотоніському пов. – 40 читань, Кобеляцькому пов. – 214 читань, Лохвицькому – 25 читань, Переяславському – 112 читань, Пирятинському – 33 читання, Роменському – 98 читань [214, 486-487].

Крім матеріалів для бесід і читань на етичну тематику, представники сільського духовенства в книгах з власних бібліотек брали уривки, що тлумачили зміст Євангелія, розповідали про життя святих тощо [258, 313]. Відзначимо, що й дані сюжети мали відому популярність серед простого народу, адже вони були безпосередньо пов'язані з проблематикою, котра постійно лунала в стінах церкви. Так, наприклад, один із сільських священиків Летичівського пов. розповідав: “К чтению библии крестьяне относились очень внимательно; иной раз, не читая, я прямо приступал к рассказу содержания известной главы, но устная передача вообще им не нравилась. Их интересуют частности, опускаемые при устной передаче, – частности, которые они удивительно легко запоминают, как напр. число лет жизни патриархов” [209, 938].

До книжкових зібрань сільських священиків потрапляли й світські видання, що містили практичні рекомендації щодо ведення господарства, брошури, присвячені медичним і санітарно-гігієнічним питанням. З них представники духовенства запозичували матеріали для народних читань, присвячених догляду за здоров'ям, корисним порадам щодо організації повсякденного побуту [258, 314].

Важливою частиною бібліотеки сільського пастиря були

періодичні видання. Шляхом читання журналів і газет церковно-релігійного напрямку священник ознайомлювався із творами духовного змісту, богословськими статтями, проповідями, церковно-історичними дослідженнями. Найбільш поширеними були єпархіальні відомості, що видавалися у конкретних єпархіях. Журнали практичного напрямку, такі як “Практическое руководство для пастырей”, “Руководство для сельских пастырей” допомагали в організації різносторонньої роботи у сільських умовах. Окрім читання професійної періодики, сільські священники цікавилися й світськими періодичними виданнями, в яких мали змогу ознайомитися, а також – що важливо – ознайомити односельців, із розповідями з народного життя, політичними оглядами, статтями та замітками, що розглядали найбільш актуальні питання тогочасного суспільства [237, 198].

Наявність тематичних книг, журналів і газет у бібліотеці сільського священника була корисною не лише для нього самого, але й для жителів усього села, адже нерідко особистими бібліотеками духовних осіб активно користувалися односельці, які вміли читати. Священник с. Баранівки (Летичівський пов. Подільської губ.), зокрема, писав: “13 июля я прочитал в церкви житие св. Иоанна Воина... Рассказ произвел такое сильное впечатление, что несколько грамотных крестьян одновременно попросили меня продать им эту книжку” [209, 940]. Таке прохання, зрозуміло, було не зовсім типовим для селянського середовища, значно поширенішими ставали звернення з метою позичити читиво на певний час.

Показово, що православне духовенство виступало не просто посередником між друкованим словом та селянським середовищем, але й провідником парафіян до світу книжкового різноманіття. Наприклад, у Харківській єпархії на початку 1890-х рр. священник був зобов’язаний вести роз’яснювальну роботу серед сільської

громади щодо вибору книг для читання [213, 281]. Окремі ж представники сільського кліру займалися безкоштовним поширенням популярної літератури в народі. Так, наприклад, парафіяльний священик с. Мизяківських Хуторів (Вінницький пов. Подільської губ.) раз на рік роздавав односельчанам брошуру “Троицкие листки”, при чому, оскільки зміст кожного конкретного випуску відрізнявся від попередніх, батюшка радив парафіянам обмінюватися брошурами між собою [258, 316]. Духовенство Херсонської губ. було уповноважене безкоштовно поширювати в народі відтиски деяких настановних статей, опублікованих на сторінках “Херсонских епархиальных ведомостей” [180, 953]. Як вже відзначалося в підрозділі 3.2, доволі розповсюджуваним жанром масової літератури були різного роду антиалкогольні видання.

Кращі представники соціально свідомого духовенства дбали не лише про формування власної бібліотеки, але й турбувалися про відкриття парафіяльних книжкових осередків. Нерідкими, зокрема, були випадки, коли священик не тримав книг у себе вдома, а піклувався суто про церковну бібліотеку. За цих умов особисте книжкове зібрання пастиря ототожнювалося із церковним, але спостерігався дещо обернений ефект: якщо особиста бібліотека формувалася у першу чергу для себе, а вже потім для парафіян, то при складанні церковної до уваги передусім бралися книжкові потреби селян, а вже потім власні. Щоправда, тематика церковного книжкового зібрання практично не відрізнялася від священицького особистого.

Власне, найчастіше саме церковна бібліотека ставала народною бібліотекою сільської парафії. Показовим є й той факт, що духовенство все активніше звертало увагу на розвиток осередків культури даного типу на селі. За даними 1904 р. фактично кожна сільська церква українських губерній Російської імперії мала власну

бібліотеку [228, 555]. Напередодні Першої світової війни така ситуація спостерігалася в Подільській, Полтавській, Київській, Харківській та Херсонській губ.; лише у Волинській губ. книгозбірнею була забезпечена кожна з 8-ми парафіяльних церков [175, 215]. При цьому, однак, варто мати на увазі, що далеко не кожна бібліотека була в ідеальному стані: багато книжкових зібрань включали до свого складу всього по кілька десятків книг. Але існували й такі, що являли собою доволі ґрунтовні зібрання, “собранные любящею рукою добрых пастырей” [228, 555].

Характерним прикладом успішної діяльності сільського пастиря з облаштування та організації роботи парафіяльної бібліотеки була церковна бібліотека, відкрита в травні 1891 р. у с. Хотуничі (Городнянський пов. Чернігівської губ.). До 1898 р. книжковий фонд бібліотеки нараховував 340 екземплярів книг і брошур, якими на безкоштовних засадах користувалися понад 230 жителів села віком від 12-ти до 60-ти років (при чому жінки становили не більше 2 % від зазначеної кількості).

Важливими та доволі інформативними для розуміння найбільш характерних особливостей функціонування церковних бібліотек в українському селі другої половини XIX – початку XX ст. є спостереження та роздуми з даного приводу священника с. Хотуничів Н. Архангельського. Згідно них, найвищий рівень читацької активності місцевого населення припадав на зимові місяці та на період великого посту, коли селянин був менше навантажений роботою по господарству. У згаданій бібліотеці, зокрема, протягом зими – весни 1898 р. щонеділі книги брали в середньому 38 чол., а протягом літа – осені – 12 чол. Що стосується періодичності відвідування бібліотеки, то більшість читачів зверталися за книгами 1 раз на 2 тижні – 1 раз на місяць.

Показовою й водночас корисною для дослідження жанрового

спектру бібліотеки с. Хотуничів є статистика тематичних запитів її користувачів. Так, напередодні великих релігійних свят і днів найбільш шанованих в народі святих особливою популярністю користувалися книги, присвячені цим подіям. Приміром, на початку грудня в церковній бібліотеці не залишалося в наявності жодної книги з розповідями про життя Миколи Чудотворця, про свято Різдва тощо. Незмінно затребуваними завжди були книги про життя й діяльність видатних державних осіб, в першу чергу – російських монархів. Посилення чи зниження інтересу до інших видань найчастіше залежали від конкретних обставин. Наприклад, серед мешканців зазначеного села популярними були книги, присвячені географії Сибіру (“Описание Енисейской губернии”, “Хозяйство у корейцев в Уссурийском крае”, “Описание Иркутской губернии” та ін.), що пояснюється поширеною серед місцевого населення міграцією до Сибіру з метою розширення своїх земельних володінь. У 1898 р., після того, як місцевому земському лікарю за допомогою одного з провідних на той час наукових методів вдалося попередити в даній місцевості епідемію дифтерії, у сільській громаді значно виріс інтерес до книг з медицини, отож, у місцевій бібліотеці хлібороби активно почали запитувати такі наявні видання, як “О сохранении здоровья” С. Вишневського, “Беседы о повальных болезнях” М. Морозова, “Как останавливать кровь и можно ли ее заговаривать” І. Милотворського, “Подание помощи в несчастных случаях до прибытия врача”, “О признаках и течении более важных заразных болезней” та ін. [8, 614-616].

Примітно, що книгозбірні по суті не вимагали надто значних затрат для свого створення та підтримки в подальшому розвитку. Згідно підрахунків публіциста С. Брояковського, на влаштування бібліотеки потребувалося в середньому 20-30 руб., що було цілком підйомною сумою для сільської парафії, якщо до неї залучалися

церковні кошти, гроші парафіяльного опікунства і приватні пожертвування [16, 42]. Надалі ж річні фінансові вкладення в розвиток книжкового фонду, звичайно за умови їх незмінної регулярності, коливалися в межах 5-10 руб. До того ж, з кінця XIX ст. сільське духовенство, особливо ті його представники, що починали справу “з нуля”, отримало більше можливостей для комплектації сільських бібліотек, оскільки книги, призначені для народного читання, з кожним роком дешевшали. Так, наприклад, 35 томів рекомендованого різножанрового книжкового зібрання “Приходская библиотека” за ред. В. Шемякіна в 1899 р. коштували 10 руб. 95 коп. [36, 248-249].

У ряді випадків сільські пастирі облаштовували парафіяльні бібліотеки не при церквах, а в стінах наявних у селі закладів освіти, передусім при церковнопарафіяльних школах, тим більше, що з 1832 р. діяла постанова Священного Синоду (доповнена у 1861 р.), яка зобов’язувала мати при школах церковного відомства визначений перелік книг на допомогу священику. Уже в середині 1860-х рр. середньостатистичні церковнопарафіяльні бібліотеки наховували по кілька сотень книг і, крім цього, виписували 1-4 журнали духовного змісту [122, 337]. А в Київській єпархії від початку 1870-х рр. кожне благочиння було зобов’язане виписувати не менше 5-ти екземплярів журналу “Воскресное чтение” для церковнопарафіяльних шкіл свого району [302, 2].

Незважаючи на те, що основу книжкового фонду бібліотеки, розміщеної при церковнопарафіяльній школі, в переважній більшості становила навчальна література (на кшталт “Начатков христианского учения”, “Пространного Катехизиса”, “Закона Божьего для русских народных школ” І. Романова), за даними початку 1870-х рр. він вміщував і окремі видання, адресовані не лише школярам чи духовенству, але й широкій читацькій аудиторії

православного віросповідання (до таких, зокрема, належали “Церковь Божия или описание православного христианского храма” А. Каптерева, “Обзор истории христианской веры” А. Славіна тощо) [369, 32-33].

Що являла собою бібліотека церковнопарафіяльної школи у практичному розумінні дозволяє зрозуміти цитата з публікації 1888 р.: “В большинстве случаев библиотек в собственном смысле слова при церковно-приходских школах, можно сказать, не существует, а есть в бедных школах какой-нибудь ящик, в школах побогаче – шкаф, а то и два с книгами и другими учебными пособиями, ибо тут хранятся и аспидные доски и ручные счеты и прочее. Правда, шкаф с книгами – это своего рода библиотека...” [13, 12-13]. Проте, для того, щоб утримувати в належному стані й невелику кількість книг бібліотеки церковнопарафіяльної школи (втім, як і церковної книгозбірні), сільським священикам слід було докладати реальні зусилля. Найбільш практичні з них піклування про бібліотеку активно включали до орбіти діяльності церковнопарафіяльних опікунств, при чому мали підчас цілком успішний результат. Приміром, парафіяльне опікунство Покровської церкви с. Копенковатого (Уманський пов. Київської губ.) протягом другої половини 1867 р. – першої половини 1869 р. виділило 15 руб. на ґрунтовний перепліт для 100 книг місцевої церковнопарафіяльної бібліотеки [246, 739].

Розміщення бібліотеки при церковнопарафіяльній школі давало змогу вирішити ще одне суттєве питання, напряму пов’язане з практичною організацією процесу читання книг, а саме: проблему приміщення, придатного для колективного та одноосібного читання, адже частина бібліотечного фонду додому не видавалася (наприклад, газети та інші дрібні періодичні видання, рідкісні та дорогі книги). Саме церковнопарафіяльна школа, укомплектована мінімальними

меблями (лавками та столами), приміщення якої до того ж ставало вільним після занять, була найбільш придатним осередком для розміщення парафіяльної бібліотеки. Цей момент підсилювався й тією обставиною, що церква в зв'язку з кількома причинами була менш пристосованою для розташування в ній книгозбірні: по-перше, фактично абсолютна більшість храмів була холодною й в зимову пору року не опалювалася, відтак рівень температурного комфорту для читачів церковної бібліотеки був значно нижчим у порівнянні з бібліотекою при церковнопарафіяльній школі (до того ж в неопалюваній церкві книги псувалися швидше); по-друге, з суто релігійних міркувань зайва метушня, пов'язана з процесом видачі книг, розмовами тощо, для храму була небажаною [25, 537].

Отож, розміщення книгозбірні при церковнопарафіяльній школі давало змогу організувати не просто бібліотеку, а бібліотеку-читальню. До речі, у разі, якщо парафіяльна книгозбірня послуговувалася певним приміщенням, сільськими священиками воно використовувалося не лише для налагодження процесу читання, але й для проведення позабогослужбових бесід з парафіянами, в тому числі й обговорення прочитаного [261, 367].

Однією з найбільш показових бібліотек-читалень, що діяли при сільських церковнопарафіяльних школах, слід визнати бібліотеку-читальню, відкриту 1907 р. у с. Пішках (Канівський пов. Київської губ.) за ініціативою священика І. Чернавїна. У статуті даного осередку культури значилося, що імпульсом до його заснування було прагнення надати місцевим жителям можливість безкоштовно читати книги як у приміщенні бібліотеки, так і вдома. Згідно встановлених правил, кожному читачеві додому видавалося не більше однієї книги, яку потрібно було повернути не пізніше, ніж за 2 тижні, а в разі втрати – відшкодувати її вартість. Варто відмітити, що для формування книжкового фонду у своєму

розпорядженні бібліотека мала пристойну фінансову основу, адже послуговувалася не лише пожертвуваннями І. Чернавїна, але й асигнуваннями Київського товариства грамотності та місцевого благодійного фонду ім. Ф. Павленкова [47, 9]. Як наслідок книгозбірня містила пристойну кількість друкованих видань, при чому список наявної періодики нараховував більше 10-ти позицій, включно з такими газетами і журналами, як “Русский паломник”, “Воскресный день”, “Кормчий”, “Народное образование”, “Божия нива”, “Вестник трезвости”, “Пахарь”, “Юго-Западный край” тощо [47, 1].

Сільське духовенство тих парафій, до яких входило по кілька населених пунктів, засновувало не лише “стаціонарні” бібліотеки в класичному розумінні, але й т.зв. “летючі” бібліотеки. Принцип дії останніх був такий: весь друкований фонд бібліотеки священиком та членами парафіяльної ради роздавався жителям одного села, через певний час книги поверталися і передавалися до мешканців наступного села. Здійснивши кругообіг по всіх населених пунктах парафії, бібліотека поверталася до священика, який замінював її фонд новими виданнями. Комплектувалися “летючі” бібліотеки насамперед популярною літературою, яка відповідала вимогам часу та була зручною для народного читання: в основному вони включали до свого складу брошури, листки, невеликі за розміром книжки. Одна така бібліотека нараховувала зазвичай 30-40 друкованих одиниць. Для постійного та безперервного забезпечення сільського населення читивом в ідеалі вважалося, що парафія повинна була мати стільки “летючих” бібліотек, скільки значилося в ній населених пунктів [295, 33 зв.].

З метою поширення друкованого слова між селянами православне духовенство, як-от окремі сільські священики Поділля, запроваджувало вуличні читальні – кіоски, газетні стенди-вітрини

[175, 215]. “Вуличні бібліотеки” зазвичай являли собою невеликі, встановлені на церковному подвір’ї засклені вітрини, до яких періодично вставлялися листки релігійного та морально-настановчого змісту. Зрозуміло, що такі центри читання важко назвати бібліотеками в прямому значенні, проте й вони, безсумнівно, позитивно впливали на розширення кругозору, підвищення грамотності читачів [281, 319].

Якщо поглянути на результативність роботи сільського духовенства по заснуванню бібліотек в загальноукраїнському масштабі, то 80 % православних парафій українських губерній Російської імперії напередодні Першої світової війни мали власні книгозбірні. Відзначимо, що цей показник на 2-3 % перевищував середньостатистичні дані по всій країні [175, 215].

Варто розуміти, що розвиток бібліотечної справи в парафії, так само як і інтенсивність і якість процесу поширення друкованого слова в народі, напряду залежали від громадянської свідомості, освіченості та кругозору самих сільських пастирів. На допомогу духовенству створювалися спеціальні рекомендації щодо відбору книг до парафіяльних бібліотек [262, 74]. З середовища самих же сільських священиків, для більшості яких справа організації книжкових центрів була новою, не раз звучали репліки з проханнями про створення для них спеціальних каталогів, які допомагали б зорієнтуватися у відборі книг для народного читання, при чому не лише церковно-релігійного змісту, але й популярних видань, присвячених сільському господарству, медицині, особистій гігієні тощо [238, 408].

З часом у православній періодиці дійсно почали регулярно публікувати переліки видань, бажаних для парафіяльних бібліотек. Незважаючи на те, що превалювали в них, зрозуміло, видання духовного та релігійно-церковного змісту, вже до найбільш ранніх

переліків були включені й книги, що стосувалися різних галузей знань: наукові праці (“Вера и наука, или согласие христианских истин с новейшими открытиями науки”, “Материализм и наука”), історичні видання (“Древнегреческий мир и христианство”, “Исторический очерк русского проповедничества”, “История русской церкви”, “История христианской церкви”, “Краткий очерк истории православных церквей”, “Мир и первобытный человек”, “Мученики Колизея, очерки из истории римского амфитеатра”), книги морального і настановного змісту (“О брани, так называемыми скверными словами”, “О пьянстве и других богопротивных привычках”), книги з гігієни (“Популярная гигиена”), педагогічна література (“Очерк практической педагогики”, “Очерк главнейших практических положений педагогики, дидактики и методики, примененный к учебным предметам начального образования”, “План и основы устройства нашей народной школы”) тощо [133, 261-269].

Особлива увага зверталася на поповнення фондів парафіяльних бібліотек літературою сільськогосподарського напрямку. Показово, що в записці, поданій у червні 1904 р. митрополиту Київському і Галицькому Флавіану Київським, Волинським і Подільським генерал-губернатором М. Клейгельсом, спеціально рекомендувалося комплектувати сільські парафіяльні бібліотеки літературою, присвяченою окремим аспектам ведення різних галузей сільського господарства [326, 5 зв.]. Православні періодичні видання особливо наголошували на необхідності виписувати книги, журнали та популярні брошури по городництву, садівництву та землеробству, а також наводили приблизний перелік видань агрономічного профілю, придатних для народного читання [238, 407-408].

Наскільки результативними були дані рекомендації може свідчити приклад сільського священика І. Чернавїна. У вже

згадуваній вище заснованій ним читальні с. Пішки сільські жителі мали змогу ознайомитися з такими журналами аграрного спрямування, як “Пчеловодная жизнь”, “Сельский хозяин”, “Сельский вестник” [47, 1]. Окремі сільські пастирі, докладно та на практиці розуміючи нагальні сільськогосподарські проблеми, намагалися комплектувати сільські бібліотеки аграрною літературою, що відповідала тим чи іншим вимогам часу. Так, наприклад, вже згадуваний священник с. Хотуничів Н. Архангельський у зв’язку з тим, що восени 1898 р. на сільських полях з’явилася нова комаха-шкідник, укомплектував парафіяльну книгозбірню такими виданнями, як “О червях, выедающих плешины на озимых и яровых хлебах и о мерах их истребления”, “О насекомых, повреждающих колосья хлебов и меры истребления их”, “Хлебный жук и крестоносец и меры истребления их”, “О насекомых, вредящих хлебным зернам и муке в амбарах”, “О насекомых, вредящих домашним животным и пчелам и меры их истребления”, “Саранча и меры ее истребления”, “Насекомые плодовых деревьев и ягодных кустов и меры истребления их” та ін. [8, 618].

Як бачимо, в парафіяльних бібліотеках були присутні не лише праці, написані духовними православними класиками та призначені для церковного і богословського читання, але й ряд творів світських авторів [295, 33 зв.].

Відмітимо, що в 1882 р. обер-прокурором Священного Синоду духовенству був даний дозвіл здійснювати при парафіяльних бібліотеках продаж книг релігійного та історичного змісту [124, 723]. Незважаючи на те, що на практиці такі випадки були одиничними на селі, однак сільські священники все ж здійснювали продаж літератури у приватному порядку. Так, наприклад, священник с. Баранівки (Летичівський пов. Подільської

губ.) у 1886 р. на прохання 18-ти парафіян пообіцяв виписувати книги для домашнього читання для подальшої їх реалізації [209, 940].

Звичайно, поширення сільським духовенством друкованого слова в народі не було позбавлене ряду очевидних проблем. В основному вони були пов'язані з фінансовим питанням, адже скромні бюджети сільських церков далеко не завжди могли стати пристойним джерелом для регулярного поповнення наявного фонду парафіяльних книгозбірень.

Від недостатнього фінансування напряду залежала інша серйозна проблема, що полягала в недостатній інтенсивності оновлення книжкового фонду та збільшення його розміру. Середньостатистична парафіяльна бібліотека нараховувала від 100 до 200 томів, що ж до їх тематичного різноманіття, то з початком ХХ ст., коли рівень освіченості сільського населення збільшився, застарілий фонд бібліотек вже не міг утамувати його “книжковий голод”. У православній періодиці регулярно лунали скарги від священиків, які не мали змоги задовольнити бібліотечні запити навіть напівосвіченого сільського населення, оскільки наявний літературний спектр, за даними Г. Надтоки, в більшості випадків обмежувався писаннями святих та збірниками молитов, а періодичні видання – синодальними та єпархіальними відомостями [175, 215]. Повністю погоджуючись з авторитетними висновками згаданого дослідника, все ж зазначимо, що при аналізі даного недоліку парафіяльних бібліотек слід мати на увазі й той факт, що книговидавнича справа в Російській імперії протягом усього досліджуваного періоду знаходилася на такому рівні, що література духовно-богословського змісту постійно складала суттєву частину всієї виданої. Так, наприклад, станом на 1901 р. в Росії було видано 13,5 тис. духовних книг і 19,2 тис. – світських

(всіх жанрів) [231, 327].

Зрозуміло, що поряд з об'єктивними обставинами незадовільного стану парафіяльних книгозбірень існували й суто суб'єктивні, пов'язані насамперед з особистою участю священиків у розвитку бібліотечної справи на селі. Активна діяльність вищого православного духовенства спільно з представниками державних органів влади, спрямована на спонукання сільських пастирів займатися облаштуванням бібліотек у власних парафіях, носила під час обернений ефект: окремі представники сільського кліру ставилися до відкриття бібліотек як до формальності, відкриваючи дані культурні центри у себе в парафіях, але не піклуючись про подальший їх розвиток та нормальне функціонування. Так, наприклад, у більшості парафій Ананіївського пов. (Херсонська губ.) парафіяльні бібліотеки хоч фактично й були засновані, проте переважна частина самих парафіян навіть не підозрювала про їх існування [37, 21]. За такої ситуації літературою з парафіяльних книгозбірень в кращому випадку користувалися священик та найбільш освічені члени церковного причту.

Суттєвим недоліком організації бібліотечної справи в парафії була відсутність чіткої системи догляду за книжковим фондом та налагодженої процедури користування ним. Зокрема, незмінними наслідками масового читання книг ставали їх псування та втрата, при чому нерідко це явище було пов'язане не скільки з об'єктивними обставинами процесу читання, скільки з відсутністю точного перепису наявної літератури. Більшість сільських священиків не володіли навиками каталогізації бібліотечних книжкових фондів, тим більше, що жодних офіційних постанов світського чи духовного відомства, які регулювали б це питання, принаймні до 1906 р., не існувало [5, 33].

Для того, щоб якомога ефективніше долати всі проблеми,

пов'язані з практичним втіленням в життя бібліотечної справи на селі, сільським пастирям, на яких лежав передусім вищий адміністративний та "ідеологічний" нагляд за парафіяльними бібліотеками, радилося залучати до безпосередньої організації процесу читання книг інших членів причту або ж добропорядних парафіян. І дійсно, зустрічалися випадки, коли поширювати друковане слово в народі священику активно допомагала його дружина, інші члени родини, вчитель церковнопарафіяльної школи тощо [228, 557]. Однак, в цьому ж моменті подекуди крилися причини гальмування процесу розвитку парафіяльних бібліотек на селі. Суть проблеми полягала в тому, що церковний бюджет був визначений Священним Синодом як основне фінансове джерело для розвитку сільських книгозбірень, а тому недостатність грошових вкладень у визначені осередки культури була викликана не лише, як правило, бідністю самих церков, але й бездіяльністю церковних старост, які відали господарськими, в тому числі й фінансовими, справами церкви та не приділяли достатньої уваги парафіяльним бібліотекам [118, 14].

Отже, церковні парафіяльні та персональні книжкові зібрання, а також бібліотеки-читальні, засновувані носіями духовного сану в українському селі другої половини XIX – початку XX ст., були одним з найбільш доступних засобів культурного просвітництва широких верств населення. Священики, які підходили до справи організації, облаштування і комплектації книгозбірень з позицій професійної відповідальності та громадянської свідомості, досягали помітних результатів у справі прищеплення інтересу до читання не лише в дітей, але й у дорослих. Незважаючи на всі недоліки організації бібліотечної справи, малочисельність книжкового фонду ряду церковних та парафіяльних книгозбірень, недостатню пристосованість їх приміщень, суспільно значущі ініціативи

православного духовенства приносили свої позитивні результати, адже поширення друкованого слова у середовищі парафіяльного населення наряду впливало на підняття рівня освіченості сільського люду.

4.3. Краєзнавча робота духовних осіб на селі

Проведення парафіяльними священиками елементарної краєзнавчої роботи вважалося не просто виявом культурно-просвітницької ініціативи православного духовенства, а його прямим обов'язком. Ряд єпархіальних керівництв у середині XIX ст. вимагали від сільського священства регулярного складання церковнопарафіяльних літописів, які відображали б різні сторони життя конкретних парафій на місцях. В указі Священного Синоду від 12 жовтня 1868 р. також рекомендувалося працювати над створенням парафіяльних літописів, оскільки вони “при веденні их надлежащим образом, могут послужить, с течением времени, материалом для истории Церкви и Отечества” [57, 1].

Однак, носії духовного сану рідко ставилися з належною увагою до виконання цього завдання. На заваді стояло не стільки небажання обтяжувати себе додатковою роботою, скільки невизначеність методики створення та передбачуваного готового вигляду літопису. Пояснюючи свою краєзнавчу бездіяльність сільські священики зверталися до єпархіальних керівництв, щоб ті розробили спеціальні літописні книги (на кшталт клірових відомостей) з відповідно сформульованими запитаннями, на які слід було дати конкретні відповіді [137, 265]. Слід визнати, що в цих проханнях було присутнє раціональне зерно, адже зрозуміло, що далеко не кожний сільський священик, освітній та творчий рівень якого найчастіше

суттєво відрізнявся від міського сановника, міг самостійно та цілком осмислено підійти до складання церковнопарафіяльного літопису. Ця ж причина лежала й в основі формалізму, з яким священники підходили до складання літописів, коли їх елементарні краєзнавчі доробки по суті нічим не відрізнявся від офіційних рапортів [234, 367].

Перші прояви усвідомленого інтересу до складання церковнопарафіяльних літописів з'явилися після 1861 р. Так, окремі духовні періодичні видання, зокрема “Православний огляд”, відкрили рубрики, присвячені краєзнавчим описам різних населених пунктів та церков, а журнал “Церковний літопис” вже в своїй назві відображав спрямованість матеріалів, що публікувалися в ньому. Єпархіальні керівництва, як наприклад Київське, знову видали сільським священникам розпорядження описати свої парафії [234, 365-366]. Результати цієї роботи були значною мірою використані Л. Похилевичем у своїй праці “Сказания о населенных местностях Киевской губернии”, в передмові до якої автор зазначав: “Статистические сведения о числе жителей прежнем и нынешнем, а также показания о состоянии приходов и церквей взяты мною из архивных дел Киевской Консистории” [240, III]. Як бачимо, елементарна краєзнавча діяльність сільського духовенства на перших етапах свого розвитку хоч і не відзначалася високою якістю, проте лягла в основу статистичного фонду відомостей про окремі населені пункти.

Час від часу, при цьому, на сторінках православної єпархіальної періодики з'являлися поодинокі авторські краєзнавчі нариси, що належали представникам сільського духовенства. Одним з таких був церковнопарафіяльний літопис с. Вишеньок (Кролевецький пов. Чернігівської губ.), опублікований у 1875 р. в кількох номерах “Чернігівських єпархіальних вістей” священником В. Липським. У

ньому автор описав до- та пореформене становище тих суспільних верств, що проживали в селі, коротко охарактеризував релігійні, моральні, мовні, родинні, господарські, зовнішні риси місцевого населення, навів доступні йому історичні відомості про церковний причт, історичні події XVIII ст., пов'язані з минушиною села [156; 157]. Крім цього, згаданий священик звернувся й до вивчення історичних аспектів церковно-релігійного життя сусіднього с. Бужанки, яке на той час входило до Вишеньківської парафії [158].

Значна активізація краєзнавчої роботи сільського духовенства та суттєве покращення її якісного рівня припали на 1890-ті рр. Примітно, що про необхідність ведення церковних літописів заговорили на найвищих щаблях церковної ієрархії, зокрема й у Священному Синоді [234, 366]. У 1894 р. в “Киевских епархиальных ведомостях” був опублікований церковний літопис парафіяльного священика с. Рубаного Моста (Уманський пов. Київської губ.) О. Козловського [137], створений автором у 1892 р. У ньому на якісно новому рівні були розглянуті різні сторони минулого та сучасного автору життя села. Примітно, що окрім опису суто церковнопарафіяльних аспектів (становища церкви, церковного причту та парафіян, їх релігійних та моральних характеристик), священик звернувся до висвітлення історії місцевої школи, висловив свою точку зору на етимологію назви населеного пункту, проаналізував становище місцевих поміщиків.

Публікація праці О. Козловського викликала значний резонанс серед сільського священства Київської губ. Незабаром на сторінках того ж часопису з'явилася праця священика с. Малої Сквирки (Сквирський пов. Київської губ.) С. Підгаєцького [234], в якій автор поділився своїми думками з приводу методики складання церковних літописів. Зокрема, він визначив, що церковнопарафіяльний літопис

має включати опис минулого парафії, для чого священику необхідно збирати та опрацьовувати відповідні джерела, та детальні характеристики сучасного йому життя парафіяльного населення, при чому не лише духовного, але й світського [234, 370]. Запропонована схема стала класичною для церковнопарафіяльних літописів рубежу XIX – XX ст.

Результати виконання обов'язку з написання церковнопарафіяльних літописів, зважаючи на суто суб'єктивні підходи духовенства до краєзнавчої справи, зрозуміло, різнилися за своїми рівнями. Однак, деякі сільські священики вбачали у краєзнавчій роботі додаткові шляхи прояву громадянськості та особистого покликання й займалися нею спеціально, предметно вивчаючи історію краю.

Так, наприклад, унікальною вважається праця протоієрея І. Філіповича “Летопись прихода Петро-Павловской церкви села Мигеи Елисаветградского уезда Херсонской губернии”, яка у 1901 – 1902 рр. була надрукована в двох томах Записок Одеського товариства історії та старожитностей. Винятковість праці полягає у різноплановості та глибині дослідження у порівнянні із іншими роботами, що писалися сільськими батюшками про минувшину їхніх парафій. І. Філіповичу вдалося охопити значний хронологічний період, розповісти про історію храмів і священнослужителів, які працювали в парафії впродовж років, зупинитися на різноманітних подіях історії самого села, змалювати побут і звичаї місцевого населення, описати пам'ятки природи та археології [38, 96-97].

Науковий доробок окремих духовних осіб ліг в основу золотого фонду дореволюційної краєзнавчої літератури. Таким можна визнати комплекс праць священика с. Сивок (Острозький пов. Волинської губ.) А. Сендульського. Зацікавившись історичним краєзнавством під час навчання в семінарії, він займався ним все

життя, створивши близько 40 історичних нарисів про населені пункти Волинської єпархії. Окрім цього, частина праць А. Сендульського, зокрема такі, як “Краткие исторические сведения о православном валеvском монастыре”, “Исторические сведения о православных церквах и монастырях в г. Луцке”, “Татаринецкий мужеский монастырь, бывший вблизи с. Обычи”, “Загаецкий монастырь”, була присвячена минулому релігійних пам’яток, деякі з яких припинили своє існування вже в ХІХ ст. [279, 168].

З початком ХХ ст. окремі краєзнавчі нариси, створювані представниками сільського духовенства (до речі, не обов’язково священиками, але й нижчими за рангом членами церковного причту), стали набувати звуженого, спеціалізованого характеру. Так, псаломщиком А. Черняшевським у 1907 р. була опублікована невелика стаття, присвячена виникненню с. Гнилиці (Зінківський пов. Полтавської губ.). Незважаючи на те, що в основу праці лягла розповідь одного зі сліпих бандуристів, псаломщик привів і власні спостереження, що стосувалися етнографічних особливостей села [356].

Варто відмітити, що публікація краєзнавчих доробків сільського духовенства значно сприяла поширенню знань про край серед населення. Велику роль у цій справі відігравали православні періодичні видання, які цілеспрямовано зверталися до сільських священиків із закликами збирати документи з історії краю, статистичні відомості про єпархію та її населення. Згідно підрахунків В. Лукашук, за півстоліття лише у неофіційній частині “Волинских епархиальных ведомостей” було опубліковано понад 200 краєзнавчих нарисів з історії міст і сіл, парафій, церков, авторами яких були не лише викладачі духовно-учбових закладів, міське духовенство, але й пересічні сільські пастирі [160, 465]. Цінність краєзнавчої активності саме сільських священиків

посилюється, якщо взяти до уваги той факт, що вони мали значно обмеженіший доступ до документальних джерел, ніж ті ж міські сановники.

Говорячи про цілеспрямовану краєзнавчу роботу сільського духовенства, необхідно обмовитися, що до її виконання на високому рівні раціонального осмислення долучалися найбільш освічені та свідомі представники сільського духовенства, загалом же детальне вивчення краю не набуло серед парафіяльного священства України масової популярності. С. Гладкий взагалі визначає характер цього роду діяльності як елітарний [29, 39]. В цілому з ним погоджуючись, варто наголосити на тому, що ця діяльність була доступна в основному лише для потенціально творчих особистостей.

Втім, багато представників сільського духовенства, не маючи інтелектуальної змоги займатися краєзнавством на аналітичному рівні, активно долучалося до простого збору необхідних відомостей для створення історичних, етнографічних, географічних, статистичних праць про край. Показовим у цьому сенсі є приклад створення у 1880-х рр. М. Теодоровичем праці “Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии” (5 томів, 1888 – 1903 рр.), коли все духовенство єпархії надсилало автору церковні літописи, розповіді про історію сіл, церков, спогади старожилів, легенди та перекази [371, 207].

Чимало корисних відомостей про край вдалося зібрати й духовенству Київщини. Вже у першій половині 1850-х рр. Київським комітетом по розгляду церковно-історичних відомостей і опису Київської єпархії сільські священники були уповноважені зібрати і передати відомості про місцеві старовинні та чудотворні ікони, повідомити про старі написи на церковних книгах і рукописах, якщо такі були в наявності [99, 7]. У 1873 р. Московське археологічне товариство почало вивчення курганних насипів Київщини, й за

ініціативи дійсного члена цього товариства С. Крижановського та за благословенням Київського митрополита священники почали збирати перекази про місцеві кургани. Під час роботи етнографічної експедиції на чолі з П. Чубинським київське парафіяльне духовенство також мало сприяти збору інформації [223, 139-140].

Збереженню цілого ряду пам'яток та історичних раритетів сприяла робота сільського духовенства з віднаходження місцевих історичних цінностей, їх передача до музеїв. Як правило, така діяльність відбувалася в рамках участі найбільш дієздатних священнослужителів в наукових товариствах [186, 129]. Зокрема, сільські священники – члени Таврійської вченої архівної комісії проводили на місцях велику роботу по вивченню та збереженню старожитностей Криму, робили спроби захисту історико-археологічних пам'яток від знищення чи пошкодження [107, 43].

Діяльну участь по виявленню, збиранню та збереженню пам'яток старовини в рамках діяльності церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії брало духовенство Уманського пов., зокрема сільські священники К. Підгурський, В. Ілляшевич, Т. Дзбановський, Н. Хмелевський, І. Леонович, І. Андрієвський, В. Корольков, Л. Мілованов. Завдяки їх роботі були передані до музею та збережені від нищення рідкісні книги, давні документи, монети, ікони, предмети церковного служіння, посуд [149, 36]. Цінні раритети віднаходили та жертвували до музею й сільські пастирі інших повітів Київської губ. Так, 1879 р. серед різних раритетів від священника с. Кагарлицької Слободи (Київський пов.) В. Іваницького музей отримав служебник П. Могили та картину “Ессе homo” художника Г. Усовського, написану з гравюри Ш. Нантейля (1606 р.); від священника с. Вищих Верещак (Чигиринський пов.) І. Жаловського – апостол київського друку 1695 р.; від священника с. Хмільної (Черкаський пов.) І. Жаловського

– давній бронзовий спис і фрагмент бронзових піхов для шаблі; від священика с. Глуховець (Бердичівський пов.) В. Бернадського – медальйон з зображенням Богоматері та св. Франциска [173, 10]

Активними учасниками краєзнавчих осередків були представники духовенства Чернігівської губ. [28, 13]. Так, член Чернігівської історико-археологічної комісії священик с. Рудки (Чернігівський пов.) К. Карпинський разом із викладачем семінарії В. Дроздовим влітку 1907 р. об'їздив 150 церков єпархії та виявив ряд предметів старовини, які лягли в основу початкового фонду єпархіального сховища старожитностей. Така успішна краєзнавча діяльність окремих представників сільського духовенства змушувала деякі наукові товариства, як-то Полтавський церковний історико-археологічний комітет, проводити активну пропагандистську роботу, спрямовану на якомога ширше залучення священиків до дослідницької діяльності [29, 39-40]. Зокрема, в одній з перших статей, присвячених окресленню задач та напрямків діяльності згаданого комітету, значилося: “Без сочувствия же и содействия духовенства Обществу трудно будет, как говорится, стать на свои ноги и выполнить свою культурно-историческую миссию” [147, 229].

Важливим напрямком краєзнавчої роботи сільського духовенства було встановлення місцезнаходження, обстеження та охорона археологічних пам'яток. Так, представники сільського кліру розглядалися як важливі суб'єкти в діяльності Комісії по дослідженню старожитностей. Зокрема, в 1852 р. вони були офіційно зобов'язані доповідати про всі випадкові археологічні відкриття та доставляти зроблені в межах Київської єпархії цінні знахідки завідувачу Комісії Л. Перовському. Крім цього, духовенство було уповноважене проводити просвітницьку роботу серед місцевих селян, з тим, щоб останні показували місця власних

випадкових археологічних знахідок та передавали раритети для подальшої відправки їх до Ермітажу [94, 2-2 зв.]. Сільські священики долучилися й до створення В.Б. Антоновичем праці “Археологическая карта Волынской губернии” (1900 р.), надсилаючи йому відомості про місцеві археологічні пам’ятки [371, 208].

Окремі сільські священики створювали навіть самостійні праці з археології. Приміром, священик с. Кудинки (Летичевський пов. Подільської губернії) П. Кудлаєвич описав розташовані поблизу населеного пункту земляні вали, висунув версії щодо їхнього походження, критично проаналізував народні перекази про них [146]. Цілком зрозуміло, що публікація священицького дослідження не просто заповнила собою невивчену гносеологічну нішу, але й привернула увагу громадськості до археологічної пам’ятки, тим самим долучившись до формування суспільного усвідомлення про необхідність її збереження.

Варто відмітити, що сільські пастирі займалися не лише історичним краєзнавством, але й географічним. Зокрема, у церковних літописах, створених ними, описувалося територіальне розташування населених пунктів, їх географічні та популяційні характеристики [137, 266]. Окремі священики за власною ініціативою ретельно нотували метеорологічні спостереження [279, 168]. Наприклад, священик с. Возсіятського (Єлизаветградський пов. Херсонської губ.) П. Поручиков протягом 50-ти років щоденно вів метеорологічні спостереження і детально нотував їх результати в своєму щоденнику. До речі, після смерті батюшки його записи потрапили до Миколаївського земельного відділу, де протягом довгих років служили спеціалістам [38, 94].

Сільське духовенство активно залучалося до збору етнографічних, топографічних та метеорологічних відомостей

різними комітетами і науковими товариствами (зрозуміло, що для цього сільські пастирі повинні були вміти користуватися термометрами, барометрами, дощомірами тощо; правильно вести необхідні записи) [253, 19].

Особливо часто послугами сільських священиків користувалося Російське географічне товариство. Так, у 1851 р. окремі парафіяльні священики сільських населених пунктів, розташованих в околицях м. Богуслава, м. Білої Церкви та м. Чигирин (Київська губ.), отримали розпорядження спостерігати за сонячним затемненням з тим, щоб потім надіслати свої записи з цього приводу до Київської духовної консисторії для подальшої відсилки їх до Російського географічного товариства [92, 2-3]. У 1852 р. товариство через місцеві консисторії просило зобов'язати “способнейших из лиц сельского духовенства” проводити спостереження за кліматом, ґрунтами, температурою тощо [74, 2]. У 1853 р. товариство звернулося з проханням поширити серед сільського духовенства програму, згідно представники кліру мали збирати та опрацьовувати географічні, етнографічні та статистичні відомості про населені пункти конкретних регіонів. Київська духовна консисторія, організовуючи практичну реалізацію цього прохання в Чигиринському пов. та, очевидно, спираючись на побажання залучати до роботи найбільш здібних духовних осіб, крім протоієрея м. Чигирин, зобов'язала долучитися до даного виду краєзнавчої діяльності священика с. Шабельників В. Татарова і священика с. Сесот П. Трезвинського [95, 2-3]. До збору необхідних відомостей сільське духовенство прагнуло залучати й Вільне економічне товариство [253, 20].

Отже, православне духовенство українських губерній Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. було помітним суб'єктом краєзнавчої роботи на селі. Творчо обдарований прошарок

духовних осіб долучався до створення самобутніх краєзнавчих праць, присвячених історії різних населених пунктів, храмів та парафій. Незаперечну суспільну цінність мала краєзнавча робота тієї частини парафіяльного кліру, представники якої фокусувалися довкола накопичення краєзнавчих відомостей, охорони пам'яток рідного краю.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дало змогу дійти наступних висновків та узагальнень.

Спеціальний предметний розгляд соціокультурної діяльності православного сільського духовенства України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., як інтелігентної, станом на сьогоднішній день в історіографії не здійснювався.

Окремі спроби поглянути на діяльність кращих представників православного парафіяльного кліру досліджуваного періоду з позицій її інтелігентності вперше були зроблені в літературі дорадянського періоду. Незважаючи на те, що тогочасні автори чітко розмежовували духовенство та інтелігенцію (в її класичному розумінні, як діячів інтелектуальної праці) у становому сенсі, для концептуального бачення окремих із них притаманним був розгляд соціокультурного поля ініціатив православного кліру та інтелігенції, як спільного, визнання споріднених напрямків суспільно корисної роботи на селі.

Представники радянської історичної науки, орієнтуючись на ідейно-класові постулати марксистсько-ленінської доктрини, схильні були розглядати духовенство як суспільний стан, діяльність якого, маючи в цілому “реакційний” характер, підпорядковувалися інтересам правлячих верств. При цьому, однак, тактика цілковитого ігнорування доробку радянських вчених є, на наш погляд, неприйнятною, тому що вона призведе до зникнення із поля зору дослідника ряду показових матеріалів, фактів, суджень, що стосуються інтелігентної діяльності духовенства і вимагають сучасної та об’єктивної оцінки.

Українська діаспорна історична література середини ХХ ст., розглядаючи ініціативи сільського священства у сфері духовно-

культурного життя українців модерної доби, головну увагу приділяла їх націотворчому значенню. Саме в діаспорній історіографії була чи не вперше звернута увага на те, що сільське духовенство не було монолітним у справі реалізації своїх позацерковних функцій: із загального масиву парафіяльного кліру виділялася когорта свідомих діячів, яким саме й були притаманні інтелігентні риси.

Сучасна історіографія досліджуваної проблематики відзначається прагненням авторів висвітлювати соціокультурну діяльність православного сільського духовенства другої половини XIX – початку XX ст., спираючись на сучасну теоретико-методологічну базу наукового дослідження. Крім переосмислення ролі парафіяльного кліру у соціально-економічному та культурно-духовному житті українського селянства, дослідження нових проявів суспільно корисних ініціатив духовних осіб, для сучасних вітчизняних та зарубіжних вчених характерним є прагнення встановити ступінь належності православного духовенства до інтелігентної верстви.

Джерельна база дисертації являє собою комплекс опублікованих та неопублікованих матеріалів, які відзначаються високим ступенем репрезентативності і достовірності для вивчення розглядуваної проблематики. Обраний комплекс методів, принципів та підходів дослідження є оптимальним для того, щоб підійти до висвітлення теми концептуально, цілісно та всебічно.

У суспільному портреті православного парафіяльного духовенства другої половини XIX – початку XX ст. прослідковуються риси, які свідчать на користь інтелігентності особистісних зусиль кращих представників сільського кліру.

Родини сільських священиків (втім, як і інших членів церковного причту), особливості їх повсякденно-побутового життя,

провідних виховних підходів були сприятливими не лише для розвитку інтелігентних рис тих осіб, які вже мали духовний сан, але й формування нових інтелігентних кадрів у їх “чистому” вигляді, що відбувалося шляхом виходу вихідців священицьких родин з духовного стану і подальшого здобуття ними професій інтелектуальної сфери. Закон 1869 р., за яким дітей церковнослужителів перестали зараховувалися до духовної верстви автоматично одразу після їхнього народження, відкрив вихідцям духовних родин широкі можливості професійної реалізації в різних галузях суспільного буття.

При цьому, однак, той контингент вихідців духовних родин, які, за традицією духовної верстви наслідувати професійний шлях батьків, обирали для себе сферу пастирського служіння, мали багато можливостей реалізувати свій внутрішньо-активний потенціал в інтелігентній сфері шляхом здійснення цілого ряду церковних і позацерковних функцій.

Якщо церковні функції сільського кліру торкалися передусім виконання парафіяльними пастирями своїх безпосередніх обов’язків, пов’язаних зі службою у церкві та забезпеченням духовно-релігійних потреб вірян, то позацерковні були саме тим плацдармом, на якому базувалася реалізація інтелігентних ініціатив, що мали виражену соціокультурну спрямованість.

Різновекторність позацерковних функцій сільського духовенства показово відображувало церковне проповідництво – оригінальне явище соціокультурного життя другої половини XIX – початку XX ст., яке було головним засобом усної роботи парафіяльного кліру із сільською громадою. Тематика, яка висвітлювалася пастирями з церковного амвону, була представлена широким спектром питань і, крім духовно-релігійно-богословських аспектів, відображала погляди духовних осіб на проблеми громадського,

культурного, родинно-побутового життя парафії, містила практичні настанови щодо розвитку цих та інших сфер суспільного буття громади.

Крім багатоманіття суспільних сфер, яких торкалося виховне слово сільських священиків, проповідництво віддзеркалювало особливості соціальних контактів духовенства з населенням парафій. Незважаючи на те, що сільський священик, будучи втягнутим в орбіту об'єктивних законів соціального розвитку, фактично не міг бути авторитетом для всіх суспільних верств, у площині взаємовідносин парафіяльного пастиря та сільської громади прослідковувалася характерна закономірність: чим відповідальніше ставився священик до своїх обов'язків, чим більшою була широта його позацерковних функцій, чим відвертішим та справедливішим він був з пересічними хліборобами, тим соціально здоровішими були стосунки пастиря із односельцями.

Практична позацерковна діяльність кращих представників парафіяльного кліру, в якій у другій половині XIX – на початку XX ст. втілювалися в життя інтелігентні ініціативи православного священства, передбачала здійснення основних функцій, що торкалися двох великих сфер суспільного буття – соціально-економічної та культурно-просвітницької, а саме: надання медичної допомоги, боротьба за підняття рівня суспільної моралі, громадська активність, поширення передового сільськогосподарського досвіду, розвиток початкової освіти, пропагування друкованого слова, краєзнавча робота на селі.

Інтелігентна активність сільського духовенства, спрямована на збереження фізичного і духовного здоров'я односельців мала профілактичний та практичний зміст. Ініціативи духовних осіб, що мали на меті охорону здоров'я сільського населення, фокусувалася в основному довкола надання парафіянам нескладної лікувальної

допомоги, медикаментів та порад медичного профілю. Незаперечне суспільне значення мала робота священиків, направлена на профілактичне попередження хвороб в середовищі сільської громади, серед яких особливо помітну користь мала антиепідемія діяльність. Внутрішні мотиви, що спонукали представників парафіяльного духовенства братися за надання лікувальної допомоги односельцям, лежали у площині особистісних переконань священиків, їх орієнтації на високі моральні постулати християнства про милосердя, любов до ближнього, взаємодопомогу між людьми. Крім цього, визначальними моментами для обрання медичної практики, як сфери позацерковної активності, для парафіяльних священиків були оптимальні кондиції соціальних взаємозв'язків “пастир – громада”, високий рівень освіченості та персональної відповідальності носіїв духовного сану.

Комплекс перерахованих моментів визначав і ту обставину, що основна маса інтелігентно налаштованого сільського духовенства значно активніше бралася за оптимізацію духовно-морального здоров'я пастви. Втім, слід пам'ятати, що більша увага до цієї сфери з боку духовенства була зумовлена й тим фактом, що її вимагали безпосередні обов'язки, покладені на священиків, як на “лікарів людських душ”.

Боротьба за моральність односельців у позацерковній діяльності сільських кліриків зосереджувалася довкола подолання соціально небезпечних явищ в середині сільської громади. Провідне місце в цій діяльності належало антиалкогольній боротьбі, адже пияцтво було одним із провідних антисоціальних явищ, що чинило деструктивний вплив не лише на морально-духовний стан парафіяльного населення, але й негативно позначалося на соціально-економічній та культурній сферах.

Активна суспільна позиція носіїв духовного сану стосовно

викорінення зазначеної вади суспільного життя включала до свого складу як суто особисті елементи боротьби з надмірним вживанням спиртних напоїв (антиалкогольне проповідництво, поширення наукової інформації, ініціювання закриття питних закладів, подолання традиційних стереотипів щодо зловживання спиртним), так і дії, спрямовані на мобілізацію спільних громадських зусиль на вирішення проблеми (організація товариств тверезості). Якісні показники результативності антиалкогольної діяльності сільських священиків у кожному конкретному випадку залежали не лише від рівня їхньої особистої наполегливості, але й від урядових заходів, активності громадськості, загального культурно-історичного фону різних територій.

Досить різноплановою, але при цьому не менш суперечливою, була громадська діяльність парафіяльного православного духовенства українських губерній другої половини XIX – початку XX ст. Виконання ряду громадських функцій (повідомлення населенню офіційних постанов, участь у соціологічних дослідженнях) відносилось до безпосередніх позацерковних обов'язків священства, однак якісний рівень здійснення цієї роботи значною мірою залежав від відповідальності та громадсько-правової грамотності парафіяльних кліриків.

Підвищення рівня громадської активності православного сільського духовенства наряду залежало від загострення суспільно-політичної ситуації в державі чи конкретному регіоні. Так, розгортання воєнних кампаній стимулювало благодійницькі ініціативи священиків, акумулювало їх зусилля, спрямовані на підтримку соціально незахищених верств населення. У період соціальних, аграрних, революційних конфронтацій, особливо на початку XX ст., свідомо частина православного сільського духовенства нерідко виступала в ролі тієї сили, що прагнула

відновити суспільну рівновагу.

Показовою рисою громадської позиції кращих представників духовної верстви, що була специфічно-притаманною для інтелігенції, на рубежі ХІХ – початку ХХ ст. стала активна політична діяльність. Політичні нахили сільських кліриків були представлені широким спектром уподобань, починаючи від консервативних і закінчуючи ліберально-демократичними. Частина православного священства, критично оцінюючи вимоги часу, надавала перевагу україноцентристським позиціям та переконливо їх відстоювала, що справляло позитивний вплив на розвиток національного руху.

При цьому, однак, у середовищі інтелігентно налаштованого духовенства виділялася та частина пастирів, яка свідомо прагнула уникнути участі у громадсько-політичному житті країни, зосереджуючи більшу увагу на виконанні безпосередніх пастирських обов'язків і тих позацерковних функцій, які перебували в площині культурно-духовного чи господарського життя.

Повсякденна господарська діяльність сільського священства, зважаючи на особливості соціального положення парафіяльних пастирів, укладу їх побутового та родинного життя, була тісно пов'язана із працею на землі. Найбільш освічені та суспільно свідомі представники православного кліру, тримаючи в полі зору досягнення тогочасної аграрної науки, намагалися втілювати передовий досвід ведення сільського господарства у власній аграрній практиці, впроваджували оригінальні підходи, спрямовані на оптимізацію різних сільськогосподарських галузей. Авторитет інтелігентно налаштованих пастирів серед представників сільської громади сприяв поширенню новітніх аграрних підходів і в господарства пересічних хліборобів. Досить дієвими заходами, які мали пряме відношення до оптимізації різних сільськогосподарських

ланок, в яких було зайняте українське селянство, були також ознайомлення хліборобів із спеціалізованою літературою аграрного профілю, організація експериментальних дослідних ділянок, викладання предметів сільськогосподарського профілю у церковнопарафіяльних школах. Усе це в свою чергу чинило позитивний вплив на підняття загальної культури ведення сільського господарства у селах Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.

Одним із найбільш показових напрямків інтелігентної роботи парафіяльного духовенства в культурно-просвітницькій сфері був розвиток початкової освіти. Представники православного сільського кліру, будучи свідомими вимог часу, виступали в ролі основних ініціаторів відкриття провідних закладів початкової освіти на селі досліджуваного періоду – церковнопарафіяльних шкіл. При цьому саме парафіяльні пастирі бралися за вирішення цілої низки проблем (як основоположних, так і дріб'язкових), що напряду стосувалися функціонування шкіл, забезпечення їх окремим приміщенням, вирішення матеріально-технічних потреб, безпосередньої організації навчального процесу.

Серед особливо знакових ініціатив сільського духовенства у сфері початкової освіти, що мали виражену гуманістичну спрямованість та чітке інтелігентне забарвлення, відносилися персональні зусилля пастирів щодо формування позитивної громадської думки про необхідність здобуття освіти, залучення якомога більшої кількості дітей до навчання у церковнопарафіяльних школах та школах грамоти, зусилля благодійного характеру в частині виділення приміщень для занять та їх облаштування, забезпечення учнів необхідним приладдям і навчальною літературою, сприяння (передусім організаційного плану) процесу розширення мережі початкових навчальних закладів,

при чому не лише виключно тих, якими опікувалося духовне відомство, але й міністерських і земських осередків початкової освіти.

Поза увагою українського сільського духовенства другої половини XIX – початку XX ст. не залишалися й досить нагальні для даного хронологічного періоду питання, що торкалися освіченості дорослих членів суспільства. На підняття загального рівня грамотності пересічних хліборобів представники парафіяльного духовенства, які розуміли гостроту цієї вимоги часу, намагалися вплинути шляхом інтелігентної роботи в бібліотечній сфері. Попри ряд проблем (в першу чергу фінансових та організаційних), інтелігентно налаштовані сільські священики, спираючись передусім на власні знання та досвід, здобуті не в останню чергу завдяки самоосвіті, докладали зусилля задля розвитку церковних та парафіяльних книгозбірень, організації тематичних читань просвітницького характеру.

У цілому саме розділ позацерковних функцій православного сільського духовенства, реалізація якого здійснювалася у сфері поширення друкованого слова, був для парафіяльних кліриків одним із найбільш зручних плацдармів для масового культурного просвітництва сільських громад.

Специфічним напрямком інтелігентної активності православного сільського духовенства України модерної доби була краєзнавча робота. Творчий характер цієї діяльності дає підстави стверджувати, що вона не набула масового характеру, а охоплювала лише тих носіїв духовного сану, хто відчував у собі схильність та мав достатній освітній рівень для критичного аналізу джерел та створення самобутніх краєзнавчих праць. Переважна ж більшість сільського священства долучалася до краєзнавчої роботи шляхом написання церковнопарафіяльних літописів, збору джерельних

даних, віднаходження старожитностей з метою їх подальшого опрацювання та збереження. Краєзнавчі ініціативи сільського духовенства не лише сприяли формуванню дорадянського історіографічного фонду та розширенню джерельної бази, але й створили умови для збереження цілого ряду історичних цінностей і пам'яток.

Загалом, інтелігентна діяльність кращих представників сільського духовенства України другої половини XIX – початку XX ст. органічно вписувалася у соціокультурне життя українського селянства модерної доби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. А. Церковно-приходская школа и церковный хор в с. Слободо-Потоке // Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям. – 1884. – № 12. – С. 249-251.
2. А. К. Пример достойный подражания / К. А. // Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям. – 1885. – № 49. – С. 1004-1007.
3. А. Ц. Что должен делать пастырь для привлечения прихожан своих к храму Божию? / Ц. А. // Киевские епархиальные ведомости. – 1893. – № 16. – Часть неофициальная. – С. 417-420.
4. Административные меры для противодействия пьянству // Киевские епархиальные ведомости. – 1893. – № 7. – Часть неофициальная. – С. 190-195.
5. Акимов В. Книга в деревне / В. Акимов // Журнал министерства народного просвещения. – СПб. : Сенатская типография, 1906. – Сентябрь. – Отдел по народному образованию. – С. 11-65.
6. Андриевский В. Православный пастырь и русская интеллигенция в эпоху 60-х годов / В. Андриевский // Руководство для сельских пастырей. – 1907. – № 40. – С. 125-133.
7. Андриевский В. Православный пастырь и русская интеллигенция в эпоху 60-х годов / В. Андриевский // Руководство для сельских пастырей. – 1907. – № 41. – С. 149-159.
8. Архангельский Н. О состоянии Хотуничской церковной библиотеки в 1898 году / Н. Архангельский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1899. – № 18. – С. 612-620.
9. Асауленко О. Роль епітимії у моральному вихованні суспільства (на досвіді Полтавської єпархії ХІХ століття) /

О. Асауленко // Український історичний збірник. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 12. – С. 100-106.

10. Базилевич С. Венок на могилу священника отця Павла Васютинського / С. Базилевич // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1904. – № 9. – С. 313-316.

11. Безносова О. В. Стан православної церкви у середині ХІХ – на початку ХХ ст. як основний фактор виникнення народних реформаційних рухів (на прикладі Катеринославської єпархії) / О. В. Безносова // Вісник Дніпропетровського університету. – Серія: Історія та археологія. – Д., 2007. – Вип. 15. – С. 85-95.

12. Беленький В. Особый способ открытия сельской школы // Полтавские епархиальные ведомости. – 1873. – № 2. – Часть неофициальная. – С. 42-48.

13. Белков Х. Приходский священник и школа / Х. Белков // Церковно-приходская школа. – 1888. – Март. – С. 3-18.

14. Борщевич В. Український священник Никанор Пашкевич (до сторіччя з дня народження) / В. Борщевич // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне : РДГУ, 2008. – Вип. 12. – С. 113-119.

15. Бояровский С. О пастырских мерах к искоренению пьянства в народе / С. Бояровский // Руководство для сельских пастырей. – 1890. – № 10. – С. 271-279.

16. Брояковский С. Приходская библиотека и читальня / С. Брояковский // Руководство для сельских пастырей. – 1903. – № 19. – С. 39-44.

17. Буланова Н. М. Духовенство на Катеринославщині в останній чверті ХVІІІ – ХІХ ст. / Н. М. Баранова // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Д. : Видавництво ДНУ, 2005. – Вип. 3. – С. 177-187.

18. Введение преподавания сельского хозяйства в церковно-учительских школах и курсах духовного ведомства // Вера и разум. – Т. 3. Листок для Харьковской епархии. – 1891. – № 6. – С. 118.

19. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви (репринтне видання). – К., 1998. – Т. III. – 390 с.

20. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви (репринтне видання). – К., 1998. – Т. IV. Частина перша. – 384 с.

21. Воскресная церковно-приходская народная библиотека // Церковно-приходская школа. – 1888. – Сентябрь. – С. 56-59.

22. Вред от курения табаку // Руководство для сельских пастырей. – 1890. – № 15. – С. 440.

23. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1898 год. – СПб. : Синодальная типография, 1901. – 224 с.

24. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода: Об открытии детям духовенства путей к обеспечению своего существования на всех поприщах гражданской деятельности // Киевские епархиальные ведомости. – 1869. – № 12. – Отдел первый. – С. 70-71.

25. Галкин И. К вопросу о церковных библиотеках / И. Галкин // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1906. – № 16. – С. 534-540.

26. Г-в Т. Поучение к сельским прихожанам о том, что такое храм Божий / Т. Г-в // Киевские епархиальные ведомости. – 1878. – № 19. – Отдел второй. – С. 519-523.

27. Г-в Т. Поучение к сельским прихожанам / Т. Г-в // Киевские епархиальные ведомости. – 1878. – № 11. – Отдел второй. – С. 317-321.

28. Гейда О. С. Розвиток церковно-історичного краєзнавства на

Чернігівщині у другій половині XVII – на початку XX ст. : автореф. дис. ... к.і.н. : спец. 07.00.01 “Історія України” / О. С. Гейда. – К., 2005. – 19 с.

29. Гладкий С. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України на початку XX століття / С. Гладкий. – Запоріжжя, 1997. – 50 с.

30. Гладкий С. О. Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку XX століття : автореф. дис. ... к.і.н. : спец. 07.00.01 “Історія України” / С. О. Гладкий. – Запоріжжя, 1997. – 16 с.

31. Гордиевский И. К толкам о перемещении священников / И. Гордиевский // Киевские епархиальные ведомости. – 1896. – № 6. – Часть неофициальная. – С. 213-223.

32. Горпинченко І. В. Благодійна діяльність православної церкви в Україні другої половини XIX ст.: історіографія проблеми / І. В. Горпинченко // Гілея: науковий вісник. – К. : ВІРУАН, 2011. – Вип. 51. – С. 164-168 с.

33. Грекулов Е. Нравы русского духовенства / Е. Грекулов. – СПб. : Nevzorov Haute Ecole, 2011. – 95 с.

34. Грекулов Е. Ф. Православная церковь – враг просвещения / Е. Ф. Грекулов. – М. : Издательство Академии наук СССР, 1962. – 192 с.

35. Грекулов Е. Ф. Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX – начало XX в.) / Е. Ф. Грекулов. – М. : Наука, 1969. – 184 с.

36. Григоровский Г. Церковная народная библиотека и ее просветительное значение / Г. Григоровский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1899. – № 7. – С. 244-250.

37. Грозный Д. А. Місіонерська діяльність парафіяльного духовенства в XIX ст. (на матеріалах Ананьївського повіту Херсонської губернії) / Д. А. Грозный // Інтелігенція і влада. Серія:

Історія. – Одеса : Астропринт, 2004. – Вип. 3. – С. 18-23.

38. Губская Т. Н. Военное духовенство и священники Николаева. Исторические очерки / Т. Н. Губская. – Николаев : Издательство Ирины Гудым, 2006. – 212 с.

39. ДАКО, ф. 1. Киевское губернское правление, оп. 9, спр. 48. Дело об описи земли из владения церковного причта села Каменки Сквирского уезда под устройство 2 пути Фастов – Ровно (26 января 1891 г. – 13 февраля 1893 г.). – 25 арк.

40. ДАКО, ф. 1. Киевское губернское правление, оп. 230, спр. 47. Дело об утверждении проекта на расширение церкви в с. Нечаевой Чигиринского уезда (1894 г.). – 7 арк.

41. ДАКО, ф. 2. Канцелярия Киевского губернатора, оп. 6, спр. 235. Дело по докладной записке священника Сикорского на отобрание псаломщиком Яцковским и пристава Зражевского за несоблюдение обрядов православной веры (8 мая 1870 г.). – 22 арк.

42. ДАКО, ф. 2. Канцелярия Киевского губернатора, оп. 7, спр. 115. Дело Киевского Епископа Порфирия по делу о Священнике Витвицком и Янковском (17 марта 1871 г. – 23 января 1873 г.). – 9 арк.

43. ДАКО, ф. 2. Канцелярия Киевского губернатора, оп. 8, спр. 163. Дело по прошению крестьян с. Юзефовки с жалобой на противозаконные поступки местного священника Дмитрия Мельникова (19 апреля – 8 июня 1872 г.). – 10 арк.

44. ДАКО, ф. 2. Канцелярия Киевского губернатора, оп. 8, спр. 174. Дело по заявлению благочинного Павла Ерофеева о нанесении ему и другим священникам помещиком Бабакиным оскорблений (10 апреля 1872 г.). – 10 арк.

45. ДАКО, ф. 2. Канцелярия Киевского губернатора, оп. 8, спр. 254. Дело по прошению общества крестьян с. Драбовки об оставлении у них на приходе священника Мефодия Олтаржевского

(31 июля 1872 г.). – 3 арк.

46. ДАКО, ф. 2. Канцелярия Киевского губернатора, оп. 8, спр. 279. Дело о неблаговидных поступках священников Киевской губернии (1872 г.). – 41 арк.

47. ДАКО, ф. 2. Канцелярия Киевского губернатора, оп. 44, спр. 94. Дело по ходатайству священника Иоанна Чернавина о разрешении ему открыть читальню при церковно-приходской школе в с. Пишках Канев. уезда (12 января 1907 г.). – 14 арк.

48. ДАКО, ф. 2. Канцелярия Киевского губернатора, оп. 145, спр. 609. Ведомость состояния зданий и количества прихожан православных церквей в Уманском уезде (6 апреля 1857 г.). – 17 арк.

49. ДАКО, ф. 2. Канцелярия Киевского губернатора, оп. 145, спр. 666. Дело по предписанию генерал-губернатора об отстранении от должности волостного писаря Жмигельского за отказ крестить сына у православного священника (18 июня – 1 сентября 1863 г.). – 5 арк.

50. ДАКО, ф. 2. Канцелярия Киевского губернатора, оп. 181, спр. 77. Дело о распространившихся между крестьянским обществом Уманского уезда и в особенности в селах Ладыжинке и Текучем толках будто приходские священники не будут впредь назначаться епархиальным начальством, а предоставлено будет прихожанам нанимать кого сами пожелают, и в предупреждение подобных толков разъяснение крестьянам их обязанностей и распоряжений правительства (24 января 1866 г.). – 37 арк.

51. ДАКО, ф. 4, оп. 59, спр. 210б. Протоколы заседаний по продовольственному столу за 1912 г. (1912 г.). – 416 арк.

52. ДАКО, ф. 36. Киевский губернский землемер, оп. 1, спр. 991. Указы о порядке объявления приговоров советных судов; о правилах для детей священнослужителей казачьего происхождения и др. вопросам (5 января 1851 г. – 13 февраля 1852 г.). – 125 арк.

53. ДАКО, ф. 183. Прокурор Киевского окружного суда, оп. 1, спр. 229. Дело по обвинению группы крестьян с. Люменец Бердичевского уезда в нанесении побоев священнику Романовскому (14 мая – 11 ноября 1883 г.). – 56 арк.

54. ДАОО, ф. 37. Херсонская духовная консистория, оп. 1, спр. 1782. Дело о церквях и белом духовенстве (1857 г.). – 127 арк.

55. ДАОО, ф. 37. Херсонская духовная консистория, оп. 1, спр. 1861. Дело о превратном толковании Высочайшего Манифеста крестьянам священником Иоанном Полянским и о непомерных поборах с крестьян священника Поликарпа Швачки (2 мая – 4 июля 1861 г.). – 19 арк.

56. ДАОО, ф. 37. Херсонская духовная консистория, оп. 1, спр. 2139. Дело о содействии духовенства к предохранению от холеры (27 июня 1866 г.). – 9 арк.

57. ДАОО, ф. 37. Херсонская духовная консистория, оп. 1, спр. 2144. Дело о заведении церковных летописей (11 ноября 1866 г. – 11 февраля 1868 г.). – 5 арк.

58. ДАОО, ф. 37. Херсонская духовная консистория, оп. 1, спр. 2429. Дело о сельских школах и училищных советах (8 апреля 1871 г. – 11 марта 1872 г.). – 31 арк.

59. ДАОО, ф. 37. Херсонская духовная консистория, оп. 1, спр. 2493. Дело о пожертвованиях в пользу голодающих в Херсонской губернии (4-8 декабря 1873 г.). – 2 арк.

60. ДАОО, ф. 37. Херсонская духовная консистория, оп. 1, спр. 2504. Дело о назначении законоучителей и распусчении некоторых школ (14 января 1874 г. – 4 января 1875 г.). – 41 арк.

61. ДАОО, ф. 37. Херсонская духовная консистория, оп. 1, спр. 2732. Дело о применении закона 26 мая 1869 года к детям духовенства приписавшимся до издания этого закона к податным сословиям (14 апреля 1877 г.). – 4 арк.

62. ДАОО, ф. 37. Херсонская духовная консистория, оп. 1, спр. 2756. Дело о единовременном пособии священника села Калантаева Феофана Порудеева (30 сентября 1877 г. – 2 августа 1890 г.). – 17 арк.

63. ДАОО, ф. 37. Херсонская духовная консистория, оп. 1, спр. 2947. Дело об объявлении духовенству вести себя хорошо (12-20 декабря 1877 г.). – 2 арк.

64. ДАОО, ф. 37. Херсонская духовная консистория, оп. 1, спр. 3148. Дело о доставлении господину Обер-прокурору Святейшего Синода сведений о духовных лицах посвящающих свои труды на пользу охранения народного здоровья (1 мая 1881 г. – 22 февраля 1882 г.). – 110 арк.

65. ДАОО, ф. 37. Херсонская духовная консистория, оп. 1, спр. 3359. Дело о том, какие священники не преподают Закона Божия в находящихся в их приходах училищах и по каким причинам (10 июня 1884 г. – 17 января 1885 г.). – 7 арк.

66. ДАОО, ф. 37. Херсонская духовная консистория, оп. 2а, спр. 419. Ведомости и церквях и послужные списки духовенства Александрийского уезда (1914 г.). – 286 арк.

67. ДАОО, ф. 37. Херсонская духовная консистория, оп. 2а, спр. 420. Клировая ведомость Александро-Невской церкви села Ново-Александровка, Херсонского уезда и епархии за 1914 г. (1914 г.). – 181 арк.

68. ДАОО, ф. 37. Херсонская духовная консистория, оп. 2а, спр. 425. Клировые ведомости церквей Тираспольского округа за 1914 г. (1914 г.). – 298 арк.

69. ДАОО, ф. 37. Херсонская духовная консистория, оп. 2а, спр. 543. Формулярные списки священно- и церковнослужителей и их семейств, Тираспольского уезда, по ведомству Благодчинного протоиерея Василия Ивашкевича. – 156 арк.

70. ДАОО, ф. 37. Херсонская духовная консистория, оп. 2а, спр. 630. Формулярные списки о церквах и причтах 2-го Александрийского благочиннического округа, Херсонской епархии, за 1890-й год (1890 г.). – 108 арк.

71. ДАОО, ф. 37. Херсонская духовная консистория, оп. 2а, спр. 631. Формулярные списки причтов церквей благочиния 4-го округа Александрийского уезда Херсонской епархии за 1890-й год (1890 г.). – 119 арк.

72. ДАОО, ф. 67. Кандельское сельское правление, оп. 1, спр. 307. Дело о сельских школах, учителях и о доставлении сведений (1892 г.). – 27 арк.

73. ДАОО, ф. 762. Балтское духовное правление, оп. 1, спр. 167. Дело о приеме детей духовенства в училища (8 марта 1851 г. – 10 марта 1852 г.). – 11 арк.

74. ДАОО, ф. 762. Балтское духовное правление, оп. 1, спр. 176. Дело о предоставлении сведений Русскому географическому обществу о климате, почве и температуре (6 марта – 5 мая 1852 г.). – 5 арк.

75. ДАОО, ф. 762. Балтское духовное правление, оп. 1, спр. 177. Дело о злоупотреблении по службе священника церкви с. Шершинец Зинькевичем (4 июня – 4 октября 1852 г.). – 10 арк.

76. ДАОО, ф. 762. Балтское духовное правление, оп. 1, спр. 182. Дело о награждении духовенства (12 декабря 1853 г. – 14 декабря 1855 г.). – 28 арк.

77. ДАОО, ф. 762. Балтское духовное правление, оп. 1, спр. 199. Дело о назначении денежного пособия священно- и церковнослужителям (1864 г.). – 43 арк.

78. ДАОО, ф. 762. Балтское духовное правление, оп. 1, спр. 212. Указ Консистории от 25 ноября 1857 г. о призыве лиц духовного звания на военную службу (25-30 ноября 1857 г.). – 4 арк.

79. ДАЧО, ф. 120. Инспектор народных училищ 3-го района Черкасского уезда Киевской губернии, оп. 1, спр. 14. Ведомости и отчеты о состоянии училищ в уезде и переписка с училищами о поведении учеников (январь 1913 г. – сентябрь 1915 г.). – 71 арк.

80. ДАЧО, ф. 150. Благодичный 1 округа Звенигородского уезда, оп. 1, спр. 1. Указы Киевской духовной консистории и рапорты священников об отводе церквам земельных участков, об открытии в селах церковно-приходских школ, об использовании церковных денежных сумм и по другим вопросам (1872 г.). – 117 арк.

81. ДАЧО, ф. 348. Благодичный 5 округа Черкасского уезда, оп. 1, спр. 11. Отчеты приходских священников о помощи семьям солдат и раненым солдатам (8 февраля 1904 г. – 23 марта 1910 г.). – 46 арк.

82. ДАЧО, ф. 348. Благодичный 5 округа Черкасского уезда, оп. 1, спр. 20. Переписка по заявлению священника м. Вязовка Пащевского обвинившего псаломщика и церковного старосту этого села о ведении социал-демократической агитации; переписка о перемещениях и назначениях низших служителей причта (26 января – 29 декабря 1907 г.). – 27 арк.

83. ДАЧО, ф. 348. Благодичный 5 округа Черкасского уезда, оп. 1, спр. 33. Переписка с консисторией, приходскими священниками и другими учреждениями и церковными организациями о сборе денег на школы, постройку храмов, благотворительные и миссионерские цели и о ремонте церквей и причтовых построек (15 января – 21 декабря 1901 г.). – 77 арк.

84. ДАЧО, ф. 485. Благодичный Золотоношского уезда Полтавской епархии, оп. 1, спр. 258. Дело по обвинению в воровстве и прелюбодеянии священника Григория Бачинского казаком села Чеховки Павлом Шмулевским (27 февраля – 12 мая 1851 г.). – 15 арк.

85. ДАЧО, ф. 485. Благодичинный Золотоношского уезда Полтавской епархии, оп. 1, спр. 284. Указы Полтавской духовной консистории и Переяславского духовного правления о порядке определения детей духовенства на военную службу, о сборе пожертвований в пользу Александрийского патриарха и по др. вопросам (2 августа – 23 октября 1853 г.). – 34 арк.

86. ДАЧО, ф. 485. Благодичинный Золотоношского уезда Полтавской епархии, оп. 1, спр. 298. Тетрадь для записи добровольных пожертвований на сооружение памятника поэту Жуковскому (23 ноября 1854 г.). – 3 арк.

87. ДАЧО, ф. 660. Чигиринское духовное правление, оп. 1, спр. 2. Указы правительствующего Синода по церковному ведомству, руководящие указания и хозяйственной деятельности церквей и церковнослужителей за 1779 – 1880 годы (1779 г. – 26 ноября 1880 г.). – 113 арк.

88. ДАЧО, ф. 660. Чигиринское духовное правление, оп. 1, спр. 191. Дело о нарушении правил поведения священником села Масловой В. Гдешинским (4 апреля 1854 г. – 10 апреля 1855 г.). – 12 арк.

89. ДАЧО, ф. 660. Чигиринское духовное правление, оп. 1, спр. 1754. Переписка с Киевской духовной консисторией об обязанностях священников разбираться в родстве между желающими вступить в бракосочетание (6-19 апреля 1849 г.). – 2 арк.

90. ДАЧО, ф. 660. Чигиринское духовное правление, оп. 1, спр. 1783. Переписка по указу Киевской духовной консистории о разрешении Ромтейку входить на колокольни для наблюдений (9-22 июня 1850 г.). – 5 арк.

91. ДАЧО, ф. 660. Чигиринское духовное правление, оп. 1, спр. 1796. Переписка с Киевской духовной консисторией об устройстве сельскохозяйственной выставки (31 июля – 25 августа

1850 г.). – 2 арк.

92. ДАЧО, ф. 660. Чигиринское духовное правление, оп. 1, спр. 1805. Переписка о предписании священнослужителям наблюдать за солнечным затмением 2 июля 1851 г. (16 июня – 22 июня 1851 г.). – 3 арк.

93. ДАЧО, ф. 660. Чигиринское духовное правление, оп. 1, спр. 1816. Переписка с Киевской духовной консисторией по вынесению благодарности священнослужителям (10-14 августа 1851 г.). – 3 арк.

94. ДАЧО, ф. 660. Чигиринское духовное правление, оп. 1, спр. 1877. Переписка с Киевской духовной консисторией о доставлении сведений об археологических открытиях (23 июня – 3 июля 1853 г.). – 3 арк.

95. ДАЧО, ф. 660. Чигиринское духовное правление, оп. 1, спр. 1878. Переписка с Киевской духовной консисторией о доставлении сведений Русскому географическому обществу для описания России (6-9 октября 1853 г.). – 4 арк.

96. ДАЧО, ф. 660. Чигиринское духовное правление, оп. 1, спр. 1936. Переписка о запрещении священнику Гречановскому священнодействовать в связи с прохождением врачебной комиссии (22 марта – 15 июня 1854 г.). – 14 арк.

97. ДАЧО, ф. 660. Чигиринское духовное правление, оп. 1, спр. 1950. Переписка с Киевской духовной консисторией о присылке 25 экземпляров печатных букварей (13-29 марта 1854 г.). – 12 арк.

98. ДАЧО, ф. 660. Чигиринское духовное правление, оп. 1, спр. 1989. Переписка с Киевской духовной консисторией по докладу ветеринарного врача о бешенстве собак (1 марта 1856 г. – 26 мая 1857 г.). – 11 арк.

99. ДАЧО, ф. 660. Чигиринское духовное правление, оп. 2, спр. 179. Дело о присылке в Киевскую духовную консисторию

сведений, необходимых для составления описания Киевской епархии (12 апреля 1851 г. – 29 января 1852 г.). – 15 арк.

100. ДАЧО, ф. 660. Чигиринское духовное правление, оп. 2, спр. 185. Указ Киевской духовной консистории о применении особого колокольного звона во время выюг и метелей (23 октября 1851 г.). – 3 арк.

101. ДАЧО, ф. 660. Чигиринское духовное правление, оп. 2, спр. 210. Мнения и отзывы священников о распространении грамотности в народе, об охране нравственности, о борьбе с пьянством и др. (27 августа 1865 г. – 28 декабря 1866 г.). – 24 арк.

102. ДАЧО, ф. Р-5950. Городинець Іван Сергійович – заслужений учитель України, краєзнавець, оп. 1, спр. 28. Листи до Городинця І.С. Рубана О.М., основною темою яких є бій очолюваного ним партизанського загону з німецькою військовою частиною в с. Безпальче 9 грудня 1918 р. Лист від 12 жовтня 1967 р. – спогади про умови життя на селі до революції (6 березня 1967 р. – 16 лютого 1976 р.). – 69 арк.

103. Дело пастыря при мобилизации // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1904. – № 18. – Часть неофициальная. – С. 623-625.

104. Деятельность одного из церковно-приходских попечительств Киевской губернии // Киевские епархиальные ведомости. – 1871. – № 17. – Отдел второй. – С. 406-410.

105. Деятельность пастыря Церкви по исполнению долга врачевания нравственных недугов своей паствы // Руководство для сельских пастырей. – 1890. – № 15. – С. 418-426.

106. Диякон-садовод // Руководство для сельских пастырей. – 1912. – № 46. – С. 269-270.

107. Діанова Н. М. Участь православного духовенства в роботі Таврійської вченої архівної комісії (1887 – 1917 рр.) / Н. М. Діанова

// Гілея: науковий вісник. – К. : ВІРУАН, 2011. – Вип. 50. – С. 42-47.

108. Донесение священника Александровской церкви с. Чутова Полтавского уезда, Григория Коломинского, от 26 Ноября, Его Преосвященству, Иоанну, Епископу Полтавскому и Переяславскому // Полтавские епархиальные ведомости. – 1870. – Часть официальная. – С. 22-23.

109. Ж-ий. Один из наших народных недугов и его смертельный враг / Ж-ий // Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям. – 1885. – № 27. – С. 586-595.

110. Жилюк С. І. Російська православна церква на Волині (1793 – 1917 рр.) / С. І. Жилюк. – Житомир : Журфонд, 1996. – 174 с.

111. Зданевич И. Ответ на заметку: “к вопросу об улучшении благосостояния сельского духовенства” / И. Зданевич // Киевские епархиальные ведомости. – 1896. – № 12. – Часть неофициальная. – С. 470-476.

112. Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра / П. Знаменский. – Казань : Университетская типография, 1873. – 851 с.

113. Значение медицинских сведений о помощи в несчастных случаях в свете издание картин “Первая помощь в несчастных случаях до прибытия врача” // Вера и разум. – Т. 3. Листок для Харьковской епархии. – 1891. – № 17. – С. 472-474.

114. Зосимовский З. В. Есть ли у русских религия? / З. В. Зосимовский. – СПб. : Типография журнала “Строитель”, 1911. – 564 с.

115. И. М. Идеальная сторона священнического звания сравнительно с другими званиями (Слово семинариста семинаристам) / М. И. // Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям. – 1889. – № 32. – С. 758-766.

116. Из моей пастырской практики // Полтавские епархиальные

ведомости. – 1907. – № 15. – Часть неофициальная. – С. 746-749.

117. Из отчета за 1907 г. волынского архиепископа Антония синоду о борьбе священников с революционной пропагандой в деревне // Царизм в борьбе с революцией 1905 – 1907 гг. Сборник документов / Под ред. А.К. Дрезена. – М. : Государственное социально-экономическое издательство, 1936. – С. 232.

118. Известия и заметки // Вера и разум. – Т. 3. Листок для Харьковской епархии. – 1891. – № 1. – С. 6-18.

119. Известия и заметки // Руководство для сельских пастырей. – 1890. – № 17. – С. 496.

120. Извлечение из всеподданнейшего отчета обер-прокурора святейшего Синода графа Толстого по ведомству православного исповедания за 1867 год // Киевские епархиальные ведомости. – 1869. – № 8. – Отдел второй. – С. 313-322.

121. Извлечение из всеподданнейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1866 год // Киевские епархиальные ведомости. – 1868. – № 7. – Отдел второй. – С. 285-306.

122. Извлечение из всеподданнейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1866 год // Киевские епархиальные ведомости. – 1868. – № 8. – Отдел второй. – С. 333-341.

123. К вопросу о ремесленном образовании для детей духовенства // Вера и разум. – Т. 3. Листок для Харьковской епархии. – 1891. – № 19. – С. 521-522.

124. К вопросу о церковно-приходских библиотеках // Полтавские епархиальные ведомости. – 1883. – № 14. – Часть неофициальная. – С. 720-725.

125. Каблиц И. И. Интеллигенция и народ в общественной жизни России / И. И. Каблиц. – СПб. : Типография Н.А. Лебедева,

1886. – 305 с.

126. Казьмирчук М. Г. Початкова школа в с. Кальнику: соціальний аспект / М. Г. Казьмирчук // Наука. Релігія. Суспільство. – 2007. – № 2. – С. 39-44.

127. Как вести внебогослужебные чтения для народа // Руководство для сельских пастырей. – 1890. – № 15. – С. 434-440.

128. Какими средствами бороться духовенству с насаждаемыми в деревне в последнее время неверием, революцией и анархией // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1906. – № 23. – С. 777-784.

129. Каковы должны быть поучения сельским прихожанам // Киевские епархиальные ведомости. – 1868. – № 10. – Отдел второй. – С. 404-407.

130. Калініч Г. Ю. Образ дореволюційного православного білого духовенства в історіографії / Г. Ю. Калініч // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 15. – С. 53-57.

131. Канишева М. Роль православного духовенства у сфері початкової освіти Криму (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / М. Канишева // Шлях освіти. – 2006. – № 3. – С. 46-50.

132. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ – ХХ століть: соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1993. – 176 с.

133. Каталог книг, рекомендуемых для приобретения в церковные библиотеки, по мере средств, находящихся в распоряжении церковной экономии, составленный в алфавитном порядке книг // Полтавские епархиальные ведомости. – 1879. – № 5. – Часть неофициальная. – С. 259-276.

134. К-ий П. Современное “всеоружие” пастыря / П. К-ий // Руководство для сельских пастырей. – 1907. – № 4. – С. 105-109.

135. Ковальчук Т. В. Погляди духовенства на суспільно-політичні проблеми початку ХХ ст. (на матеріалах українських єпархій РПЦ) / Т. В. Ковальчук // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 15. – С. 69-72.

136. Кое что о трезвости // Сельский священник. – 1907. – Апрель. Май. Июнь. – С. 109-111.

137. Козловский А. Церковная летопись села Рубаного Моста, 5-го округа благочиния Уманского уезда / А. Козловский // Киевские епархиальные ведомости. – 1894. – № 10. – Часть неофициальная. – С. 265-277.

138. Колесник О. Церковне проповідництво як самобутній духовний жанр (за матеріалами часопису “Полтавские епархиальные ведомости”) / О. Колесник // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне : РДГУ, 2008. – Вип. 12. – С. 40-46.

139. Кохомский С. Умеренность и полное отречение от вина / С. Кохомский // Руководство для сельских пастырей. – 1898. – № 31. – С. 313-321.

140. Кравченко О. В. Благодійна діяльність Православної Церкви в Харківській єпархії (1799 – 1917 рр.) : автореф. дис. ... к.і.н. : спец. 07.00.01 “Історія України” / О. В. Кравченко. – Х., 2003. – 20 с.

141. Крамаренков Л. Поучение о трезвости / Л. Крамаренков // Руководство для сельских пастырей. – 1860. – № 7. – С. 159-163.

142. Крапівін О. В. Духовенство у політичному та духовному житті російського, українського і болгарського села початку ХХ століття / О. В. Крапівін, М. О. Крапівіна // Наукові праці. Історичні науки. – Т. 5. – Миколаїв : Видавничий відділ

МФ НаУКМА, 2000. – С. 49-50.

143. Кріпацька інтелігенція: український вимір (XVIII – початок ХХ ст.) : Біобібліографічний словник. – К., 2013. – 110 с.

144. Крижановська О. О. Держава й церква в уявленнях селян Правобережної України доби скасування кріпосного права / О. О. Крижановська // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К. : Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип. ХІІ. – С. 155-165.

145. Кругляк М. Особливості організації навчального процесу у вищій духовній школі Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (на прикладі Київської духовної академії) / М. Кругляк // Волинські історичні записки. – Житомир : Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – Т. 1. – С. 231-238.

146. Кудлаевич П. Земляные валы близ с. Кудинки / П. Кудлаевич // Киевская старина. – К. : Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1882. – Т. І. – Июнь. – С. 535-543.

147. Кудриновский В. Ближайшие задачи для деятельности Полтавского Церковного Историко-археологического Комитета / В. Кудриновский // Полтавские епархиальные ведомости. – 1907. – № 5. – Часть неофициальная. – С. 224-229.

148. Курдиновский И. Поучение к прихожанам села Супруновки / И. Курдиновский // Полтавские епархиальные ведомости. – 1883. – № 13. – Часть неофициальная. – С. 666-668.

149. Кузнець Т. В. Православне духовенство Уманщини ХІХ – початку ХХ століття / Т. В. Кузнець. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2006. – 607 с.

150. Кучерук О. Вивчення боротьби селянства Правобережної України проти духовенства у пореформений період (1861 – 1900 рр.) у працях Д.П. Пойди / О. Кучерук // Схід. – 2009. – № 7. – С. 71-75.

151. Ластовський В. В. “Клерикалізація” як методологічна

проблема сучасної історичної науки / В. В. Ластовський // Православ'я – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Четвертої Міжнародної наукової конференції (18-19 травня 2006 р.) / Ред. рада: Кролевець С.П. (голова) та ін. – К. : Фенікс, 2007. – С. 5-6.

152. Лебедев Д. В. Церковно-приходские школы в системе начального образования Екатеринославской губернии (на примере Мариупольского уезда) в конце XIX – начале XX веков / Д. В. Лебедев // Наука. Релігія. Суспільство. – 2007. – № 1. – С. 46-51.

153. Левашев А. Беседа священника с своими прихожанами о вреде водки и пьяного разгула в храмовые и другие местные праздники / А. Левашев // Руководство для сельских пастырей. – 1888. – № 42. – С. 175-189.

154. Лейкина-Свирская В. Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX века / В. Р. Лейкина-Свирская. – М. : Мысль, 1971. – 368 с.

155. Лейкина-Свирская В. Р. Русская интеллигенция в 1900 – 1917 годах / В. Р. Лейкина-Свирская. – М. : Мысль, 1981. – 86 с.

156. Липский В. Приходская летопись села Вишенок Кролевецкого уезда / В. Липский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1875. – № 2. – С. 61-67.

157. Липский В. Приходская летопись села Вишенок Кролевецкого уезда / В. Липский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1875. – № 4. – С. 111-117.

158. Липский В. Приходская летопись, села Вишенок Кролевецкого уезда / В. Липский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1875. – № 9. – С. 257-262.

159. Лісниковська І. С. Православне духовництво як джерело освітньої інтелігенції Катеринослава пореформеної доби /

І. С. Лісниковська // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Д. : Видавництво ДНУ, 2008. – Вип. 6. – С. 202-209.

160. Лукашук В. Історико-краєзнавча спадщина часопису “Волинские епархиальные ведомости” (1867 – 1917) / В. Лукашук // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. – Львів : Логос, 2009. – Кн. 1. – С. 463-468.

161. М. С. К вопросу об улучшении благосостояния сельского духовенства / С. М. // Киевские епархиальные ведомости. – 1896. – № 8. – Часть неофициальная. – С. 303-307.

162. Марущак В. Святитель-хирург: Житие архиепископа Луки (Войно-Ясенецкого). – М. : Даниловский благовестник, 2006. – 416 с.

163. Меньшиков А. Воззрения Московского митрополита Филарета по вопросам: о церковном законодательстве, о материальном обеспечении духовенства, о снятии священного сана и о браке / А. Меньшиков. – Казань : Типо-литография Императорского Университета, 1894. – 194 с.

164. Мероприятия 1869 года по преобразованию быта духовенства // Киевские епархиальные ведомости. – 1870. – № 2. – Отдел второй. – С. 33-37.

165. Меша В. Г. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875 – 1900 років / В. Г. Меша. – Донецьк : Норд-Прес, 2007. – 354 с.

166. Меша В. Г. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875 – 1900 років : автореф. дис. ... д.і.н. : спец. 07.00.01 “Історія України” / В. Г. Меша. – Донецьк, 2009. – 35 с.

167. Меша В. Г. Матеріальне становище духовенства в Україні 1875 – 1900 рр. / В. Г. Меша // Південний архів. – Херсон : Видавництво ХДУ, 2008. – Вип. XXVIII – XXIX. – С. 318-324.

168. Минхевич В. Нужна ли духовенству земля? / В. Минхевич // Сельский священник. – 1907. – Март. – С. 47-52.

169. Миронович И. Административные и церковно-приходские средства для борьбы с пьянством / И. Миронович // Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям. – 1886. – № 42. – С. 846-857.

170. Михайлюк О. В. Антиповедінка в культурі селянства Наддніпрянської України в кінці XIX – на початку XX ст. / О. В. Михайлюк // Гілея: науковий вісник. – К. : ВІРУАН, 2011. – Вип. 46. – С. 33-40.

171. Мінц М. О. Соціальний склад та освітній рівень учителів народних шкіл Херсонської губернії (1861 – 1917 рр.) / М. О. Мінц // Історичний архів. Наукові студії. – Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2008. – Вип. 2. – С. 129-137.

172. Мнашецкий И. Священник Феодот Терлецкий (некролог) / И. Мнашецкий // Киевские епархиальные ведомости. – 1879. – № 12. – Часть неофициальная. – С. 7-9.

173. Н. П. Церковно-археологическое общество при Киевской духовной академии и его отношение в Киевской епархии в 1879 году / П. Н. // Киевские епархиальные ведомости. – 1880. – № 14. – Часть неофициальная. – С. 9-10.

174. На сколько настоятельно было, в видах обрусения юго-западного края, открытие детям православного духовенства путей к обеспечению своего существования на всех поприщах гражданской деятельности? // Киевские епархиальные ведомости. – 1869. – № 13. – Отдел второй. – С. 467-479.

175. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900 – 1917 років: соціально-релігійний аспект / Г. М. Надтока. – К. : Знання, 1998. – 271 с.

176. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900 –

1917 років: соціально-релігійний аспект : автореф. дис. ... д.і.н. : спец. 09.00.11 “Релігієзнавство” / Г. М. Надтока. – К., 1999. – 39 с.

177. Надтока Г. М. Російська православна церква в системі народної освіти України другої половини XIX століття: дореволюційна історіографія проблеми / Г. М. Надтока, І. В. Горпинченко // Гілея: науковий вісник. – К. : ВІРУАН, 2010. – Вип. 42. – С. 137-143.

178. Нарадько А. В. Благодійна справа в Україні (друга половина XIX – початок XX століття) / А. В. Нарадько // Історична пам'ять. – 2004. – № 2. – С. 80-90.

179. Нарадько А. В. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX століть) : автореф. дис. ... к.і.н. : спец. 07.00.01 “Історія України” / А. В. Нарадько. – Полтава, 2002. – 20 с.

180. Народные чтения и беседы // Полтавские епархиальные ведомости. – 1883. – № 19. – Часть неофициальная. – С. 950-953.

181. Наумович И. Полезный совет русским православным пастырям / И. Наумович // Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям. – 1889. – № 2. – С. 60-63.

182. Некролог // Вера и разум. – Т. 3. Листок для Харьковской епархии. – 1891. – № 17. – С. 475-476.

183. Некролог // Полтавские епархиальные ведомости. – 1907. – № 31. – Часть неофициальная. – С. 1341-1344.

184. Некрологи // Киевские епархиальные ведомости. – 1896. – № 11. – Часть неофициальная. – С. 429-434.

185. Необычная проповедь сельского пастыря в Малороссии // Киевская старина. – К. : Типография Императорского Университета Акц. Общ. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1903. – Декабрь. – С. 128-131.

186. Непомнящий А. А. Роль духовних осіб у розвитку історичного краєзнавства в Криму (Друга половина XIX – початок

XX ст.) / А. А. Непомнящий // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 123-133.

187. Несколько слов по поводу уничтожения обязательной работы сельских прихожан в пользу своих священников // Киевские епархиальные ведомости. – 1868. – № 23. – Отдел второй. – С. 881-892.

188. Неурожай и заболеваемость // Вера и разум. – Т. 3. Листок для Харьковской епархии. – 1891. – № 17. – С. 464-465.

189. Никольский Н. М. История русской церкви / Н. М. Никольский. – 3-е изд. – М. : Издательство политической литературы, 1983. – 448 с.

190. Ніточко І.І. Освіта: Документи. Факти. Спогади (Березівський район). – Одеса, 2009. – 615 с.

191. О введении преподавания садоводства и огородничества в духовных училищах // Вера и разум. – Т. 3. Листок для Харьковской епархии. – 1891. – № 19. – С. 522.

192. О духовенстве, как особом сословии // Киевские епархиальные ведомости. – 1869. – № 4. – Отдел второй. – С. 151-166.

193. О занятии духовенства садоводством и пчеловодством // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1907. – № 22. – С. 779-786.

194. О мерах к улучшению материального обеспечения православного сельского духовенства (По Высочайше утвержденному Присутствию по делам Православного духовенства). – СПб. : Синодальная типография, 1880. – 37 с.

195. О методе пастырского собеседования с сельскими слушателями // Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям. – 1885. – № 47. – С. 943-950.

196. О противодействии духовенства народному пьянству //

Руководство для сельских пастырей. – 1890. – № 3. – С. 79-83.

197. О распространении грамотности между поселянами Черниговской епархии // Черниговские епархиальные известия. – 1861 – № 10. – Часть официальная. – С. 118-124.

198. Об открытии приходских школ // Полтавские епархиальные ведомости. – 1879. – № 6. – Часть официальная. – С. 109-111.

199. Об открытии приходских школ // Полтавские епархиальные ведомости. – 1879. – № 7. – Часть официальная. – С. 131-132.

200. Об открытии приходских школ // Полтавские епархиальные ведомости. – 1879. – № 9. – Часть официальная. – С. 178-179.

201. Об участии духовенства в народном образовании // Журнал министерства народного просвещения. – СПб. : Типография Императорской академии наук, 1860. – Октябрь. – Часть неофициальная. – Отдел IV. – С. 21-25.

202. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Українська культура і наша церква. Ідеологія української православної церкви. Життєпис / І. Огієнко. – Вінніпег : Товариство “Волинь”, 1991. – 84 с.

203. Оглавление проповедей, помещенных в Приложении к “Руководству для сельских пастырей” за 1898 год // Руководство для сельских пастырей. – 1898. – Т.1. – С. I-XV.

204. Определение Святейшего Синода от 10-го декабря 1876 – 10-го января 1877 г., за № 2,158, о подтверждении сельскому духовенству об исполнении им правил относительно церковного звона во время метелей и вьюг // Киевские епархиальные ведомости. – 1877. – № 4. – Отдел второй. – С. 35-36.

205. Опря А. В. Православне духовенство в реформаційному та національно-визвольному русі України (1900 – лютий 1917 р.) / А. В. Опря. – Кам’янець-Подільський : Оіум, 2008. – 192 с.

206. Опря Б. О. Господарська діяльність православного парафіяльного духівництва в другій половині XIX – на початку

XX ст. (на матеріалах Правобережної України) / Б. О. Опря // Український селянин. – Черкаси, 2010. – Вип. 12. – С. 102-105.

207. Опря Б. О. Деякі аспекти взаємин православного духовенства з парафіянами на Поділлі в кінці XIX – на початку XX ст. / Б. О. Опря // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Інститут історії України НАН України, 2007. – Вип. XIII. – С. 177-183.

208. Опря Б. О. Дружини православних священників та їх роль у сім'ї в кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Правобережної України) / Б. О. Опря // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України, 2009. – Вип. XVI. – С. 458-464.

209. Опыт ведения воскресных чтений при церкви села Барановки Летичевского уезда // Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям. – 1886. – № 46. – С. 934-941.

210. Опыт руководства для православных пастырей в борьбе с южно-русским сектантством // Руководство для сельских пастырей. – 1898. – № 4. – С. 82-87.

211. Острицкий М. Пастырь в политической жизни народа (Открытое письмо сопастырям Черниговской епархии) / М. Острицкий // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1906. – № 11. – С. 355-360.

212. Открытие народных читален // Вера и разум. – Т. 3. Листок для Харьковской епархии. – 1891. – № 11. – С. 280-281.

213. Отношение народа к печатному слову // Вера и разум. – Т. 3. Листок для Харьковской епархии. – 1891. – № 11. – С. 281.

214. Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии в 1905 – 1906 учебном году // Полтавские епархиальные ведомости. – 1907. – № 22. – Часть официальная. – С. 477-487.

215. Отчет Черниговского епархиального наблюдателя, протоиерея Феодора Васютинского, о состоянии церковных школ

Черниговської єпархії за 1904 – 1905 навчальний рік // Черниговські єпархіяльні новини. – 1906. – № 5. – Частина офіційна. – С. 166-187.

216. П. Б. Одна з пастырських обов'язків / Б. П. // Руководство для сільських пасторів. – 1870. – № 11. – С. 373 – 384.

217. Павлович Г. Коротке настановлення сільським прихожанам в тиждень всіх святих / Г. Павлович // Київські єпархіяльні новини. – 1876. – № 13. – Відділ другий. – С. 415-418.

218. Павлович П. Настовлення сільським прихожанам в тиждень 2-ю по П'ятидесятниці / П. Павлович // Київські єпархіяльні новини. – 1877. – № 13. – Відділ другий. – С. 371-377.

219. Пастор церкви в час війни // Додаток до Черниговських єпархіяльних новин. – 1904. – № 7-8. – Частина неофіційна. – С. 266-270.

220. Перерва В. Історія шкільництва в містах і селах Київщини ХІХ – початку ХХ ст. – Біла Церква, 2008. – 672 с.

221. Перерва В. Покровський храм у селі Пустоварівці / В. Перерва. – Біла Церква : Вид. О.В. Пшонківський, 2007. – 36 с.

222. Перерва В. Православне життя села Розаліївки у ХІХ столітті: історичний нарис / В. Перерва. – Біла Церква : Вид. О.В. Пшонківський, 2005. – 36 с.

223. Перерва В. С. Православне Надросся у ХІХ столітті / В. С. Перерва. – Біла Церква : Вид. О.В. Пшонківський, 2004. – 256 с.

224. Перерва В. Православне священство та іудейське населення Надросся ХІХ ст. / В. Перерва // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич : Коло, 2003. – Вип. VII. – С. 270-282.

225. Перерва В. С. Село Буки: минуле, сучасне, майбутнє / В. С. Перерва, К. В. Плівачук. – Біла Церква : Вид. О.В. Пшонківський, 2008. – 272 с.

226. Перерва В. С. Статус єпархіальних органів влади і парафіяльного священства в Київській митрополії кінця XVIII – XIX ст. : автореф. дис. ... к.і.н. : спец. 07.00.01 “Історія України” / В. С. Перерва. – К., 2001. – 17 с.

227. Перерва В. Троїцька церква села Малої Вільшанки: історичний нарис / В. Перерва. – Біла Церква : Вид. О.В. Пшонківський, 2005. – 36 с.

228. Пестряков В. Приходская церковная библиотека / В. Пестряков // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1904. – № 16. – С. 553-559.

229. Петренко І. М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884 – 1917 рр.) / І. М. Петренко. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2008. – 161 с.

230. Петренко І. М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої урядової політики царської Росії (1884 – 1917 рр.) : автореф. дис. ... к.і.н. : спец. 07.00.01 “Історія України” / І. М. Петренко. – К., 2005. – 20 с.

231. Петрушевский П. Г. О религиозно-нравственной книге для народного и детского чтения / П. Г. Петрушевский // Руководство для сельских пастырей. – 1907. – № 13. – С. 325-335.

232. Печальные и отрадные явления в церковно-приходской жизни // Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям. – 1885. – № 18. – С. 367-370.

233. П-ий С. И. Построение нового дома для церковно-приходской школы в с. Копенковатом (Уманского уезда) / С. И. П-ий // Киевские епархиальные ведомости. – 1870. – № 8. – Отдел второй. – С. 555-562.

234. Подгаецкий С. Отрывок из церковно-приходской летописи села Малой Сквирки, сквирского уезда / С. Подгаецкий // Киевские епархиальные ведомости. – 1894. – № 13. – Часть неофициальная. –

С. 363-370.

235. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2-х т. – Т.2. Від середини XVII століття до 1923 року. – 3-тє вид. – К. : Либідь, 1995. – 608 с.

236. Поляков П. И. Православное духовенство в борьбе с народным пьянством: Доклад комиссии по вопросу об алкоголизме / П. И. Поляков. – СПб. : Типография П.П. Сойкина, 1900. – 22 с.

237. Попов А. О необходимости самообразования для пастыря церкви, чтобы поставить успешно дело своего служения / А. Попов // Подольские епархиальные ведомости. – 1878. – № 5. – Отдел неофициальный. – С. 193-210.

238. Поповский Г. Письмо в редакцию “Киевских Епархиальных Ведомостей” по вопросу об образовании сельских библиотек при церковно-приходских школах, для внеклассного чтения учеников и прихожан / Г. Поповский // Киевские епархиальные ведомости. – 1894. – № 14. – Часть неофициальная. – С. 405-411.

239. Портнова Т. В. Українське селянство в системі уявлень національно-свідомої інтелігенції (друга половина XIX ст.) / Т. В. Портнова // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Д. : Видавництво ДНУ, 2007. – Вип. 5. – С. 176-183.

240. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Л. Похилевич. – К. : Типография Киево-Печерской Лавры, 1864. – V с. + 763 с.

241. Починок Л. І. Образ священника в романі Ольги Кобилянської “Апостол черні” / Л. І. Починок // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: серія історична та філологічна. – Кам’янець-Подільський : Кам’янець-Подільський національний університет, 2008. – Вип. V. – С. 182-188.

242. Правила о местных средствах содержания православного приходского духовенства и о разделе сих средств между членами причтов // Киевские епархиальные ведомости. – 1873. – № 16. – Отдел первый. – С. 115-121.

243. Правила общества трезвости в селе Володовцах Ямпольского уезда // Подольские епархиальные ведомости. – 1891. – № 41-42. – С. 577-581.

244. Преображенский И. В. Духовенство и народное образование / И. В. Преображенский. – СПб. : Типография С.-Петербургского общества печатного дела в России, 1900. – 95 с.

245. Приговор // Полтавские епархиальные ведомости. – 1873. – № 3. – Часть официальная. – С. 78-81.

246. Присовский И. Одно из сельских церковно-приходских попечительств / И. Присовский // Киевские епархиальные ведомости. – 1869. – № 22. – Отдел второй. – С. 737-740.

247. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Ю. Присяжнюк. – Черкаси : Вертикаль, ПП Кандич С.Г., 2007. – 640 с.

248. Путинцев Ф. М. Контрреволюционная роль духовенства в революции 1905 – 1907 гг. / Ф. М. Путинцев // Религия и церковь в истории России (Советские историки о православной церкви в России). – М. : Мысль, 1975. – С. 216-223.

249. Пьянство и борьба с ним // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1907. – № 22. – Часть неофициальная. – С. 763-779.

250. Пьянство среди сельского населения // Киевские епархиальные ведомости. – 1880. – № 14. – Часть официальная. – С. 14-15.

251. Радецкий В. Памяти почивших священнослужителей /

В. Радецкий // Киевские епархиальные ведомости. – 1894. – № 21. – Часть неофициальная. – С. 658-662.

252. Римский С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ (Церковные реформы в России 1860 – 1870-х годов) / С. В. Римский. – М. : Крутицкое Патриаршее Подворье, 1999. – 568 с.

253. Розанов А. И. Записки сельского священника. Быт и нужды православного духовенства / А. И. Розанов. – СПб. : Типография В.С. Балашева, 1882. – 324 с.

254. Ромашков Д. О причинах малоуспешности современной пастырской проповеди / Д. Ромашков // Руководство для сельских пастырей. – 1890. – № 14. – С. 379-386.

255. Ромашков Д. О причинах малоуспешности современной пастырской проповеди / Д. Ромашков // Руководство для сельских пастырей. – 1890. – № 18. – С. 507-512.

256. Российская повседневность: вторая половина XIX – начало XXI века / Под ред. Л.И. Семенниковой. – М. : Университет, 2009. – 244 с.

257. Русское духовенство. – Берлин : Типография Карла Шультце, 1859. – 373 с.

258. С. Из деятельности сельского священника о. Г. / С. // Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям. – 1890. – № 16. – С. 313-316.

259. С. Общество трезвости в с. Слободо-Потоке Винницк. у. / С. // Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям. – 1890. – № 34. – С. 789-790.

260. С. П. Указ о проповедях на малорусском языке / П. С. // Киевская старина. – К. : Типография Императорского Университета Акц. Общ. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1902. – Февраль. – С. 81-83.

261. С. С. Взгляд сельского пастыря на значение церковно-приходской школы в благоустройстве прихода и образовании паствы

/ С. С. // Руководство для сельских пастырей. – 1898. – № 16. – С. 361-368.

262. С. С. Какие книги пастырь церкви может распространять в народе для поддержания в нем грамотности / С. С. // Руководство для сельских пастырей. – 1870. – № 37. – С. 71-76.

263. Самарцева Е. И. Отечественная интеллигенция и церковь (ряд дополнений к теме) / Е. И. Самарцева // Вестник Тульского государственного университета. Серия “Теология”. – Тула, 2011. – Вып. 7. – С. 39-53.

264. Сборник церковно-гражданских постановлений в России, относящихся до лиц православного духовенства / Сост. Н. Александров. – СПб.: Типография главного штаба его императорского величества по военно-учебным заведениям, 1860. – 240 с.

265. Сведения о пожертвованиях, поступивших в церкви Полтавской Епархии в течении 1863 года // Полтавские епархиальные ведомости. – 1864. – № 5. – Часть официальная. – С. 61-64.

266. Сведения об успехах народного образования по Полтавской епархии за 1863 год // Полтавские епархиальные ведомости. – 1864. – № 1. – Часть официальная. – С. 12-16.

267. Сведения об успехах народного образования по Полтавской епархии за 1863 год // Полтавские епархиальные ведомости. – 1864. – № 2. – Часть официальная. – С. 20-21.

268. Священник-миссионер, как священнодействователь и совершитель треб // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1899. – № 20. – С. 678-685.

269. Селевич Ю. Участь Харківської духовної консисторії у вирішенні конфліктів серед духовенства та прочан в XIX – на початку XX ст. / Ю. Селевич // Краєзнавство. – 2011. – № 4. –

С. 144-149.

270. Семенчук О. О. Священницька родина Крижановських серед духовної еліти ХІХ – початку ХХ ст. / О. О. Семенчук // Гілея: науковий вісник / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІРУАН, 2011. – Вип. 44. – С. 69-75.

271. Семенчук О. О. Сільське парафіяльне духовенство Уманщини серед духовної еліти України ХІХ – початку ХХ ст. / О. О. Семенчук // Гілея: науковий вісник / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К. : ВІРУАН, 2010. – Вип. 41. – С. 26-34.

272. Сенаторский П. Благотворительная деятельность двух приходских попечительств / П. Сенаторский // Киевские епархиальные ведомости. – 1869. – № 1. – Отдел второй. – С. 35-44.

273. Сикорский В. Из воспоминаний потерпевшего во время крестьянских волнений 1855 г. / В. Сикорский // Киевская старина. – К. : Типография К.Н. Милевского, 1882. – Т. II. – Апрель. – С. 85-105.

274. Скутнев А. В. Приходское духовенство: особенности менталитета и неканоническое поведение (вторая половина ХІХ – начало ХХ вв.) / А. В. Скутнев // Новый исторический вестник. – 2007. – № 16. – С. 63-77.

275. Слепушкин И. Пожертвование, каких дай Бог побольше, на общую пользу // Киевские епархиальные ведомости. – 1869. – № 20. – Отдел второй. – С. 663-668.

276. Спасский П. Свадьба без вина / П. Спасский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1904. – № 2. – Часть неофициальная. – С. 81-84.

277. Среди духовенства // Странник. – 1908. – Апрель. – С. 615-617.

278. Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис. ...

к.і.н. : спец. 07.00.01 “Історія України” / Г. В. Степаненко. – К., 2002. – 23 с.

279. Тарнавский А. Отец Аполлоний Сендульский, священник села Сивок Острожского уезда (Некролог) / А. Тарнавский // Киевская старина. – К. : Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1882. – Т. I. – Октябрь. – С. 166-170.

280. Тихомиров К. К вопросу о мерах борьбы с пьянством / К. Тихомиров // Руководство для сельских пастырей. – 1909. – № 28-29. – С. 241-249.

281. Уличные библиотеки при церквах // Руководство для сельских пастырей. – 1907. – № 12. – С. 319.

282. Федоренко С. А. Благодійницька діяльність православного духовенства Полтавської єпархії на ниві народної освіти в ХІХ столітті / С. А. Федоренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2006. – Вип. ХХ. – С. 62-67.

283. Федоренко С. А. Освітня діяльність духовенства Полтавської єпархії (ХІХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис. ... к.і.н. : спец. 07.00.01 “Історія України” / С. А. Федоренко. – Черкаси, 2008. – 20 с.

284. Федьків А. Б. Внесок парафіяльного духовенства в розвиток початкової освіти на Донбасі в ХІХ ст. / А. Б. Федьків // Гілея: науковий вісник. – К. : ВІРУАН, 2010. – Вип. 33. – С. 28-31.

285. Х. О. Благоуспешное пастырское действовање / О. Х. // Руководство для сельских пастырей. – 1870. – № 18. – С. 21-32.

286. Х. О. Отчего не всегда видны плоды нашего проповедничества? / О. Х. // Руководство для сельских пастырей. – 1870. – № 50. – С. 585-592.

287. Х. О. Современно-общественные вопросы и церковная проповедь / О. Х. // Руководство для сельских пастырей. – 1870. –

№ 47. – С. 419-428.

288. Хомяков Д. А. Православие. Самодержавие. Народность / Сост. А. Д. Каплина. – М. : Институт русской цивилизации, 2011. – 576 с.

289. Хроненко І. В. Роль православного духовенства в національно-культурному відродженні України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / І. В. Хроненко // Лаврський альманах: Зб. наук. праць. – К. : Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2005. – Вип. 14. – С. 27-31.

290. ЦДАВОВУ, ф. 1. Центральний виконавчий комітет, оп. 1, спр. 5. Різне листування за 1921-22 роки. Циркуляри, інструкції і наложения (21 грудня 1920 р. – 14 грудня 1927 р.). – 136 арк.

291. ЦДАВОВУ, ф. 2. Рада народних комісарів УРСР, оп. 2, спр. 13. Протоколи засідань Тимчасового робітничо-селянського уряду України та матеріали до них (28 листопада 1918 р. – 31 січня 1919 р.). – 188 арк.

292. ЦДАВОВУ, ф. 2. Рада народних комісарів УРСР, оп. 3, спр. 1142. Заява та матеріали до неї був. священника села Анастасіївки Одеського округу про надання йому посади у Київському інституті народної освіти та антирелігійної пропаганди (12 січня 1924 р.). – 5 арк.

293. ЦДАВОВУ, ф. 27. Народний комісаріат земельних справ Української РСР, оп. 4, спр. 248. Матеріали о церковных землях, о правах духовенства на землю и строительство церквей (1923 р.). – 88 арк.

294. ЦДАВОВУ, ф. 166. Народний комісаріат освіти УРСР, оп. 1, спр. 378. Наказ Київського губвідділу народної освіти про перехід церковнопарафіяльних шкіл Київщини до його відому. Листування з Київським відділом народної освіти, учбовими закладами і відділами наркомосу про українізацію викладання в 1-х – 2-х класах, закриття

старих та відкриття нових учбових закладів, видачу посвідчень співробітникам наркомосу УСРР і вчителям. Списки гімназій і реальних шкіл (лютий – 20 березня 1919 р.). – 50 арк.

295. ЦДАВОВУ, ф. 3695. Особистий фонд Сергія Павловича Шелухіна, оп. 1, спр. 65. Положення та устав Української православної церкви (друкований матеріал). – 135 арк.

296. ЦДАВОВУ, ф. 3984. Українська автокефальна православна церква, оп. 3, спр. 254. Листування з Катеринославсько-Запорізькою крайовою церковною радою про сварки єпископа з церковною радою і священиками (1924 р.). – 82 арк.

297. ЦДАГОУ, ф. 57. Коллекция документов по истории Коммунистической партии Украины, оп. 1, спр. 28. Копии сообщений, донесений, заключений и других документов прокурора Полтавского окружного суда, Киевского и Полтавского губернских жандармских управлений, Кременчугского полицмейстера о деятельности комитетов и групп РСДРП, рабочем, крестьянском и студенческом движении (апрель 1901 г. – декабрь 1904 г.). – 91 арк.

298. ЦДАГОУ, ф. 57. Коллекция документов по истории Коммунистической партии Украины, оп. 1, спр. 100. Копия обвинительного акта прокурора Харьковской судебной палаты о женщине-враче А.М. Волкович, дочери священника А.С. Мищенко, дочери псаломщика К.М. Михайловской, дворянках Марии и Елизаветы Алексеенко и др. обвиняемых в числе 29 человек в участии в тайном обществе “Всероссийского крестьянского союза”, организованного в Кобелянском уезде Полтавской губернии в 1905 году (29 ноября 1908 г.). – 62 арк.

299. ЦДАГОУ, ф. 57. Коллекция документов по истории Коммунистической партии Украины, оп. 1, спр. 120. Копии газетных сообщений, циркуляров, донесений, агентурных сведений Департамента поли, Харьковского губернатора, губернского

жандармского управления, прокурора Харьковского окружного суда о деятельности Комитетов и групп РСДРП, о рабочем революционном и общественном движении, о задержании лиц участвовавших в распространении нелегальной литературы, о выборной кампании в IV Государственную Думу (29 января 1912 – 12 ноября 1914 г.). – 128 арк.

300. ЦДІАУК, ф. 127. Киевская духовная консистория, оп. 666, спр. 178. Дело о данном крестьянами селений Рогозной, Почуек и д. Дунаевки обета не употреблять горячего вина (18 марта – 14 июля 1863 г.). – 4 арк.

301. ЦДІАУК, ф. 127. Киевская духовная консистория, оп. 673, спр. 96. Дело о неправильном толковании священниками распоряжения манаstra финансов за 1869 г., означенного срока обмена кредитных билетов старого образца на новые (24 марта – 4 апреля 1869 г.). – 6 арк.

302. ЦДІАУК, ф. 127. Киевская духовная консистория, оп. 675, спр. 249. Дело о возобновлении издания “Воскресного чтения” наставником Духовной семинарии Ордою (2-12 ноября 1871 г.). – 4 арк.

303. ЦДІАУК, ф. 127. Киевская духовная консистория, оп. 768, спр. 564. Дело о назначении проповедей священнослужителям на 1878 г. (30 ноября – 2 декабря 1877 г.). – 10 арк.

304. ЦДІАУК, ф. 127. Киевская духовная консистория, оп. 779, спр. 698. Дело о доставлении в Святейший Синод заключению по молитве священномученику Кузьме (10 октября – 17 ноября 1900 г.). – 5 арк.

305. ЦДІАУК, ф. 127. Киевская духовная консистория, оп. 782, спр. 139. Дело об открытии воскресных чтений на станциях Юго-Западных железных дорог (18 января – 30 декабря 1903 г.). – 28 арк.

306. ЦДІАУК, ф. 127. Киевская духовная консистория, оп. 785,

спр. 236. Дело об удалении от должности священника в с. Складлиевка Васильковского уезда Иоанна Филипповича (4 мая 1907 г.). – 1 арк.

307. ЦДІАУК, ф. 127. Киевская духовная консистория, оп. 786, спр. 247. Дело по вопросу о публичных лекциях на религиозные темы. Секретный указ Святейшего Синода от 26 апреля 1908 г. за № 1 (5 мая 1908 г.). – 3 арк.

308. ЦДІАУК, ф. 127. Киевская духовная консистория, оп. 835, спр. 205. Дело по рапорту Сквирского духовного правления о том, что в селе Тхоровке в 12-ти саженьях от церкви находится корчма (19 июля 1863 г. – 25 июня 1865 г.). – 9 арк.

309. ЦДІАУК, ф. 127. Киевская духовная консистория, оп. 853, спр. 88. Дело о разделе орных посевов меж священниками: Федором Вильковским и Петром Левитским в м. Городище (27 апреля – 18 июня 1881 г.). – 4 арк.

310. ЦДІАУК, ф. 127. Киевская духовная консистория, оп. 857, спр. 107. Дело о возвращении священнику с. Федюковки Арсению Дашкиеву 393 р. 75 к. уплаченных им за содержание его в Академии (17-29 апреля 1885 г.). – 5 арк.

311. ЦДІАУК, ф. 127. Киевская духовная консистория, оп. 954, спр. 484. Дело по жалобе 8 крестьян с. Мазепинец на псаломщика Федора Кочубинского за ябедничество и проступки (24 сентября 1901 г. – 18 декабря 1902 г.). – 45 арк.

312. ЦДІАУК, ф. 127. Киевская духовная консистория, оп. 955, спр. 552. Прощальная речь священника Дорошинского прихода Киевского у. Т. Мрочковского к прихожанам (1912 г.). – 2 арк.

313. ЦДІАУК, ф. 127. Киевская духовная консистория, оп. 998, спр. 13. Дело о выдаче награды священнику церкви д. Романовки Киевского уезда Власову М. (1860 г.). – 7 арк.

314. ЦДІАУК, ф. 127. Киевская духовная консистория, оп. 998,

спр. 21. Ведомости о церковно-приходских школах Липовецкого уезда (1861 г.). – 41 арк.

315. ЦДІАУК, ф. 127. Киевская духовная консистория, оп. 998, спр. 112а. Рапорты священников об обследовании школ Васильковского уезда (1866 г.). – 6 арк.

316. ЦДІАУК, ф. 127. Киевская духовная консистория, оп. 998, спр. 116. Дело о снятии штрафа, наложенного на священников Бердичевского и Сквирского уездов за неявку на съезд депутатов по училищным делам (1867 г.). – 6 арк.

317. ЦДІАУК, ф. 127. Киевская духовная консистория, оп. 998, спр. 154. Ведомости священников о количестве церковно-приходских школ и учеников в Васильковском уезде (1871 г.). – 11 арк.

318. ЦДІАУК, ф. 127. Киевская духовная консистория, оп. 998, спр. 247. Списки учителей церковно-приходских школ Сквирского уезда с указанием размера жалования за 1875 – 1876 гг. (1876 г.). – 10 арк.

319. ЦДІАУК, ф. 127. Киевская духовная консистория, оп. 998, спр. 381. Дело о службе священников и псаломщиков в церковно-приходских школах (1897 г.). – 13 арк.

320. ЦДІАУК, ф. 127. Киевская духовная консистория, оп. 998, спр. 386. Журналы собраний консистории по докладам Киевского епархиального училищного совета о службе священников в церковно-приходских школах (1900 г.). – 39 арк.

321. ЦДІАУК, ф. 127. Киевская духовная консистория, оп. 1005, спр. 71. Ведомости о белом духовенстве и монахах Киевской епархии (1909 г.). – 135 арк.

322. ЦДІАУК, ф. 127. Киевская духовная консистория, оп. 1011, спр. 3683. Клировые ведомости по 3 округу Черкасского уезда (1917 г.). – 147 арк.

323. ЦДІАУК, ф. 127. Киевская духовная консистория, оп. 1023, спр. 486. Статистическая ведомость о духовенстве Звенигородского уезда за 1894 г. (1894 г.). – 6 арк.

324. ЦДІАУК, ф. 127. Киевская духовная консистория, оп. 1023, спр. 543. Рапорты благочинных церквей Киевской епархии о результатах учреждения монопольной продажи вина (1879 г.). – 138 арк.

325. ЦДІАУК, ф. 127. Киевская духовная консистория, оп. 1047, спр. 1292. Дело о произнесении духовенством Киевской епархии проповедей собственного сочинения в 1900 году (19 ноября 1899 г. – 21 апреля 1900 г.). – 15 арк.

326. ЦДІАУК, ф. 127. Киевская духовная консистория, оп. 1053, спр. 121. Дело по отношению г. Киевского генерал-губернатора об участии сельского духовенства в заботах к поднятию крестьянского сельского хозяйства (28 июня 1904 г.). – 17 арк.

327. ЦДІАУК, ф. 127. Киевская духовная консистория, оп. 1055, спр. 56. Дело по жалобе сирот умершего священника с. Малого Староселья Черкасского уезда Даниила Пилипского на священника Павла Костенка за не выданную им следуемой части расходов (4 марта – 10 июня 1895 г.). – 6 арк.

328. ЦДІАУК, ф. 127. Киевская духовная консистория, оп. 1063, спр. 84. Дело по жалобе крестьянина Григория Коцебчука о проступках священников с. Горбулева Дмитрия Говедовского и с. Чайковки Николая Поторжинского (сентябрь – 18 октября 1907 г.). – 40 арк.

329. ЦДІАУК, ф. 182. Канцелярия Киевского митрополита, оп. 1, спр. 111. Прошение прихожан села Высокого Таращанского уезда об удалении за вымогательства священника Усановича из их прихода (1852 г.). – 2 арк.

330. ЦДІАУК, ф. 182. Канцелярия Киевского митрополита, оп. 1,

спр. 133. Письмо князя Лопухина к митрополиту о переводе священника с. Селищ Иоанна Дисковского за укрывательство им его крестьянина Христенко назначенного в рекруты (1855 г.). – 8 арк.

331. ЦДІАУК, ф. 182. Канцелярия Киевского митрополита, оп. 1, спр. 298. Прошение священника Мефодия Кришпикова, Пинского уезда о защите интересов православного духовенства перед уманскими властями (1918 г.). – 2 арк.

332. ЦДІАУК, ф. 182. Канцелярия Киевского митрополита, оп. 2, спр. 5. Указ Синода об обеспечении духовенства землями, квартирами и единовременными пособиями (1850 г.). – 16 арк.

333. ЦДІАУК, ф. 442. Канцелярия Киевского, Волынского и Подольского генерал-губернатора, оп. 165, спр. 509 Дело по просьбе священника Павловского, ходатайствующего о взыскании с крестьян с. Греблей, следуемых просителю 70 р.с. на дом, от коих половину он, Павловский, жертвует в пользу киевских детских приютов (23 сентября 1853 г. – 1 мая 1854 г.). – 4 арк.

334. ЦДІАУК, ф. 442. Канцелярия Киевского, Волынского и Подольского генерал-губернатора, оп. 290, спр. 7. Об обеспечении сельского православного духовенства по Подольской губернии (3 января 1851 г. – 2 апреля 1855 г.). – 404 арк.

335. ЦДІАУК, ф. 442. Канцелярия Киевского, Волынского и Подольского генерал-губернатора, оп. 290, спр. 478. Дело об обеспечении православного сельского духовенства по Киевской губернии (2 января 1852 г. – 1853 г.). – 400 арк.

336. ЦДІАУК, ф. 442. Канцелярия Киевского, Волынского и Подольского генерал-губернатора, оп. 295, спр. 31. Дело по прошению священно-церковно-служителей в с. Кацмазова, помещика Маковецкого, в Могилевском уезде с жалобой на неисполнение проекта обеспечения по Кацмазовскому приходу (25 июля 1859 г. – 26 марта 1860 г.). – 16 арк.

337. ЦДІАУК, ф. 442. Канцелярия Киевского, Волынского и Подольского генерал-губернатора, оп. 442, спр. 54. Дело о рапорте Звенигородского земского исправника на священника Лисецкого (17 сентября 1858 г.). – 10 арк.

338. ЦДІАУК, ф. 442. Канцелярия Киевского, Волынского и Подольского генерал-губернатора, оп. 443, спр. 67. Дело по просьбе крестьян с. Толмача в Звенигородском уезде на местного приходского священника Томковича (23 декабря 1859 г.). – 10 арк.

339. ЦДІАУК, ф. 442. Канцелярия Киевского, Волынского и Подольского генерал-губернатора, оп. 537, спр. 209. По представлению Подольского губернатора о состоянии губернии за 1883 г. (2 ноября 1884 г.). – 12 арк.

340. ЦДІАУК, ф. 442. Канцелярия Киевского, Волынского и Подольского генерал-губернатора, оп. 639, спр. 500. Дело по жалобе священника с. Гриненок Брацлавского уезда Виктора Немеровского на жителей того села Шайдюков, Ильчиков и др. лиц (1 августа – 20 сентября 1909 г.). – 6 арк.

341. ЦДІАУК, ф. 442. Канцелярия Киевского, Волынского и Подольского генерал-губернатора, оп. 665, спр. 190. Дело об открытии в с. Пужайкове, Балтского уезда, училища высшего типа и о передаче Пужайковскому сельскому обществу для помещения церковно-приходской школы здания 2-классного народного училища (13 июля – 4 сентября 1912 г.). – 5 арк.

342. ЦДІАУК, ф. 442. Канцелярия Киевского, Волынского и Подольского генерал-губернатора, оп. 666, спр. 17. Дело по вопросу о принятии Святейшим Синодом с 1-го января 1914 г. содержания на свои средства церковно-приходских школ Проскуровского уезда, вошедших в школьную сеть (6 января – 27 июня 1913 г.). – 8 арк.

343. ЦДІАУК, ф. 442. Канцелярия Киевского, Волынского и Подольского генерал-губернатора, оп. 691, спр. 206. Дело о

полезной и выдающейся пастырской деятельности священников Радомысльского уезда Преображенской церкви м. Хабного о. Шулькевича и Рождество-Богородицкой церкви м. Чернобыля о. Червинского (5 июня 1893 г.). – 1 арк.

344. ЦДІАУК, ф. 442. Канцелярия Киевского, Волынского и Подольского генерал-губернатора, оп. 692, спр. 25. Дело о лестных отзывах и полезной деятельности священников м. Норинска, Овручского уезда и с. Андреевичи Новгородволынского уезда (29 мая – 11 ноября 1893 г.). – 2 арк.

345. ЦДІАУК, ф. 442. Канцелярия Киевского, Волынского и Подольского генерал-губернатора, оп. 706, спр. 30. Дело по прошениям и заявлениям разных лиц по Заславскому уезду (24 января 1907 г. – 5 января 1908 г.). – 22 арк.

346. ЦДІАУК, ф. 619. Главная Смелянская контора сахарных и рафинадных заводов графов Бобринских, оп. 1, спр. 85. Договоры главноуправляющего именными гр. Бобринских с помещиками об условиях посева свеклы на землях последних и о доставке свеклы на заводы (1863 г.). – 78 арк.

347. ЦДІАУК, ф. 619. Главная Смелянская контора сахарных и рафинадных заводов графов Бобринских, оп. 1, спр. 222. О новых правилах обеспечения земельным наделом православных сельских приходов (1872 – 1876 гг.). – 23 арк.

348. ЦДІАУК, ф. 707. Канцелярия попечителя Киевского учебного округа, оп. 18, спр. 15. Циркуляры по управлению Киевского, Волынского и Подольского генерал-губернатора в течении 1852 г. (17 января – декабрь 1852 г.). – 147 арк.

349. ЦДІАУК, ф. 707. Канцелярия попечителя Киевского учебного округа, оп. 299, спр. 269. Вырезка из газеты “Век” от 30 января 1906 года и Консистерия о положении духовенства.

350. ЦДІАУК, ф. 711. Киевская духовная академия, оп. 3,

спр. 914. О награждении набедренниками священников: доцента Г. Малеванского и помощника инспектора С. Россинского и о представлении шестерых лиц, служащих в Академии к награде орденами.

351. ЦДІАУК, ф. 712. Киевская духовная семинария, оп. 6, спр. 1058. Формуляр диакона Петропавловского Леонтия. – 4 арк.

352. ЦДІАУК, ф. 2046, оп. 1, спр. 189. Епископ Курский Иустин в письме от 15 июня описывает положение курского духовенства, картина та же, что и в Харькове. Прихожане церквей посещают Богослужения, ставят свечи и не уклоняются от треб, молитвы, панихиды. Но есть отрицательные моменты и во главе их склонность к вину среди низших чинов причта. – 2 арк.

353. Церковно-приходская школа в с. Володовцах Ямпольского уезда // Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям. – 1889. – № 52. – С. 1328-1331.

354. Церковно-приходская школа в с. Шершинцах Балтского уезда // Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям. – 1890. – № 19. – С. 393-394.

355. Цыпин В. История русской церкви (синодальный период): Учебное пособие для 4 класса семинарии / В. Цыпин. – Сергиев Посад, 2004. – 241 с.

356. Черняшевский А. Село Гнилица / А. Черняшевский // Полтавские епархиальные ведомости. – 1907. – № 13. – Часть неофициальная. – С. 642-646.

357. Чижов О. Просвітницька діяльність православного духовенства Харківської єпархії (60-70-ті рр. ХІХ ст.) / О. Чижов // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2009. – № 4. – С. 46-50.

358. Что может сделать сельская матушка? // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1904. – № 14. – С. 488-495.

359. Что нужно предпринять духовенству в виду распространения в народе социалистических и революционных идей // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1906. – № 8. – С. 267-274.

360. Ш. Мысли и соображения, которыми должен руководствоваться молодой человек при избрании служебной деятельности вообще и священнического звания в частности // Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям. – 1890. – № 25. – С. 574-579.

361. Ш. И. Священник Ф.Ф. Петрусевич / И. Ш. // Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям. – 1888. – № 23. – С. 554-567.

362. Шамара С. О. Духовенство в контексті досліджень з історії сільської інтелігенції Наддніпрянщини: проблема вибору методології / С. О. Шамара // Православ'я – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Четвертої Міжнародної наукової конференції (18-19 травня 2006 р.) / Ред. рада: Кролевець С.П. (голова) та ін. – К. : Фенікс, 2007. – С. 48-50.

363. Шамара С. О. Сільське духовенство Наддніпрянщини: проблема визначення інтелігентної ролі / С. О. Шамара // Український селянин. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С. 188-190.

364. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): историко-социологический очерк / Н. А. Шип. – К. : Наукова думка, 1991. – 172 с.

365. Шип Н. А. Церковно-православний рух в Україні (поч. XX ст.) / Н. А. Шип. – К. : Інститут історії України, 1995. – 66 с.

366. Шугальова І. М. Економічне забезпечення православного духовенства України в модерну добу / І. М. Шугальова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного

університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2010. – Вип. XXVIII. – С. 78-82.

367. Шугальова І. М. Розвиток православної церкви на Катеринославщині у першій чверті XX ст. / І. М. Шугальова // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Д. : Видавництво ДНУ, 2008. – Вип. 6. – С. 157-165.

368. Щербань Т. Сооружение и освящение Собор-Иоанно-Предтеченского придела в Петро-Павловской церкви, с. Новачихи Хорольского уезда / Т. Щербань // Полтавские епархиальные ведомости. – 1907. – № 31. – Часть неофициальная. – С. 1337-1340.

369. Э-ский И. Новые книги в пособие при начальном преподавании закона Божия / И. Э-ский // Руководство для сельских пастырей. – 1870. – № 18. – С. 32-47.

370. Юзефович И. Памятка православному русскому народу о матернем слове / И. Юзефович // Полтавские епархиальные ведомости. – 1907. – № 3. – Часть неофициальная. – С. 152-159.

371. Ярмошик І. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях православного духовенства (друга половина XIX ст.) / І. Ярмошик // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень IV круглого столу (Львів, 9-10 травня 1994 р.). – К.-Львів, 1994. – С. 206-208.

372. Ясинский И. Пчеловодство, как отрасль сельского хозяйства для сельского священника / И. Ясинский // Киевские епархиальные ведомости. – 1896. – № 8. – Часть неофициальная. – С. 307-313.

373. Ясинский И. История одного приговора о закрытии питейного заведения в приходе / И. Ясинский // Киевские епархиальные ведомости. – 1894. – № 14. – Часть неофициальная. – С. 403-405.